ئیدیۆم و
چەشن و پێکهاتنی لە زمانی کوردییدا

نامەیەکە

شیلان عومەر حسەین

پێشکەشی کۆلیژی زمانی زانکۆی سلێمانیی کردووەو بەشێکە لە
پێویستییەکانی وەرگرتنی پلەی ماجستێر لە زمانی کوردییدا

سەرپەرشت

پرۆفیسۆری یاریدەدەر: د. فاروق عومەر سدیق

2707 کوردی 2007 زاینی

ئەم نامەیە بەچاودێریی من لە زانكۆی سلێمانی ئامادەكراوەو بەشێكە لە پێویستییەكانی وەرگرتنی پلەی ماجستێر لە زمانی كوردییدا.

ناو: پ. ی. د. فاروق عومەر سدیق
ڕۆژ: / /2007

بەپێی ئەو پێشنیازە، ئەم نامەیە پێشكەش بەلیژنەی هەڵسەنگاندن دەكەم.

ناو:
سەرۆكی لیژنەی خوێندنی باڵا
/ /2007

ئێمە ئەندامانی لیژنەی هەڵسەنگاندن، ئەم نامەیەمان خوێندەوەو لەگەڵ خوێندکارەکەدا گفتوگۆمان دەربارەی ناوەڕۆك و لایەنەکانی تری کردو بڕیارماندا، کە شایانی ئەوەیە بەپلەی (   )، بڕوانامەی ماجستێری لە زمانی کوردییدا پێبدرێت.

ناو: پ. ی. د. محەمەد عەبدولفەتاح حەمەسەعید
سەرۆکی لیژنە

ناو: پ. ی. د. فەرەیدوون عەبدول محەمەد
ئەندام

ناو: پ. ی. د. بەکر عومەر عەلی
ئەندام

ناو: پ. ی. د. فاروق عومەر سدیق
ئەندامو سەرپەرشت

لەلایەن ئەنجومەنی کۆلیژی زمانەوە پەسەندکرا.

ناو: پ. ی. د. محەمەد دلێر ئەمین
ڕاگری کۆلیژی زمان
ڕۆژ: /   /2007

پێشکەشکردن

پێشکەشە:

- به دایكو باوكم، ئەو دوو سۆمایەی ڕوناكییان بەچاوەكانم بەخشی.
- به خوشكو براكانم..
- به مامۆستاكانم، كه بەبەخشندەیی خۆیان فێریانكردم..
- به هەڤاڵ، شەن، ڤاریێ و ڤالان.

سوپاسنامە

- سوپاس بۆ سەرۆكایەتیی زانكۆی سلێمانیو ڕاگرایەتیی كۆلیژی زمانو لیژنەی خوێندنی باڵاو سەرۆك بەشو مامۆستایانی بەشی كوردیی، كە ئەوپەڕی خەمخۆریی و دڵسۆزییان نواند.
- سوپاسو ڕێزو ستایشو پێزانینی زۆرم بۆ مامۆستای گەورەم، بەڕێز پرۆفیسۆری یاریدەدەر (د. فاروق عومەر سدیق)، كە بەهەستێكی دڵسۆزانەی وەفادارییانەوە، ئەركی سەرپەرشتكردنی نامەكەمی گرتەئەستۆو بەوپەڕی خەمخۆرییەوە، سەرچاوە ڕووسییەكانی، بۆ وەرگێڕامو بە دڵێكی فراوانو میهرەبانیی و ڕێنمایی زانستانەوە، كارەكەی لەگەڵمدا، گەیاندە ئەنجام، هیوای سەركەوتنو تەمەن درێژی بۆ دەخوازم.
- سوپاسی زۆرم بۆ بەڕێز (پ. د. وریا عومەر ئەمین) كە دڵسۆزانە هاوكاریی كردمو ماندوبوونی زۆری لەگەڵدا كێشام.
- سوپاس بۆ بەڕێزان (د. سەباح بەرزنجی، بێخاڵ ئەبوبەكر، شەماڵ ئەبوبەكر، شەهلا عومەر، ئۆراڵ ئەبوبەكر) كە بەوەرگێڕان هاوكارییانكردم.
- سوپاس بۆ مامۆستایان (ئازاد ئەحمەد، ڕەووف كەریم، ئازاد حەسەن) كە دڵسۆزانە هاوكارییانكردم.
- سوپاس بۆ مامۆستاكانم، هاوڕێكانم، كەسەكانم، هاوولاتیانی وڵاتەكەم، كە گەر دڵسۆزیی ئەوان نەبووایە، منیش نەدەبووم.

لیستی زاراوەکان

	ب
Idiomatic	بوون بە ئیدیۆم
	ت
Mono morphemic	تاك مۆرفیم
Idiosyncrasy	تایبەت
The Ability to mislead	توانای چەواشەکارانە
Tournure	توغنێ
	پ
Pseudo	پسێدۆ
Relationship	پەیوەندی
Proverbial with a moral	پەندییەکان لەگەڵ بەهاکاندا
Irreversible Binomial	پێچەوانە نەکراو
Institutionalization	پێکهاتەیبوون
Institutionalized Politeness	پێکهاتەی ئەدەبییانە
Institutionalized Hyperboly	پێکهاتەی زیادنرخاندن
Institutionalized Understatement	پێکهاتەی کەمنرخاندن
Morphological Structure	پێکهاتەی مۆرفۆلۆجییانە
Institutionalized Indirectness	پێکهاتەی ناڕاستەوخۆ
	ج
Alternative	جێگیر
	خ
Familiar Quotations	خواستنە ئاشناکان
	د
Compositional	دارشتەیی
Lexical entry	دەروازەی فەرهەنگیی
Lack of internal contrastivity	دژیەکی نێوخۆیی

	ر
First Base	ڕەگی یەکەم
	ز
Innateness (Nativist)	زگماکی
	س
Sememic (Sememe)	سێمیمیك
	ف
Lexicon	فەرهەنگ
Incorporating	فرمانی هاوبەشکەر
Phonemic	فۆنیمیك
	ك
Processing	کردە
	ل
Lexemic	لێکسیمیك
Ambiguity	لێڵی
	م
Morphemic	مۆرفیمیك
	ن
Non-Compositional	نادارِشتەیی
Represent	نواندن
	ه
Hypo phonemic	هایپۆفۆنیمیك
Hyper sememic	هایپەر سێمیمیك
	و
Non- Deducibility of Meaning	واتای دارِشتەیی
Literal Meaning	واتای فەرهەنگیی(پیتی)
Lexical Semantic	واتای فەرهەنگیی

هێما و کورتکراوەکان

کورتکراوە	هێما
یان	/
مۆرفێمی بەتاڵ	Ø
دەبێت بە	⟵
ناڕێزمانیی	*
فرێزی ناویی	ف.ن
نیشانەی واتایی	[ ]
فرێزو دەستەواژە	[illegible]
مۆرفێم	/ /
پێشگر	/... ▬ /
پاشگر	/ ▬ ... /
مۆرفێمی خستنەپاڵ	d / det
فرێزی ناویی سادە	Ń
فرێزی خستنەپاڵی ناویی	N
فرێزی ئاوەڵناویی سادە	Ā
فرێزی خستنەپاڵی ئاوەڵناویی	A
ئاوەڵناو	A
ناو	N
فرێزی پێشناویی	P.pp
فرێزی دیارخەریی	D
فرێزی ئاوەڵکرداریی	p.Adv
فرێزی ڕادە	Q
Demonstrative	Dem
Determiner	Det
هێمایە بۆ وشە	< >
واتای نائیدیۆمی	#
Conjunction	Conj

پێڕست

پێشەکی 1

1/0 ناونیشانی نامەکە 2

2/0 بواری نامەکە 2

3/0 هۆی هەڵبژاردنی نامەکە 2

4/0 ئامانجی نامەکە 2

5/0 پرسیارو گریمانەکانی نامەکە 3

6/0 سنوری نامەکە 3

7/0 ڕێبازی لێکۆڵینەوەی نامەکە 3

8/0 کەرەستەی نامەکە 3

9/0 گرفتی نامەکە 4

10/0 بەشەکانی نامەکە 4

بەشی یەکەم: ئیدیۆم لە زمانەوانیدا 5

1/1) ئیدیۆم 6

2/1) تێڕوانین بۆ دانەی ئیدیۆم لە زمانەوانیدا 9

1-2/1) ڕێزمانی تەقلیدی 9

2-2/1) هۆکێت 9

3-2/1) بۆچوونی ڕێزمانی گواستنەوەو بەرهەمهێنان و کاتس و پۆستەڵ 12

4-2/1) بۆچوونی ڕێبازی ستارتیفیکەیشنو مەککایی 14

5-2/1) تیۆرو گریمانەکان دەربارەی واتای ئیدیۆم 21

3/1) پێداچوونەوەو هەڵسەنگاندنی هەندێ لەو کارانەی لە زمانی کوردیدا تاکو ئێستا لەسەر ئیدیۆم کراون 26

بەشی دووەم: ئیدیۆم و واتا 38

1/2) ئیدیۆم وەك دانەیەکی واتایی 39

2/2) ئیدیۆمو پۆلێنکردنی واتایی 44

3/2) پەیوەندیی نێوان واتاو فۆڕمی ئیدیۆم 48

4/2) واتای ئیدیۆمیی 50

5/2) پێکهاتەی ئیدیۆم لەڕووی واتاییەوە 55

6/2) ئیدیۆم و میتافۆڕ 58
7/2) ئیدیۆم و پراگماتیک 62
1-7/2) ئیدیۆم و بوارەکانی پراگماتیک 64
بەشی سێیەم: پێکهاتنی ئیدیۆم 72
1/3) پۆلێنکردنی ئیدیۆم لە ڕوی پێکهاتنی سینتاکسییەوە 73
1-1/3) بەپێی فۆڕم و مۆدێلی پێکهاتنی ئیدیۆم 74
2/3) ڕستەی ئیدیۆمی 75
3/3) فرێزی ئیدیۆمی 84
1-3/3) جۆرەکانی فرێزی ئیدیۆمی 85
1-1-3/3) فرێزی ناویی ئیدیۆمیی و جۆرەکانی 85
2-1-3/3) فرێزی دیارخەریی ئیدیۆمی 90
3-1-3/3) فرێزی ئاوەڵناویی ئیدیۆمی 90
4-1-3/3) فرێزی پێشناویی و ئاوەڵکرداریی ئیدیۆمی 92
5-1-3/3) فرێزی کرداریی ئیدیۆمی 92
6-1-3/3) فرێزی خستنە تەك یەکی ئیدیۆمی 95
7-1-3/3) فرێزی ڕادەی ئیدیۆمی 95
4/3) فرێزی ئیدیۆمی و وشەی لێکدراوی ئیدیۆمیی 96
5/3) ئیدیۆم و مۆرفۆلۆجی 97
1-5/3) ئیدیۆم و وشە 97
2-5/3) ئیدیۆم و پەیوەندیی مۆرفۆلۆجی 98
3-5/3) ئیدیۆم و پێکهاتنی مۆرفۆلۆجی 103
4-5/3) وشەی لێکدراوی ئیدیۆمی و جۆرەکانی 107
6/3) ئیدیۆم و فەرهەنگ 111
1-6/3) لێما 111
2-6/3) لێکسیم 115
3-6/3) لیستێم 119
ئەنجام 121
سەرچاوەکان 123
خلاصة البحث 129
Abstract 130

پێشەکی

1/0 ناونیشانی نامەکە:

ناونیشانی نامەکە (ئیدیۆمو چەشنو پێکهاتنی لە زمانی کوردییدا) یە، کەتیایدا چەشن و واتاو مۆدێل و پێکهاتەی سینتاکسیی ئیدیۆمەکان بەپێی لێکۆڵینەوە زانستییە نوێکان کە ئەمڕۆ لە زمانەوانیدا لە بواری ئیدیۆمدا لەکاردان، دەست نیشانکراون.

2/0 بواری نامەکە:

خستنە ڕووی چەشنو جۆرەکانی واتاو پێکهاتەی ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا ، بواری نامەکەیە.

3/0 هۆی هەڵبژاردنی نامەکە:

ئیدیۆم ڕۆڵێکی بەرچاوو گرنگ لە دەوڵەمەندکردنو گەشەسەندنی فەرهەنگی زماندا دەبینێت، بۆیە هەڵدەگرێت کە چەندەها باسو لێکۆڵینەوەی زانستی هەمەلایەنەی لە زمانی کوردیدا لەسەر بکرێت، بەگشتی وەك پێویست ئەو ئاوڕەی لێ نەدراوەتەوەو ژمارەی ئەو باسە زانستیانەی لەسەر ئیدیۆم کراون یەکجار کەمترن لە باسە زمانەوانیەکانی تر، نوسینی باسی زانستی نوێ لەسەر ئیدیۆم هەنگاونانە بۆ پڕکردنەوەی ئەو دەلاقانەی کە تاکو ئەمڕۆ بە زمانەوانی کوردیەوە دیارن، بۆیە ویستمان بەم نامەیە تیشكو ڕۆشنایەکی تازەو مۆدێرن بخەینە سەر ئەم لایەنە گرنگەی زمانەوانیی کوردی.

4/0 ئامانجی نامەکە:

لێکۆڵینەوەکە هەنگاوێکە لە پێناو دانانو هێنانەکایەی تیۆرێك، بۆ ئەوەی ببێتە بنەمایەك بۆ لێکدانەوەو شیکردنەوەی واتاو پێکهاتنی ئیدیۆمی کوردی.

5/0 پرسیارو گریمانەکانی نامەکە:

ئەم لێکۆڵینەوەیە بەدوای وەڵامدانەوەی چەند پرسیارێکدا دەگەڕێت، لەوانە:ئیدیۆم چیە ؟ زمانەوانان چۆن دەڕواننە ئەم دانەیە؟ چۆن لە واتای ئیدیۆم دەگەین؟ ئایا ئیدیۆم چەشنی واتایی هەیە؟ جیاوازی نێوان ئیدیۆمو میتافۆر چییە؟ ئایا دەتوانرێت پراگماتیکیانە لە ئیدیۆم بکۆڵرێتەوە؟ چۆن؟، ئەو پۆلێنانە کامانەن، کە بۆ پێکهاتەی سینتاکسی ئیدیۆم خراونەتەڕوو؟ لە کوێدا ئیدیۆم پەیڕەوی یاسا سینتاکسییە کانی زمانەکە ناکات؟ بۆچی؟ ئایا ئیدیۆم چەشنی پێکهاتەیی هەیە؟ ئایا ئەو شێوانەی (وشەی لێکدراو، فرێز، ڕستە) فۆڕمی ئیدیۆمی کوردییان پێکهێناوە، لەگەڵ فۆڕمە هاوشێوە ئاساییەکانی زمانەکەدا چونیەکە؟ ئایا ئیدیۆم دەبێتە یەکەی فەرهەنگی؟ یان دەتوانرێت لەفەرهەنگدا تۆماربکرێت؟ ...تاد.

6/0 سنووری نامەکە:

لەم لێکۆڵینەوەیەدا واتاو پێکهاتنی فۆڕمی ئیدیۆمی کوردیی (دیالێکتی خواروو) بەپێی پۆلکردن و بنەما جیهانییەکان خراونەتەڕوو، لەبەر سنورداریی نامەی ماستەر نەمانتوانی خۆمان لە قەرەی پەیوەندی نێوان ئیدیۆم و پەندی پێشینانو قسەی نەستەق، یا ئیدیۆم و فرەواتاو مەتەڵ بدەین.

7/0 ڕێبازی لێکۆڵینەوەی نامەکە:

ڕێبازی شیکردنەوەی پەسەنکەرانە پەیڕەو کراوە، بۆ ناساندن و خستنە ڕووی ئیدیۆمو، شیکردنەوەو دیاریکردنی پێکهاتەکانی.

8/0 کەرەستەی نامەکە:

کەرەستەی بەکارهاتوو لەم نامەیەدا بەنیسبەتی ئیدیۆمە کوردییەکانەوە، بریتین لەو ئیدیۆمانەی کە بە دیالێکتی خواروو تا ئەمڕۆ بەسەر زاری خەڵکیەوەنو بەشێکیشیان چوونەتە ناو نووسینەوە.

9/0 گرفتی نامەکە:

گرفتی سەرەکی، کەمیی و دەگمەنیی سەرچاوەی باوەڕپێکراوی زانستیی بووە کە تاکو ئێستا دەربارەی ئیدیۆم لەزمانی کوردییدا نووسراون.

10/0 بەشەکانی نامەکە:

نامەکە لە پێشەکیی و سێ بەش و ئەنجام پێکهاتووە:

بەشی یەکەم: کە بەناونیشانی (ئیدیۆم لە زمانەوانیدا)یە، بۆ لێکدانەوەی چەمکی ئیدیۆم و، تێڕوانینی زمانەوانان دەربارەی ئیدیۆم و هەڵسەنگاندنی ئەو کارانەی پێشتر سەبارەت بە ئیدیۆمی کوردی کراون، تەرخانکراوە.

بەشی دووەم: بۆ لێکدانەوەو چۆنێتی تێگەیشتن لە واتای ئیدیۆم و دیاریکردنی پێکهاتەی ئیدیۆم لە ڕووی واتاوەو، دەستنیشانکردنیی ئەو بنەمایانەی واتای ئیدیۆم لە واتای میتافۆڕ جیادەکەنەوە، لەگەڵ ڕوونکردنەوەی پەیوەندی نێوان ئیدیۆم و پراگماتیك و چۆنێتی لێکدانەوەی تەرخانکراوە.

بەشی سێیەم: تایبەتە بەشێوەیەکی پراکتیکی، بۆ زۆربەی ئەو پۆلێن و دابەشکردنانەی بۆ پێکهاتەی ئیدیۆم کراون و بەسەر ئیدیۆمی کوردیدا جێبەجێ کراون، لەگەڵ خستنەڕووی پێکهاتەی سینتاکسی و مۆرفۆلۆژی ئیدیۆم و پاشان ئیدیۆم وەك یەکەی فەرهەنگی لێی کۆڵراوەتەوەو تایبەتمەندییەکانی دیاریکراوە.

لە کۆتاییشدا، ئەنجامە گرنگەکانی لێکۆڵینەوەکە لەچەند خاڵێکدا، نیشاندراون.

بەشی یەكەم

ئیدیۆم لە زمانەوانیدا

1/1) ئیدیۆم:

ئاخاوتن تەنیا لە وشەو دەربڕاوو ڕستەی ئاسایی، کەلە کاتی قسەکردندا ڕیز دەکرێن و دەردەبڕێن پێك نایەت، بەڵکو زۆرجار بۆ دەوڵەمەندکردنو، دەرخستنی لێهاتوویی زمانیی لە کاتی گفتوگۆکردنو تەنانەت نووسینیشدا، بەمەبەستی گەیاندنی چڕترینو قووڵترین مەبەست بە کەمترین یەکەی زمانیی، پەنادەبرێتە بەر دەربڕاوی ئامادەکراو لە زماندا کە ئەویش ئیدیۆمە، لەلایەکی تریشەوە ئەم دەربڕاوانە بۆ کورتبڕیو ئابووریکردنو ئاسانکاری لە وتوێژکردندا، بەکاردەهێنرێن.

بۆ ناسینی ئەم یەکەیە، سەرەتا پێویستە بزانین دەربارەی زاراوەی (ئیدیۆم) چی نوسراوە لە فەرهەنگەکانداو، چۆن لە لایەن زمانەوانانەوە لێکدراوەتەوە:

أ0 لە فەرهەنگی (وێبستر- 1913)[1]دا، ئەم واتایانە بۆ چەمکی ئیدیۆم خراونەتەڕوو*:

1. شێوازی بزووتنەوە، یا قوتابخانەیەکی هونەریی تایبەتە.
2. شێوازی ئاخاوتنی قسەپێکەرانی زمانی دایکە.
3. ئەو دەربڕینەیە، کە ناتوانرێت واتاکەی لەواتای وشە پێکهێنەرەکانییەوە هەڵبگوێزرێت.
4. بەکارهێنانی چەند وشەیەکە بەشێوەیەك، کە ببنە ئاماژە بۆ چەمکێکی تر جیا لەواتای فەرهەنگیی خۆیان، ئەمەش پەیوەندی بەتایبەتێتی زمانی کۆمەڵێکی دیاریکراوەوە هەیە.
5. فۆرمێکی سینتاکسیی، یا پێکهاتەیی تایبەتی هەر زمانێکە.
6. دەربڕینێکی گونجاوە لەگەڵ فۆرمی پێکهاتەیی تایبەتی زمانداو بەکارهێنان فراواندەکات.

ب 0 لە فەرهەنگی زاراوەکانی زماننناسی (فرهنگ اصطلاحات زبان شناسی)[2] دا، نوسراوە، ئیدیۆم ئەو واژانەیە، کە لەبازنەی بەکارهێنانی زانستێکی تایبەتدا، مانایەکی تایبەتی هەبێ، وەك واژەی (وشە) لە (وشەناسی) دا، یا (دەنگ) لە (دەنگناسی) دا.

لەڕوانگەی وشەسازییەوە، بەدواییەکداهاتنی گرووپێك وشەیە، کە پەیوەندییەکی تایبەت لەنێوانیاندا هەبێ و نەتوانرێت مانای گشتییان لەیەکە یەکەی وشەکانی بەدەستبهێنرێت.

---

(1) www.1913dictionary.com

بەپێی ئەم فەرهەنگە زاراوەی ئیدیۆم لە وشەی لاتینی (ئیدیۆس- idios) ەوە وەرگیراوە، کە بەم واتایانە بەکارهێنراوە :

(خاوەنێتی، هەیەتیی- own).

(تایبەتیی، سەربەخۆ- private) .

(کەسیی، خودی، personal).

* فەرهەنگەکانی (Chambers 21st century dictionary: 2003: 670)، (Collins cobuld: 2004: 718)، (Cambridge advanced: 2004: 622) هەمان لێکدانەوەیان بۆ زاراوەی ئیدیۆم کردووە.

(2) سید جلیل (1990: 529-530).

لەلایەکی ترەوە، ئیدیۆم دەتوانێت لەدەقێکی تایبەتدا، چەمکی زاراوەیی خۆی لەدەستبدات و ببێتە گوزارەیەکی ئاسایی.

له وشەدا، گۆڕانی فۆنێم دەبێتە هۆی گۆڕانی چەمك، بەلاّم ئیدیۆمەکان دەبنە هۆی پڕاوپڕنەبوونی وێنەی فۆنەتیکیی و مانا، هەروەها نەبوونی پەیوەندی ڕاستەوخۆ لەنێوانیانداو، لەم ڕێگایەوە (ئیدیۆم) بەرهەمدەهێنرێت. لەبەرئەوە ئیدیۆم، نموونەی گۆڕانی چەمکە، یا بەواتایەکی تر له ئیدیۆمدا شێوەکانی فۆنەتیکیی وشەکان، لەسەر چەمکی خۆیان دەلالەت ناکەن ، بەڵکو بۆ چەمکێکی تر دەبنە ئاماژە.

گۆڕینی ئیدیۆم لەزانست و هونەرەکاندا، کارێکی پەسەندنییە ، چونکە پرۆسەی فێرکردن دژوار دەکات و دابڕانی کەلتوری بەدیدەهێنێت و هیچ کاتێك دوو زاراوە له زانست، یا هونەردا، له سەداسەد، لەسەر هەموو، ئەو شتە واقیعییەی چەمکێکی زەینی بەسەردا دەچەسپێت دەلالەت ناکەن، وەك (ئەوەی هەموو مرۆڤێك چەمکی مرۆڤی بەسەردا دەچەسپێت)، ئاساییە کە ناتوانرێ لەدوو زماندا یەك ئیدیۆم وەك خۆی سازبکرێت، لەبەرئەوە وەرگێڕانی بەشێکی زۆری ئیدیۆم لەزمانێکەوە بۆ زمانێکی تر کارێکی گرانە.

پ 0 له فەرهەنگی زاراوە ڕێزمانییەکان لەزمانەوانی (A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistic)[3] دا، ئیدیۆم بەم شێوەیە خراوەتە ڕوو:

دەربڕینێکە لەدوو وشە، یا زیاتر پێکهاتووە، کە واتاکەی لەبەشە پێکهێنەرەکانییەوە پێشبینی ناکرێت، وادەخوازرێ بەهۆی هۆکاری سیمانتیکییەوە بەشی خۆی لەدەروازەی فەرهەنگدا هەبێت، زۆربەیان لەپرۆسە سینتاکسییەکاندا بەشداریدەکەن.

ت 0 فەرهەنگی زمانەوانیی و فۆنەتیکی (Linguistics & Phonetics)[4] ، له ناساندنیدا دەڵێ: زاراوەیەکە بەکاردەهێنرێت لەڕێزمان و زانستی فەرهەنگدا و دەگەڕێتەوە بۆ ئاماژەکردن بە زنجیرەی وشەکان، کە لەڕووی سیمانتیکیی و سینتاکسییەوە سنوردار دەکرێن، بۆ ئەوەی وەك یەك یەکە ئەرك ببینن، لەڕوانگەی سیمانتیکییەوە، ناتوانرێ واتای وشە تاکەکان بۆ پێکهێنانی واتای دەربڕینە ئیدیۆماتیکیەکە وەك گشتێك کۆبکرێتەوە، لەڕووی سینتاکسیشەوە وشەکان زۆربەی

---

[3] R. L. Trask (1993: 132).

[4] David Crystal (2003: 225-226).

جار ڕێگەنادەن بەو دەرکەوتنە جۆر بەجۆرە ئاساییەی کە لەدەقی تردا دەبینرێن، بەهۆی بێبەش بوونیان لە دڕیەکی نێوخۆییەوە، هەندێك زمانەوان ئاماژە بە ئیدیۆم دەکەن، وەك (وتراوی ئامادەکراو). ئەو خاڵەی کە بیرو ڕای جیاوازی لێکەوتۆتەوە، بریتییە لەو ڕادەیەی کە چ پلەیەك و جۆرێکی بوون بەئیدیۆم دەکرێ پێکبهێنرێت: هەندێك ئیدیۆم تەواو ڕێدەدەن بەپلەیەك لەگۆڕانی ناوەکی، ئەمانە لەوانی تر واتاکانیان تاڕادەیەك لەواتای فەرهەنگیانەوە نزیکترن وەك لەواتای ئیدیۆمیی. لەڕێزمانی بەرهەمهێناندا (G.G) بنیاتە ئیدیۆمییەکان بۆ پشکنینی ئەو گریمانەکارییانەی کە دەربارەی پێکهاتەن، بەکاردێن.

ج 0 لەفەرهەنگی (زاراوەی زمانناسی)[5] دا، زاراوەی فرێزیۆلۆژیی (فرێزی گیراو) بۆ ئیدیۆم دانراوە، کە دانەی ئامادەکراوی زمانن و لەکاتی ئاخاوتندا، بە ئامادەکراوی دروستدەبن و پێکهاتەی ئاڵۆزیان هەیەو لە وشە نزیکدەبنەوە، بەگوێرەی پەیوەندیی نێوان بەشە پێکهێنەرەکانیی فرێزی گیراویان پێکهێناوە، سێ جۆر دەستنیشان کراوە، کەبریتین لە: فرێزیۆلۆژیی (تێکچڕژاو، تێکئالاو، یەکگرتوو) .

(فرێزیۆلۆژی تێکچڕژاو، ئەوانەن کە مانای گشتییان بەهیچ جۆرێك بەند نییە بە مانای ئەو وشانەوە، کە پێکیانهێناوە. لەم ڕووەوە ئەمجۆرە ڕاستەوخۆ دژ بە فرێزی بەرەڵا دەوەستێ.

فرێزیۆلۆژیی تێکئالاو، ئەو فرێزانەن کە یەکێك لە وشەکانی بەندەو لەبەکارهێناندا گیراوەو تەنیا لە فرێزێکدا بەکاردەهێنرێت، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا مانای سەربەخۆی خۆی هەیە. بەوێنە، لە فرێزی (خۆ لەتەلدان) دا ، تێکڕای پارچەکانی ، واتادارن، بەڵام (لەتەلدان) تەنیا لێرەدا بەکاردەهێنرێت.

فرێزیۆلۆژیی یەکگرتوو، ئەوەیە کە مانای لەڕێگای واتای سەرپاکی ئەو وشانەوە (ئەو پارچانەوە) کەپێکیانهێناوە ئاشکرا دەبێ، بەوێنە فرێزی (زمان درێژ) کە بەمانای (زۆر بلێ) دێت، لە (زمان) و (درێژ) پێکهاتووە، لێرەدا هەردوو وشەکە واتادارن. بەم چەشنە مانای فرێزی (زمان درێژ) لەسەرپاکی وشەکانی (زمان) و (درێژ) ەوە پەیدا دەبێ).

---

[5] ئەوڕەحمانی حاجی مارف (2004: 269–272).

2/1) تێڕوانین بۆ یەکەی ئیدیۆم لە زمانەوانیدا:

بەپێی ئەو لێکدانەوانەی بۆ چەمکی ئیدیۆم کراون، ئیدیۆم بە یەکەیەکی زمانیی ئاڵۆز دادەنرێت، لەبەرئەوە بەزۆر تیۆرو ڕێبازی جیاجیا لێیکۆڵراوەتەوە، بەتایبەت لەدوای هاتنەکایەی زانستی واتاسازیی فەرهەنگیی (Lexical Semantics) یەوە، کە بایەخێکی تەواوی بە ئیدیۆم و کۆلۆکەیشن و میتافۆڕو...داوەو زمانەوانان زیاتر گرنگییان بەم بابەتەداوەو، بەپێی بۆچوونی تایبەتی خۆیان و بەپێی ئەو ڕێبازو تیۆرە جیاجیایانەی کە کاریان پێکردووە، تێڕوانینی جیاوازییان بۆ ئیدیۆم و ناساندنیی و چۆنێتیی مامەڵەکردن لەگەڵیدا، لەهەردوو ڕووی واتاو فۆڕمەوە خستۆتەڕوو. لێرەدا، بەپێی قوتابخانەکانیان، بۆچوونەکەیان خراونەتەڕوو:

1-2/1) ڕێزمانی تەقلیدی:

لە ڕوانگەی ئەم قوتابخانەیەوە، ئیدیۆم دەچێتە ناو چوارچێوەی شازەکان، یا (نا پێوانەییەکان)ەوە لەزماندا، یەکەم لەبەرئەوەی مەبەست لەو شتە نییە کە ڕایدەگەیەنن، دووەم، بەشێوەیەکی گشتی بەو ئاڕاستەیە دەڕۆن کەلە سینتاکسدا، سنوریان بۆ دابنرێت، هەندێکیان بڕوایان وایــە لە ڕووی ڕێزمـــانیـــیەوە فۆڕم دروستنین(دروست دانەڕێژراون not ill-formed)[6].

2-2/1) هۆکێت:

(هۆکێت)[7]، کە یەکێکە لەو زمانەوانانەی سەر بە قوتابخانەی بونیاتگەرییە، شەش جۆر ئیدیۆم دەناسێنێت:

1. جێگرەوەکان، کە ئەم فۆڕمانە دەگرێتەوە، وەك:

أ- جێناوی کەسیی وەك: ئەو، ئێمە ،... لە نموونەی (He is a nice person) دا.

ب- ژمارەکان، وەك: سێ، کاتێك لە وەڵامی پرسیارێکی وەك:

-How many brothers do you have?,etc.

---

(6) بڕوانە: Salam Hurmiz (2002: 10-15).

(7) هەمان سەرچاوەی پێشوو.

2. ناوی پڕاوپڕ (ناوی تایبەتی):

بەلای هۆکێتەوە لەڕێی کردەی دروستکردنی ئیدیۆمەوە، ناوی پڕاوپڕ سەرهەڵدەدەن، وەك کردەی ناولێنان. وەك ناوەکانی (Mary, Robert…)، ئەمانە بەلایەوە بە ئیدیۆم دادەنرێن، چونکە جگە لەوەی واتاکەیان لەواتای پارچەکانیان پێکنایەت و لە پێکهاتەکەیانەوە پێشبینی ناکرێت، کاتێك تەواو بەدەر لە دەوروبەر دەوترێن، کەسێك ناتوانێت بزانێت ئەمانە ئاماژەن بە کێ و چین؟

3. کورتکراوە:

هۆکێت دەڵێت: یەکێك لە ڕێگە بەربڵاوەکانی ڕێکخستنی ئیدیۆم، بریتییە لە کورتکراوە، واتە بەکارهێنانی بەشێك لەجێی هەموو. وەك: (UN و USA و UNESCO…) تاد.

ئەمانە بە ئیدیۆماتیکی دادەنرێن، چونکە واتای پیتە تاکەکان واتای هەموو فۆرمە دەربڕاوەکە ناگەیەنن.

لە ئینگلیزیدا، ئارەزوویەکی گشتی هەیە بۆ بەکارهێنانی ئەکرۆنیم (واتە ئەو فۆرمانەی پێکهێنراون لە یەکەم پیتی ناوەکان، بەنیازی ئاسانیی نوسین و وتن). ئەمانە وەك مۆنۆمۆرفیمەکان (تاك مۆرفێم)، لەبەشی (پارچەی) بێ واتا پێکدێن. بەڵام ئەگەر دیاریکردن لە ئارادا نەبێت کەسێك دەشێت بزانێت، یا نەزانێت، کە ئەو پیتانە لەجێی چی بەکارهاتوون.

یا لە نموونەیەکی تری وەك:

-You take the white pieces and I will take the reds.

بە واتای (تۆ پارچە سپییەکان بەرەو منیش سورەکان)، لێرەدا (reds) بەتەنها لەجێی هەموو فرێزی (red pieces) بەکاردێت و بەلای هۆکێتەوە ئیدیۆماتیکیە. بەڵام لێرەدا ڕەخنە لە هۆکێت دەگیرێت، چونکە لابردنی فۆرمە دووبارەکان وەك (pieces) لێرەدا باوو بڵاوە لە ڕێزماندا، بە مەبەستی خۆپاراستنە لە دووبارەکردنەوەی ناپێویست.

4. لێکدراوە فرێزییەکان :

لێرەدا هۆکێت بە متمانەوە بەراورد (بە ئاماژە بۆ جیاوازی سترێس) لەنێوان کۆمەڵێك جووت فرێزدا دەکات، کە دەڵێت تەنها لەوەدا جیاوازن (یەکێك لەهەریەك لەو جووتانە ئاساییەو ئەوی تر لێکدراوی فرێزییە).

- aˈwhite ˈhoues   The ˈWhite ˌHoues   کۆشکی سپی

- a ˈwoman ˈdoctor a ˈwoman ˌdoctor دکتۆری ژن

هۆکێت دەڵێت: ئەو سترێسە ئاماژەیە بۆ ئیدیۆمێتی، کاتێك سترێسی یەکەم لەسەر یەکەی یەکەم بێت، بە واتای دکتۆرێکی ژن، یا ژنێکە کە دکتۆرەو، سترێسی دووەم لەسەر یەکەی دووەم، بەواتای دکتۆری ژن، واتە پزیشکی ژنان و منداڵبوون، کە دەشێت لەهەردوو ڕەگەزەکەدا هەبێت، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێت کە هەموو ئیدیۆمەکان ئەم ئاماژەیەیان هەبێت.

5. هونەرەکانی ڕەوانبێژی:

بۆ کەرەستە ئەدەبیەکان (میتافۆر، خوازە، درکە) نموونەیەك دەهێنێتەوە، وەك:

- He married a lemon.

کە بە واتای (ئەوگوژاڵکی مارە کردووە)، وشەی (lemon) ژنێکی چارەتاڵ و مامەڵە ناخۆش و ڕووگرژ دەگرێتەوە، بریتییە لە ئیدیۆمێك کە پەرەی سەندووە، لە هەمان واتای مۆرفیمە بنەڕەتیەکەیەوە، کە (جۆرێکە لە میوە) بەهۆی جۆرێکی تایبەتی (میتافۆر) ەوە.

ئەو پەیوەندییەی سەرەوە، دەکرێت لەڕێی فرەواتاوە شیکار بکرێت. گوژاڵك، یا لیمۆ، وەك لە ئینگلیزییەکەدا هەیە بە بەکارهێنانی میتافۆریی بەردەوام واتایەکی تری پەیوەندیداری وەرگرتووە، کە بریتییە لە مەزاجی خەڵك، واتە زانینی واتای بنەڕەتیی (میوەیەك کە ترش و تاڵە) بە خوازە پەیوەندیی بە زانینی واتای ئیدیۆماتیکییەوە هەیە.

بەڵام ئیدیۆمی وەك (kick the bucket)، کە بە مانای (مرد) دێت، هیچ هاوبەشییەك لەنێوان واتای بنەڕەتی مۆرفیمەکان و واتای سەرجەم فرێزەکەدا نییە، بەڵکو لەوانەیە ئاڵۆزیی دروست بکات، کاتێك کە لە دەوروبەردا بەواتای فەرهەنگیی لێکبدرێتەوە. هەروەك نموونەکەی سەرەوە، کە (ئەو لیمۆ ترشێکی مارە کردووە) هەرگیز بەواتای فەرهەنگیی بەکارنایەت.

واتە کەرەستە ئەدەبیەکان، بریتی نین لە جۆرێك لە ئیدیۆم، بەڵکو هەروەك ئیدیۆمەکان جۆرێکن لە بەکارهێنانی خوازەیی زمان.

واتە کەرەستە ئەدەبیەکان و ئیدیۆم یەکێکن لە بەکارهێنانە خوازەییەکانی زمان، نەك بە پێچەوانەوە. بەم شێوەیە لەم هێڵکارییەدا، ڕوونکراوەتەوە:

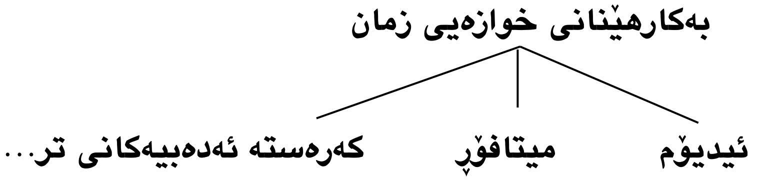

هێڵکاری ژمارە (1)

6. زمانی گشتی خەڵك (Slang):

هۆکێت دەڵێت: سروشتی ئیدیۆماتیکی زمانی گشتی ئاشکرایە، هەرچەندە ئەمە شتێکی جیهانیی و بەربڵاوەو بە تێپەڕینی کات، یا دەبێتە دەربڕینی گشتی، یا پلەوپایەی بەشێك لە وشە فەرهەنگییەکانی زمان وەردەگرێت، بۆ نموونە دەربڕینێکی وەك (absquatulate) لە سەرەتادا بە واتای دەڕۆیشت بەکاردەهات کە ئەمە تەنها سلانگ بووە، دواتر بووەبە (vamoose) و پاشان وشەیەکی وەك(scram) بووە هێما بۆی، واتای فەرهەنگیی هەریەك لەو دەربڕینانە پێشنیازی واتای بنەڕەتیان لێوە ناکرێتو لێرەدا لەگەڵ سروشتی ئیدیۆمیدا یەکدەگرنەوە.

3–2/1) بۆچوونی ڕێزمانی گواستنەوەو بەرهەمهێنان و کاتس و پۆستەڵ:

یەکەمین بایەخ بە لێکۆڵینەوە لە ئیدیۆم، لە چوارچێوەی تیۆری ڕێزمانی گواستنەوەو بەرهەمهێناندا، لەو وتارەدایە کە لەلایەن کاتس‌وپۆستەڵەوە لە ساڵی (1963) دا بڵاوکراوەتەوە کە تیایدا وتراوە[8]: سیفەتێکی بنەڕەتی ئیدیۆم واتای تەواویەتی، بەشێوەیەکی گشتی، واتای هەر ڕستەیەکە کە کشانی، یا فراوانیی ئیدیۆمی لە خۆگرتبێت، ئەمەش ئەرکی پێکهێنەری واتایی پارچە ڕێزمانییە سەرەتاییەکانی ئیدیۆم نییە.

ئاشکرایە ئەم پێناسەیە، مۆنۆمۆرفیم (تاکە وشە) لە چوارچێوەی ئیدیۆمی دووردەخاتەوە، چونکە پارچە سەرەتاییەکانی (فۆنیمەکان) بێ واتان. لەڕاستیدا ئەم پێناسەیە جێی مشتومڕە، هەموو کەس وابیر لەئیدیۆم دەکاتەوە، کە فۆرمێکی واتادارە، جیا لەوەی کە بەهۆی پێکهێنەرەکانییەوە واتا لەخۆ بگرێت.

(کاتس و پۆستەڵ) دوو جۆر ئیدیۆم جیادەکەنەوە:

1- ئیدیۆمی فەرهەنگیی (Lexical idioms): ئەمانە لەڕووی مۆرفۆلۆجییەوە زاراوەی فەرهەنگیی ئاڵۆزن.

---

[8] بڕوانە: Salam Hurmiz (2002: 17).

-2   ئیدیۆمی فرێزی (Phrase idioms): فرێز دەگرێتەوە.

کەواتە بەلای ئەمانەوە سنوری پێکهاتەی ئیدیۆمێتی بریتییە لە فرێزو، هەر بنیاتێکی فراوانتر لە فرێز بە ئیدیۆم دانانرێن.

ئەم دوو زمانەوانە ئەمریکییە، زاراوەی "ئیدیۆم" بۆ هەر فۆڕمێکی ڕێزمانیی بەکاردەهێنن، کە واتاکەی لەداڕشتنەکەیەوە پێشبینی ناکرێت، بەلایانەوە هەموو دەربڕینێك لە زماندا ئیدیۆمییە، چونکە یا خۆی ئیدیۆمە، یا لەبەشی ئیدیۆمیی بچوکتر پێکهاتووە .

(چافی)یش، زمانەوانێکی تری سەربەم ڕێبازەیە، لە ساڵی 1968 دا و لەوتارێکیدا ئاماژەی بەوە داوە کە[9]:

أ. واتای ئیدیۆم یەکسانە بەواتای یەکەیەکی فەرهەنگیی یا (لێکسیم)، نەك یەکسان بێت بەکۆی واتای پێکهێنەرەکانی، بۆ نموونە :(Kick the bucket)، واتاکەی نە بەرامبەر مانای (Kick)ە ، نە بەرامبەر واتای (The) یا(bucket)، بەڵکو واتای (die) ی دەگەیەنێت.

ب. زۆرینەی ئیدیۆمەکان سروشتێکی چەسپاوییان هەیەو زۆر ملنادەن بۆ ئەو گۆڕانانەی بەسەر دانە زمانییەکانیی تردا دێن، وەك نموونەکەی سەرەوە ناتوانرێت بکرێت بە بکەر نادیار، یا کردارەکەی بکرێت بە ناو، یا پرۆسەی گواستنەوەی بەسەردا جێبەجێ بکرێت، بێ ئەوەی مانای ئیدیۆمیی لە دەست بدات.

-Passivisation: the bucket was kicked.(= the pail was struck with one’s foot)

-Nominalisation: kicking of the bucket... (= striking the pail with one’s foot…).

پ. هەندێ ئیدیۆم لەڕووی سینتاکسییەوە دروست دانەڕێژراون، لەبەرئەوە ناتوانرێت بەهۆی ئەو یاسایانەوە دابڕێژرێت، کەبۆ بەرهەمهێنانی پێکهاتەی قووڵی دروست داڕێژراو دانراون، بۆ نموونە ئیدیۆمێکی وەك (by and large) بە واتای گشتی دێت، لەگەڵ (kingdom come) کە بە واتای بەهەشت یا ئەو دنیا دێت، لە ڕستەیەکی وەك:

-Gone to kingdom come(dead).

ئەمانە ناتوانرێت بە پێی ئەو یاسایانە دابڕێژرێن.

---

(9) بڕوانە: .Salam Hurmiz (2002: 19)

ت. ئەو ئیدیۆمانەی دروست داڕێژراون واتای فەرهەنگییو ئیدیۆمیشیان هەیە، بەڵام زیاتر بە واتای ئیدیۆمیان بەکاردێنو بەو واتایەوە لە ناو کۆمەڵدا بڵاونو بە دەگمەن بە واتای فەرهەنگییان بەکاردێن، وەك (Kick the bucket) بە واتای ئیدیۆمیی (die) دەگەیەنێتو ئەمەیان زۆر زیاتر بەربڵاو ترەو بە دەگمەن بە واتای فەرهەنگیی کە (strike the pail with one’s foot.) بەکاردەهێنرێت.

4–2/1) بۆچوونی ڕێبازی ستاریتیفیکەیشن (Startificational) و مەککایی:

(مەککایی)[10]، زمانەوانێکی سەربەم قوتابخانەیە* ، بۆچوونی بەرامبەر بە ئیدیۆم پێچەوانەی ئەو زمانەوانانەیە کە بۆ دیاریکردنی ئیدیۆم، پێشبینی نەکردنیماناکەیان وەك پێوەرێك داناوە، مەککایی بەرجەستەبووەکانی وەك: (شێوە یا فۆڕمی دەربڕینەکە، بونیاتی ڕێزمانیی، فرێز و تایبەتمەندی فرێزێولۆجی ...هتد) هەڵبژاردووە، بۆ ئەوەی ئیدیۆم لە یەکەکانی تری زمان جیابکرێتەوە. جیاواز لە زمانەوانانی تر کە هەوڵیان داوە ئیدیۆم دیاری بکەن و بناسێنن، بە تەنها یەك خەسڵەتی ناسێنەر وەك ناپێشبینی کراوێتی واتایی، کرابووە پێوەر، مەککایی بۆ پێناسەکردنی پێنج پێوەری پەیوەندیداری هەڵبژاردووە بۆ ڕیزبەندکردنی ئیدیۆمەکان، وەك ئەوەی ئیدیۆمی ڕاستەقینە هەبێت، کە ڕیزبەند دەبن لە ئیدیۆمە پوختەکانەوە (کە هەر پێنج پێوەرەکەیان تێدا دەبێت) بەرەو دەربڕینە کەمتر ئیدیۆمییەکان. ئەو پێنج پێوەرە هەڵگوازراوە بەشێوەیەکی سەرەکی لە واتای فەرهەنگی ئینگلیزی ئۆکسفۆرد (1961)، کە لە پێناسەی ئیدیۆمدا دەنووسێت: فۆرمێکە بۆ دەربڕین، بۆ بنیاتێکی ڕێزمانی، بۆ فرێز..تاد، کە تایبەتە بە زمانێك، تایبەتبوونێکی فرێزیۆلۆجی، دەچەسپێت بەهۆی بەکارهێنانی ئەو زمانەوەو زۆرجار گرنگییەکی هەیە جیا لە گرنگییە ڕێزمانی و لۆجیکییەکەی.

---

[10]() Salam Hrmiz (2002:23).

* ئەم قوتابخانە یە، لەلا یەن زما نەوانی ئەمریکی سیدنی.م.لایب ساڵی 1962 دا مەزراوە، بیروڕای وا یە، ز مان وەك سیـ ستمێکی ئاڵۆز، چەند چینێکی سەربەخۆ، بەڵام پەیوە نداری بە پێکها تەوەی هە یە. بەپێی ئەم تیۆریـ یە، زۆر لە زمانەکانو لەوانەش ئینگلیزی بەتایبەتی، شەش ئاستی هەیە: هایپۆفۆنێم یا (فۆنەتیك) و چینی فۆنیمی بۆ فۆنۆلۆجی، چینی مۆرفیمێك و لێکسیمێك بۆ ڕێزمان، و سێمسیمك و هایپرسێمسیمك بۆ سیمۆلۆجی، هەر چینێك بەتەنها سیستمێکەو دوو جۆر کلێشەی هەیە: (tactic) تاکتیکی و (realisational) ناسەرەوە. تاکتیکی وەسفی ئەو ڕێگایە دەکات، کە یە کە بنەڕەتیەکانی چینێك (هایپۆفۆنێم، فۆنێم، مۆرفێم،...هتد)، بەیە کەوە دەبە ستێت بۆ پێکهێنانی یە کەی گەورەتر لە هەمان چین، لەبەرئەوە بە ئا سۆیی کار دە کات. ئەوەی تریان نا سەرەوەکان (realisational)، بایە خدەدات بە پەیوە ندی یە کە سەرەتاییەکانی یەك ئاست (هایپەر سیمۆن، سیمۆن، لێکسیکۆن،...هتد)، بۆ یە کە بنەڕەتیەکانی ئا ستێکی نزمتر (بێجگە لەئاستی هایپۆفۆنیمك، چونکە ئەو نزمتر نییە). بەواتایەکی تر بەشێوەیەکی ستونی کاردەکات.

پێوەرەکانی مەککایی دەربارەی ئیدیۆم لەم خاڵانەدا خۆی دەبینێتەوە:

1- پێکهاتەی مۆرفۆلۆجی:

(مەککایی)، لە بەکارهێنانی زاراوەی ئیدیۆمدا، ڕەخنە لە هۆکێت دەگرێت بۆ لێکسیمە تاك مۆرفیمەکان، ئەوە دەردەخات، ئەگەر بەوشێوەیە بێت ئەوا ئیدیۆم دەبێتە کۆگەیەك بۆ بەشی هەرەزۆری هەموو شتێك لە زمانێکدا. بۆیە ئەو پێی وایە شتێکی ئابووریانەترە ئەو زاراوەیە بەکاربێت، بۆ ئەو فۆرمانەی بەلای کەمەوە لەدوو مۆرفیم پێکهاتوون. دواتر دەڵێت: وشە هەڵواسراوە ڕێسا بەندەکان (پێشگرو، پاشگردانان و دەمی ڕابردووی ڕێسابەند دروستکردن و کۆکردنەوە، هتد)، پێویست ناکات بخرێنە ناو پێناسەی ئیدیۆمەوە، چونکە ڕێزمان ڕێسای شیکردنەوەی کۆدیی، بەپێی پێویست دابین کردووە بۆ ئەو جۆرە زنجیرانە یا ڕیزبەندییانە، وەك پاشگری (er) لە وشەکانیی (player,teacher) ئاماژەیە بۆ ئەوکەسەی کە مامۆستایە یا یاریزانە، ئەمە پێویست ناکات بخرێتە چوارچێوەی ئیدیۆمییەوە.

2- واتای نادارِشتەیی:

گرنگترین تایبەتمەندیی، کە ئیدیۆمی ڕاستەقینە لە دەربڕینی نائیدیۆمی جیادەکاتەوە، ئەوەیە کە واتاکانیان لە واتای پارچە پێکهێنەرەکانیانەوە بەدی ناکرێن. چونکە واتای پارچەکانی ئیدیۆمێك زۆرجار هێندەی پێویست زانیاری دەرناخەن، بۆنموونە:(old glory) واتاکەی بریتی نیە لە(glory which is old). یا(rain cats and dogs)، کەبۆ واتای باران بارینی بەتاوو لێزمە بەکاردەهێنرێت.

ئەم تایبەتمەندیە لەلایەن زۆربەی هەرە زۆری زمانەوانانەوە لەپێناسەی ئیدیۆمدا بەهەند گیراوە، بەلای هەندێکیشەوە وەك (هۆکێت) ئەمە تاکە ناولێنەری بە ئیدیۆم بوونە.

جێبەجێ نەکردنی ئەمەو دوو پێوەری دواتر (لێڵی و توانای چەواشەکارانە)، بەسەر زۆرێك لە دەربڕینە بەکارهاتووەکاندا، دەبێتە هۆی کردنە دەرەوەیان لەبواری ئیدیۆمی ڕاستەقینەو بەرەو تایبەتمەندبوونی (فریزیۆلۆجی)، چونکە واتاکانیان شیاوی تێگەیشتنە لە یەکە پێکهێنەرەکانیانەوە. لێڵ نین و لێرەشەوە بۆ گوێگر چەواشەکارنین.

3- لێڵی:

یەکێك لە خەسڵەتە گرنگەکانی ئیدیۆم لێڵی واتاییە ، واتە ئیدیۆم دەربڕینێکە دەشێت دوو خوێندنەوەی هەبێت، یەکێکیان فەرهەنگیی، کە سەرەنجامی کۆی واتای پارچە پێکهێنەرەکانی ئیدیۆمێك و پەیوەندییە ڕێزمانیەکانیانە. دووەم نافەرهەنگییە، کە ڕۆڵێکی

نادارشتەیی بۆ واتا پێکهێنەرەکانی ئیدیۆمەکە هەیەو ئەمە لێلی واتایی دروست دەکات. بەهەرحاڵ ڕاڤەکردنەکەی بە تەواویی پشت بە دەوروبەر دەبەستێت، بۆ نموونە دەربڕینێکی وەك: (Kick the bucket) لە ڕستەی (1) دا واتاکەی لێڵە، لە ڕستەی (2) دا واتای فەرهەنگیی هەیەو، لە ڕستەی (3) دا واتای ئیدیۆمیی دەگەیەنێت.

1) Jack kicked the bucket.
2) Jack kicked the bucket and hurt his foot.
3) Jack kicked the bucket and was buried last Sunday.

4- توانای چەواشەکارانە (چەواشەکردن):

(مەککایی)، دەربارەی ئەو ئیدیۆمانەی بەگشتی شیدەکرێنەوەو ئیدیۆمە لێکسیمیەکان (کە زۆربەی ئیدیۆمەکانی زمانی ئینگلیزی پێکدێنن)، دەڵێت: ئەوانە بابەتێکن کە تێگەیشتن لێیان ئاسان نییە، سەرباری ئاشنایەتی بە واتای پێکهێنەرەکانی، یا بە شیکردنەوەی هەڵە، ئەوان دەشێت لەخودی خۆیاندا بۆ گوێگر چەواشەکاربن، یا دەشێت زانیاریی تەواویان نەداتێ. ئەو جیاکاریی لەنێوان دوو جۆر بە هەڵە تێگەیشتندا دەکات (واتە نازانیاریکردن)، کە لە ئیدیۆم بوون و بە هەڵە زانیاریی گەیاندندا هەیە.

بەهەڵە زانیاریی گەیاندن، لەوەوە سەرچاوە دەگرێت کە (فۆرمی هاوبێژ- ی بە ڕێکەوت هاتوو) هەبن، کە (شیکردنەوەی پڕواتای یەکسانیان) هەبێت. وەك:

(ئەو ژنە منداڵی پێیە) (she bears children) ئەمە دوو واتا هەڵدەگرێت،یەکەمیان، (منداڵی بە باوەشەوەیە)(she carries children)، دوومیان،(وەختی منداڵ بوونیەتی)(she gives them birth).

ئەم دەربڕینە لێڵە، لەبەرئەوەی کرداری(پێیە)(bear) دوو واتای(carry,give birth)ی هەیە. بەڵام ژن و منداڵ واتای فەرهەنگیی خۆیان دەست دەخەنەوە. کەچی لەحاڵەتی (kick the bucket) دا، هیچ یەکێك لە وشەکان واتای فەرهەنگیی خۆیان دەست ناخەنەوە.

ئەم پێوەرە کە بریتییە لە لێلی، تەواو پشتی پێ بەستراوە، چونکە ئیدیۆمە ڕاستەقینەکان هەمیشە لێڵن، ئەو گوێگرەی ڕێی لەو فۆرمانە نەکەوتووە، دەشێت تێینەگات یا بە هەڵە تێیبگات، یا لەهیچ واتایەکی نەگات کە مەبەستی چی بووە.

بەلای (مەککاییەوە)، ئەم پێوەرە رۆڵی ئەوەی هەیە کە ئیدیۆمێتی بەوە ناوبەرێت کە خۆی پێی دەڵێت (ئیدیۆمە درۆزنەکان- درۆیینەکان)، کە تەنها بە پێوەری لێڵ بوون دەکرێت ئەنجام بدرێن.

5- به باوبوونێتی یا كۆكبوونی كۆمەڵایەتی:

(مەككایی)، بەو نموونەیەی (هۆكێت) دەڵێت (ئیدیۆمی تایبەت) كە لە نێوان چەند كەسێك و حاڵەتێك و دەوروبەرێكی دیاری كراودایە،وەك:

-That's a nice shade of blue, isn't it?

نەك هەموو قسەپێكەرانی ئینگلیزی بیزانن، كە ئەمەیان بە (ئیدیۆمی پێكهاتەیی كراو) ناودەبات، وەك:

-Too many cooks spoil the broth.

دەربڕینێكی ئیدیۆماتیكی ناكرێت بە (پێكهاتەیی كراو) دابنرێت، ئەگەر لەنێو ئەندامانی كۆمەڵگە یا (وتار) دا بۆ ماوەیەكی دیاریكراو بەكارنەیەت.

لەوەش زیاتر، دانانی ئیدیۆمێك لە فەرهەنگدا، ڕۆشنایی دەخاتە سەر (پێكهاتەیی كراوێتی) ئەو ئیدیۆمە.

فۆرمە ئیدیۆمییەكان، كە دەخرێنە فەرهەنگەكانی ئیدیۆمەوە، دەشێت زیاتر ببنە هەمیشەیی، (واتە نەبەسترێنەوە بەتەنها ئێستاوە) بەڵام ئیدیۆمەكانی تر، كە نەخراونەتە فەرهەنگەوە، لەوانەیە زۆر بڵاو و باوبن.

پۆلێنكردنی (مەككایی) بۆ ئیدیۆمەكان:

1. لێكسیمی. 2. سێمیمی. 3. هایپەرسێمیمی.

1. ئیدیۆمی لێكسیمی: لێكسیمێكە (یەكەیەكی پڕمانای كورت نەكراوەیە)، كە پێكهاتووە لە زیاتر لە یەك مۆرفێمی ئازاد، كە هەریەكەیان دەكرێت بە سەربەخۆیی هەبن (بەواتای خۆیانەوە) لە دەوروبەری تردا. وەك (pass away) واتە (دەمرێت)، بەڵام هەریەك لە (pass) و (away) واتای سەربەخۆیان هەیە، وەك:

- Alfred passed away yesterday and his funeral is today.
- The ship passed the English channel.
- Go away.

ئەم جۆرە شەش بەشە:

أ- ئیدیۆمی فرێزەڵ ڤێربی، پێكهاتووە لە: (Verb + adverb) وەك:

-The blow caused him to pass out.

(Pass out) واتە دەبورێتەوە.

ب- ئیدیۆمی توغنێی (وشەکە فەرەنسییە)، بە واتا وەرگرتن لە فرێز: پێکهاتووە لە ڤێرب + فرێز، بۆ نموونە: (break the ice)، واتای فەرهەنگی بریتیە لە: ئەو بەستەڵەکە بشکێنێت، بە واتای ئیدیۆمی (دەست پێکردن)دەگەیەنێت، وەك لێرەدا خراوەتەڕوو:

-Paul and Betty were both shy to speak, but finally Paul broke the ice.

پ- ئیدیۆمی دوو ناویی، کە ڕیزبەندییەکەی بۆ هەڵگێڕانەوە ناشێت (پێچەوانە نەکراو): ئامڕازێکی لێکدەرەی وەك(and)، بەشە ئاخاوتنەکانی، (verbal, nominal, adjectival, adverbial) پێکەوە دەبەستێت. وەك:

- Mr. Beanearns his bread and butter by acting.

(Bread and butter)، نان و کەرە واتای فەرهەنگییەتی و واتای ئیدیۆمیشی بریتییە لە(بژێوی).

ت- ئیدیۆمی لێکدراوی فرێزیی: دوو مۆرفیم، یا زیاتر کە یەکەی سیمانتیکی دروستدەکەن.

لێرەدا(snake in the grass) بە واتای فەرهەنگی واتە(ماری ناو گیا) و بە واتای ئیدیۆمیی(کەسێکی غەدار) دەگەیەنێت، وەك:

- Be careful; he is a snake in the grass.

ج– ئیدیۆمی کرداریی تێکئاخنراو (incorporating):

کردارێك، هەمیشە لێکدراو دروست دەکات لەگەڵ بەرکارە ڕاستەوخۆکەی خۆی، یا دەرخراوە ئەدڤێربڵەکەی و ڕۆڵە بنەڕەتییە سینتاکسیەکەشی دەهێڵێتەوە، بۆ نموونە:

-The thief was manhandled by the police.

لێرەدا (manhandled) بەواتای جوڵاندنی زۆر بەهێز دێت.

چ–ئیدیۆمی درۆینە (پسێدۆ– pseudo) ناوێکە نووسەرێك لەجێی ناوی خۆی بەکاری دەهێنێت، یەکێك لە مۆرفیمە پێکهێنەرەکانی ئەم جۆرەو بێ واتایە، یا لە دەرەوەی ئەو فۆرمەی ئیدیۆمەکەدا، بوونی نییە، وەك: (jim-jams)

-This child gives me the jim-jams.

2. ئیدیۆمە سێمیمییەکان*:

بنیاتی فرە لێکسیمین، کە واتای فەرهەنگییان لە لێکسیمە پێکهێنەکانییەوە هەڵدەگوازرێن و وەك دەرکەوتەی تۆڕێکی پێشبینی نەکراوی سێمیمی ڕۆڵ دەبینن.

ئەمە لە ئاستێکی پێکهاتەیی بالاَتردایە وەك لە ئیدیۆمی لێکسیمی، کە لە تاك لێکسیم پێکدێت، بەلاَم ئیدیۆمی سیمیمی لە لێکسیمی جۆراوجۆر (چەندینە) پێکدێت کە یەکەیەکی داڕشتەیی سێمیمی پێکدێنێت.

هەر پەندێك (بەها– ئاکار) یێکی تیایە، هەر پەندێك دوو سێمیمی تۆڕیی تیایە، یەکێك بۆ ڕستەکە بەواتای فەرهەنگیی، ئەوی تر بۆ واتای پەندیی، یا ئیدیۆماتیك بوون. گوێگر دەبێت پرسێك بە (زانینی دنیایی) ی خۆی بکات بۆ بوون و زانینی مانای ئیدیۆماتیکی ئەو (بەها) یەی لە پەندەکەدایە، جۆرەکانیی لەمانەی خوارەوەدا دەردەکەوێت:

ا– ئیدیۆمی ڕەگی یەکەم: لەسەر بنەمای دامەزراوە کەلتورییە بەربلاَوە نەتەوەییەکان پێکدێت، وەك (American baseball) جۆرە یارییەکە تایبەتە بەو نەتەوەیە، یا وەك ئەم نموونەیە کە بە واتای (تەپی لێ ناپێکێت) دێت.

- Sam will (never) get to first base. (Sam will (never) make a successful beginning).

ب– ئیدیۆمی پێکهاتەی ئەدەبیانە: لەڕوی لێکسیکیەوە، دەربڕاوێکی فۆرم تەقلیدییە بۆ خەڵك، وەك دەتوانم فلاَن شت؟ بەواتا دەمەوێت فلاَن شت بکەم (داخوازییە).

- May I ask who is colling? (indentify yourself)
- Could you pass me the sugar, please?

پ– ئیدیۆمی پێکهاتەی نەگەیەنراو، ناڕاستەوخۆ: ئیدیۆمێکە دەربڕینێکی لێکسیکی فۆرم تەقلیدییە، کە ئاماژە بە پچڕان، یا ناڕاستەوخۆبوون دەکات، وەك ئەم ڕستەیە (وا دیارە باران دەبارێت)، واتا باران دەبارێ بەلاَم من پێم ناخۆشە، یا پێم ناخۆشە بوەستێت.

- It seems to be raining ‘it is raining (but I hate to say so/ Iam afraid it might stop raining / etc.)

ت– ئەو ئیدیۆمانەی پێشنیازن و لەڕێی پرسیارەوە بە کۆد دەکرێن: ئەمە دەربڕینێکی لێکسیکی فۆرم تەقلیدیە، ئاماژە بە پێشنیازێك، یا خستنەڕوویەك دەکات کەلە فۆرمی پرسیارێك بە کۆد کراوە، وەك (دەکرێ لێرەیا دانیشی) بەواتا لێرەدا دانیشە.

* سێمیم و سێمانتیم: سێمیم دانەیەکی سەرەکی ناوەرۆکەو سێمانتیم کۆمەڵەیەکە لە سێمیم بەواتایەکی تر، ژمارەیەك سێمیم کە تایبەتیەکی واتایی کۆیان دەکاتەوە سێمانتمێك پێکدێنن. بڕوانە: (محەمەد مەعروف فەتاح :1990: 92).

-Would you like to sit over here? ‘sit over here’

ج– ئیدیۆمی پێکهاتەیی بۆ سڵاوکردن: وەکو چۆنی، چاکی، باشی، لەکوێ بووی؟

- How do you do?
- How are you?

چ– ئیدیۆمە پەندییەکان لەگەڵ (بەها) یەکدا، ئەمانە دەناسرێنەوە بەوەی کە بەهایەکی ڕەوشتی تێدایە، وەك (زۆر کوڵاندن خواردنەکە تێکدەدا)، یا (زۆر خۆ هەڵقورتاندن پشیلەکەی بە کوشتن دا).

- Too many cooks spoil the broth.
- Curiosity killed the cat.

ح– خواستنە ئاشناکان بەشێوەی ئیدیۆم، هاوکات دەرکەوتەی یەکەیەکی تری واتایە وەك (پەنابردنەبەر دەسەڵات)، زانینی کەلتوری وەك (منی داماو بەدەست ئەم فرە دکتۆرییەوە ئەمرم).

- Iam dying with the help of too.

خ– ئیدیۆمێتی پێکهاتەیی کەم نرخاندن: لێرەدا کاریگەری ڕستەیەك کەم دەکرێتەوە، چ بە قبوڵ کردن، یا نەکردن بێت، وەك زۆر خراپ نەبوو، واتە کەمێك باش بوو (قبوڵ کردن).

- It wasn’t too bad. ‘it was rather good’

د– ئیدیۆمێتی پێکهاتەیی زیاد نرخاندن: وەسفی شتێکی نەگۆڕی کۆمەڵایەتی دەکات، کە بەڕوونی دیارە هەڵەیەو زیادەڕۆییە، وەك (هەر پەنجەیەکیشی هەڵنەبڕی، واتە ئەو زۆر تەمەڵە).

- He won’t even lift a finger. ‘He is too idle’

3. ئیدیۆمی هایپەر سێمیمی، یا (ئیدیۆمی کەلتوری):

بەواتە ئیدیۆمی فرە تۆڕی (نێت ۆرك)، دەربڕین هەیە جیا لەواتا فەرهەنگییەکەی، واتای نافەرهەنگییشی هەیە، کە بەپێی شوێن دەگۆڕێ، بۆ نموونە (بەڕاستی ساردە وانییە)، کە بە چەندین واتاو بەپێی دەوروبەر بەکاردەهێنرێت. ئەم ئیدیۆمانە زۆر کەمتر لەدوو جۆرەکەی تر چەسپاون، بەواتا لەڕێی کەلتور، یا فێرکردنەوە دیاری کراون، کە کۆمەڵێك ڕاڤەیان هەیە، هیچ قسەپێکەرێکی زمانی دایك، هیچ فەرهەنگێك هەموو لێکدانەوەکانی ناتوانێ کۆبکاتەوە.

5-2/1) تیۆرو گریمانەکان دەربارەی واتای ئیدیۆم:

سەبارەت بە واتای دەربڕینی ئیدیۆمیی‌و نواندنیی و چۆنێتیی ڕاڤەکردنیی‌و لێکدانەوەی ماناکەی، زمانەوانان فەرهەنگیان بە هەردوو چەشنەکەیەوە (هۆشەکیی‌وگشتیی)، کردۆتە پێوەر، لەو بڕوایەدان، کەئیدیۆم لەفەرهەنگی هۆشەکیدا تۆمارکراوە، بەو پێیەی دانەی ئامادەی زمانەو، لە هەموو زمانێکدا هەن‌و دیاردەیەکیی زمانیی جیهانییەو ڕێگای گواستنەوەی لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر هەر وەك وشەکان بۆماوەییە،((لای چۆمسکی یونیڤێرسەڵەکان بۆماوەن))[11]، ئیدیۆمەکانیش ئەو یەکە یونیڤێرسەڵانەن، کەلەهەموو زمانەکانی دنیادا هەن.

بۆ فەرهەنگیی گشتیی، پێشتر بەشێوەیەکی تەقلیدی، بە گەنجینەی ناوازەکان دانرا بوو[12]، بۆ وێنە بلۆمفێڵد فەرهەنگی بە پاشکۆیەکی ڕێزمانیی داناوەوپێی وابووە، کەبریتیی بێت لە لسیتێك بۆتۆمارکردنی نایاساییە بنەڕەتییەکان.

دیسێولۆوولیامز، فەرهەنگییان بەو زیندانە وێنا کردووە، کە تەنیا یاسا بەدەرەکان، کە (وشە،مۆرفیم‌وئیدیۆم)ن، لەخۆدەگرێت.

بەپێی تێوری ڕێزمانیی بەرهەمهێنان، فەرهەنگ پێویستە هەموو زانیارییە جیاوازە جۆراوجۆرەکانی وەك واتا و تایبەتێتی فۆنۆلۆجی‌و سینتاکسیی، کە دەربارەی وشەو مۆرفیم‌و ئیدیۆمە تیاتۆماربکرێت‌و، لەلایەن قسەپێکەرانییەوە لەبەر بکرێت.

زمانەوانانی سەر بەم ڕێبازە پەرەیان بەم بوارەداو، لەلێکۆڵینەوەکانیاندا زۆر وردتر ڕۆچوون‌و توێژینەوەیانکرد، تاگەیشتنە ئەو ڕادەیەی ئەو بۆچوونە ڕەتبکەنەوە، کەفەرهەنگ تەنیا بریتی بێت لەلیستی تۆماری ناوازەکان، چونکە زۆرینەی وشەی سەربەخۆ، کە بەپێیی یاساو ڕێسای زمانەکە سازدراون، تیا تۆماردەکرێت بەناوازەکانیشەوەو، گەر لەفەرهەنگدا تۆمارنەکرێن، ئەوا فەرهەنگەکان بایەخێکی ئەوتۆیان نامێنیٚ، چ بۆئاخێوەرانیی زمانەکەو، چ بۆ ئەوانەی بەمەبەستی فێربوونی زمانێکی تر، یان بۆ وەرگێڕان...تاد، فەرهەنگ بەکاردەهێنن، ((ئێمە دەبێت مۆرفیمە سەربەخۆکانیش تۆماربکەین ،ئەم تۆمارکردنەش لە فەرهەنگدایە))[13].

---

(11) محمد معروف فتاح: (1998: وانەی خوێندنی بالا).

(12) بڕوانە: Francis Katamba (1993).

(13) Francis Katamba (1993: 83).

ئیدیۆم بە پێشنیازی (بۆبرۆ و بێڵ 1973)[14]، لەمێشكدا تۆماركراوە، وەك كەرەستەی فەرهەنگیی‌و بەتەنیا پرۆسەكراون‌و نوێنراون، لە فەرهەنگدا وەك وشە درێژەكان ڕیزبەند نەكراون، بەڵكو بەشێوەی سەربەخۆ لە فەرهەنگیی ئیدیۆمی جیاواز لە فەرهەنگە ئاساییەكاندا تۆماركراون، لەگەڵ ئەم بۆچوونەدا بۆ چۆنێتیی لێكدانەوەی ماناكەی، واتای فەرهەنگیی ئارەزوومەندانە نییەو پێش گێڕانەوەی واتای ئیدیۆماتیكی دێن، لێرەدا بایەخ بە واتای فەرهەنگیی دەدرێ.

لە ڕوانگەی گریمانەی نواندنی فەرهەنگییەوە، (سونینی و كوتلێر) (1979)، بۆچوونیان پێچەوانەی (بۆبرۆ و بێڵ)ە، داكۆكی لە هاوسەنگبوونی هەردوو واتای فەرهەنگیی و ئیدیۆمی دەكەن، واتە وەك دوو هێڵی چوونیەك شانبەشانی یەكتر دەڕۆن و واتای ئیدیۆماتیكی بەپرۆسە دەكرێ و لەهەمان كاتیشدا بایەخ بە واتای فەرهەنگییش دەدرێ.

(سونینی و كۆتلێر)، پێشنیازی مۆدێلێكی كارلێكراوی چوونیەك بۆ هەردوو واتاكە دەكەن و پێیان وایە ئیدیۆم بەتێڕوانینی هۆشەكیی دەنوێنرێت و ڕێكدەخرێت ، وەك كەرەستەكانی فەرهەنگ، لەشوێنێكی ئاساییدا تۆماركراون، نەك لەشوێنێكی تایبەت لەفەرهەنگدا.

(گیبس–1980)، گریمانەی پەیوەندی ڕاستەوخۆ (یەكەم گریمانەی هێمایی)، پێشكەشكردووە، كە پێیوایە ئیدیۆم كەرەستەكانی فەرهەنگن و واتای ئیدیۆمی هەر دەربڕینێك، هەرئەوەندەی ببیسترێ، ڕاستەوخۆ بۆ فەرهەنگی هۆشەكیی دەگەڕێنرێتەوە.

(گیبس)، وای بۆ دەچێت، كە دۆزینەوەی ئیدیۆم خێراتر بەپرۆسە دەكرێت، وەك لەزنجیرە پیتییەكان، بەهیچ شێوەیەك ئاماژە بە كارلێكردنی فەرهەنگیی ناكات و پێویستیش نییە ڕوودات.

(كاكسیاری و تابوسی 1988 و كاكسیاری گلوكسبیرج 1991)، لە گریمانەی ڕیزبەندیی و مۆدێلی فرێزی ، كە بە مۆدێلی داڕشتەیی* ناسراوە: وایدادەنێن، ئیدیۆمەكان پێكەوەن و لەشێوەی زنجیرە دیارەكانی وەك لێریكاو هۆنراوەو ناونیشانی گۆرانیەكاندان، ئیدیۆمە پێكهاتەییەكان سوود لەنواندنی دابەشكراو وەردەگرن، بۆیە وەك زنجیرە وشەیەك بنیادنراون.

بۆ چۆنێتی تێگەیشتن لەم دانە زمانییە، (گلوكسبیرج)، بڕوای وایە كە ئیدیۆم بەشێوەی

---

(14) Rosa Elena (2004:75-105).

* زاراوەی داڕشتەیی (compositionality): ئیدیۆمی داڕشتەیی بریتییە لەو جۆرەی كە واتاكەی بە شێوەیەك پەیوەندیدارە لەگەڵ ئەو مانایەی دەستدەخرێت لە ئەژماركردنی واتای فەرهەنگی (پیتی) زنجیرەكە،پلەی ئەو پەیوەندییەش لە نێو ئیدیۆمەكاندا جیاوازە.

فەرهەنگیی پرۆسێسکراون و بەڕیزبەندکردنی واتای ئیدیۆماتیکی چالاکتر دەردەکەون، کردەی فەرهەنگیی و هێمایی، شانبەشانی یەکتری دەڕۆن، تا ئەوکاتەی ڕاڤەکردنی واتای ئیدیۆماتیکی، وەك مەبەست وەردەگیرێ.

(سبیریرو ویلسون-1986)، تیۆری پەیوەستی و چەمکە تایبەتەکانیان خستۆتەڕوو ، کە تیۆرێکی نوێیەو بەگشتی دەڕواننە پەیوەندیکردن و بوونی یاسا و ڕێسا لە وتووێژکردندا ڕەتدەکەنەوەو پێیانوایە پەیوەندیی ڕاستەوخۆ لەو بنەمایانەی، کە حوکمی ئیدراکی مرۆڤەکان دەکەن، دێن و ئەمان بەپێچەوانەی بۆچوونە تەقلیدییەکانەوە، بڕوایان وایە، کە ڕاڤەکردنی فەرهەنگیی زۆر پێویستە بایەخی پێبدرێت بەرلەوەی بگەڕێینەوە بۆ واتای ئیدیۆم.

لەم (20) ساڵەی دواییداو بە تایبەتی دوای تیۆری گریمانەی پەیوەندی، بانگەشەی ئەوەکراوە، کە واتای بنەڕەتی وشەکان لە تێگەیشتنی کردەی ئیدیۆمیدا، ڕۆڵێکی بنەڕەتییان هەیە و ئەو پەیوەندییەی لەنێوان فۆرمی زمانەوانیی زنجیرەکەو واتای ئیدیۆماتیکیدا هەیە، بە تەواوی هەڕەمەکی نییە.

ئیدیۆم لەمێشکدا، وەك چەمکی پێکهاتەیی فرێزو دەربڕاوەکانی تر دەنوێنرێت، بەسێ دەروازەی جیاواز بەپرۆسەدەکرێن:

أ. دەروازەی زمانەوانیی: زانیاری دەربارەی سینتاکس و تایبەتمەندییە فۆنۆلۆجیەکانی ئیدیۆم لەخۆدەگرێت. چۆنییەتی خوێندنەوەیی و ڕێکخستنی پێکهاتەی ناوەکیی لە ڕووی سینتاکسییەوە دەخاتە ڕوو.

ب. دەروازەی لۆجیکی: لەدەستەیەك پەیوەندی لۆجیکی، کە پەیوەستە بە چەمکەکانی ترەوە، پێکهاتووە.

پ. دەروازەی ئینسکلۆپیدیایی: لە زانیارییە جۆراوجۆرە جیاوازەکان (زانیاری گشتی دنیا) پێکهاتووە، کە بەشێوەی پلەپلە دەردەکەون، وەك دەرەنجامێکی بەردەوامیی، کە بەر زنجیرەکە دەکەوێ.

بەم جۆرە ئەو شیکردنەوە واتاییانەی بۆ چەمکی ئیدیۆم‌و ئەو لێکدانەوە جیاجیایانەی لە تێڕوانین‌و بۆچوونی زمانەوانەکان دەربارەی دانەی ئیدیۆم خرانەڕوو، دەتوانرێت ئەم تایبەتمەندییانە بۆ ئیدیۆم دەست نیشانبکرێت:

أ- ئیدیۆم لە دەربڕینە نادارِشتەییەکانە*، لێرەدا (نا- دارِشتەیی) مانای ئەوە دەگەیەنێت، کە واتای دەربڕینەکە لەسەر بنەمای واتای پارچەکانی شیناکرێتەوە، یا فۆڕمی دەربڕینەکە، یا واتای دەربڕینەکە بەگشتی (واتای ئیدیۆمی) لەواتای یەکەیەکەی پێکهێنەرەکانیەوە نایەت. وەك:

1) یەکشەوەیە[15]. [بەیەکێك دەڵێن کە زوو، لەناکاودا دەوڵەمەند بووبێت].

2) چنگ لەسەرشان. [بە پەلەو هەڵەداوان]

3) دەزووی وشك دانیەتی. [واتا هەرچی لەبەردایە تەڕەو هەمووی بووە بە ئاو].

لەو نموونانەدا، واتای ئیدیۆمی [لەناکاو دەوڵەمەندبوون، بەپەلەو هەڵەداوان، تەڕبوونی هەموو گیان] هیچیان لەواتای کەرتە پێکهێنەرەکانیی[(یەك، شەوە)، (چنگ، لە، سەر، شان)، (دەزووی، وشك، دانیەتی)] نەهاتوون، لەبەرئەوە، دەوترێ واتای دەربڕینەکە لەسەر بنەمای واتای بەشە پێکهێنەرەکانی، یا شێوەی دەربڕینەکە ڕاڤە ناکرێ و شیناکرێتەوە، (مەبەست نادارِشتەیی دەربڕینەکانە)، ئەمەش هۆکارێکی بنەڕەتیی بوون بە ئیدیۆمی دەربڕینێکە.

ب- ئیدیۆم یەکەیەکە، گەورەترە لە وشە، بەواتای ئەوەی لە وشەیەك زیاتر پێکهاتووەو لەڕووی پێکهاتنەوە ناسادەن، ئەم فۆڕمی ناسادەییە، یەکێکی ترە لە هۆکارەکانی بوون بە ئیدیۆمی دەربڕینێك، چونکە فۆڕمی چەسپاو و بەقاڵبوو تایبەتیەکی دیاری ئیدیۆمەکانە بەگشتی، هەرچەندە پلەو ڕادەی ئەم چەسپاوییە، فۆڕمیی ئیدیۆم دەگۆڕێت (لە بەشی سێیەمدا ئاماژەی پێدراوە). واتە لەڕووی پێکهاتەی مۆرفۆلۆجییەوە لەجۆری ناسادەن و لە شێوەی (وشەی لێکدراو) دان و لە سینتاکسدا، لە شێوەی (فرێز، ڕستە) دا دەردەکەون، کە لەم لێکۆڵینەوەیەدا، بەپێی ئەو فۆڕمانەی کە تیایدا دەردەکەون، ئەم زاراوانە دانراون وەك (وشەی لێکدراوی ئیدیۆمی، فرێزی ئیدیۆمی، ڕستەی ئیدیۆمی). بڕوانە(4-12)

وشەی لێکدراوی ئیدیۆمی:

4) چڵکاوخۆر. [بەکرێ گیراوی ئەم و ئەوەو دەروون نزمە]

5) سەربەگۆبەند. [بەزم دەنێتەوە].

---

* دەربڕینی نادارِشتەیی (non-compositionality): ئەو دەربڕینانەن کە ماناکانیان بەگشتی لەواتای فەرهەنگیی وشە پێکهێنەرەکانیانەوە بەدەست ناهێنرێت.

[15] بۆ نموونەکانی ئەم باسە بڕوانە (جەلال مەحمود عەلی:1982 ، 2001).

6) **چاوچنۆك. [چاوچڵێس، یا چاوی بەهیچ تێرنابێت و بەیەكێكی تەماعكار دەڵێن].**

- فرێزی ئیدیۆمی:

7) **دانی مار. [زۆر زیرەكە، زوو دەگاتە ئەنجام].**

8) **دڕكی مەمو زین. [یەكێك لە یەكێكی تر ئالاوەو لێی نابێتەوە، هێندە بەدو نالەبارە حەز بە دوو زمانیو ئاژاوە دەكات].**

9) **داری واوەیلا. [دارێكی بێ لقو پۆپی وشكە بە یەكێك دەڵێن وشكو ڕەقو درێژ هەڵچووبێت].**

- ڕستەی ئیدیۆمی:

10) **پارووی گەورە دەگلێنێت. [بەرچاوتەنگەوبەتەماعە].**

11) **تاڵی و سوێری زۆر چەشتووە.[خاوەن ئەزموونی زۆرەو شتی زۆر بەسەرهاتووە، قاڵ بووە، لەژیان گەیشتووە].**

12) **ڕێ بەكونی مار دەبات. [زۆر زرنگ و زیرەكە هیچی لێ وون نابێت].**

پ- پێكهاتەی سینتاكسی ئیدیۆم، لەگەڵ پێكهاتە سینتاكسیە ئاساییەكانی تری زماندا چوونیەكە، تەنها ئەوە نەبێت ئەم سنوردارترەو لەفۆڕمدا قاڵبگرتووەو ڕێ نادات بەو كرانەوە بەرفراوانەی كەرەستەكانی تر پیادەی دەكەن، ئەم تایبەتمەندییەش بەپێی ڕادەو پلەی چەسپاوێتی ئیدیۆمەكە دەگۆڕێ و بۆ گشت ئیدیۆمەكان ڕەها نییە، لە بەشی سێیەمدا ئەمانە خراونەتەڕوو.

ت- تایبەتێتی سیمانتیكی و سینتاكسی ئیدیۆم وایكردووە، كە وەك یەك یەكە ئەرك ببینن و دەربكەون و لە لێكسیكۆلۆجیدا، وەك یەكەیەكی زمانیی مامەڵەیان لەگەڵدا بكرێ، وەك:

13) **چنگ لەسەرشان. ← [بەهەڵەداوان، بەخێرایی].**

14) **ئەمری خوای بەجێ هێنا ← [مرد].**

15) **چۆتە بن كلێشەیەوە. ← [فریوی داوە] .**

3/1) پێداچوونەوەو هەڵسەنگاندنی هەندێ لەو کارانەی لە زمانی کوردیدا تاکو ئێستا لەسەر ئیدیۆم کراون:

ئیدیۆم یەکەیەکی زمانییەو، دیاردەیەکی جیهانییەو لە هەموو زمانەکاندا هەیە، زمانەوان و لێکۆڵەرەوانی کوردیش لەم بابەتە گرنگەی زمانەوانییان کۆڵیوەتەوە، لێرەدا بەپێی ڕیزبەندیی مێژوویی، بەسەر هەندێ لەوکارانەدا دەچینەوە، کە زمانەوانانی کورد دەربارەی ئەم بابەتە، کردوویانن، ئەوانیش:

أ- د.ئەورەحمانی حاجی مارف لەکتێبی (وشەی زمانی کوردی) و لەبەشی فرێزیۆلۆژی دا، تیشکی خستۆتە سەر ئەم بابەتەو فرێزیۆلۆژی (ئیدیۆم) بە بەشێك لەو سێ بەشە گرنگەی لێکسیکۆلۆژی داناوەو بەم شێوەیە فرێزی گیراو (ئیدیۆم) ی باسکردووە: (لەیەکگرتنی هەندێ وشەدا واتای تایبەتی پەیدا دەبن و بەوجۆرە فرێزانە دەڵێن فرێزیۆلۆژی (ئیدیۆم))[16].

دواتر ئاماژەی داوە بەجیاکردنەوەی فرێزیۆلۆژی لەگەڵ فرێزی بەرەڵا لەلایەك و وشەی سەربەخۆ لەلایەکی ترەوە، تا سنووری فرێزیۆلۆژی لەسیستەمی زماندا دیاری بکرێت، هۆکارەکانی ئەم جیاکردنەوەیەشی خستۆتەڕوو.

بەپێی ڕادەی یەکگرتن و پەیوەندی ئەو وشانەی فرێزیۆلۆژی پێکدەهێنن و لەڕووی واتای گشتی دەربڕینە فرێزیۆلۆژییەکەو پەیوەست بە بەشەکانی دەربڕینەکەوە، سێ جۆر فرێزیۆلۆژی دەستنیشانکردووە، کە تێکچڕژاو، یەکگرتوو و تێکئالاون. پاشانیش لەڕووی واتاییەوە، فرێزیۆلۆژی یەك واتاو فرەواتای دیاری کردووە، شیکردنەوەیەکی واتایی بۆکردووە.

لێرەدا ئەم دانەیەی بەجۆرێك لەفرێز داناوە ((دوو جۆر فرێز هەیە، فرێزی بەرەڵا و فرێزی گیراو))[17]، فرێز خاوەنی ڕۆنان و پێکهاتن و فۆڕمی تایبەتییەو پێویستە دیاری بکرایە، فرێز لەکەرەستەی زمانی بچووکتر لەخۆی پێکهاتووە، کە وشەیە و بەشداری لە ڕۆنانی یەکەی زمانی گەورەتردا دەکات کە ڕستەیە، لەبەرئەوە ئیدیۆم تەنیا بە فرێز نایەن و لە ئاخاوتندا بەشێوەی جیاجیای وشەو فرێزو ڕستە دەردەکەون. بۆیە ئەگەر بەم پێیە ئەم

---

(16) ئەورەحمانی حاجی مارف (1975: 56) و (1987:141) .

(17) سەرچاوەی پێشوو(56-57).

فۆڕمانە دیاریبکرانایە، ڕوونتر شێوەکانیی دەناسرانەوە، هەر ئەمەشە وایکردووە کە ئیدیۆمی لە سنوری سینتاکس خستۆتە دەرەوە، لەم ڕوانگەیەوە کێشەی ئیدیۆم چۆن لە لێکسیکۆلۆژی دایە، بەهەمان شێوەو بە گشتی دەچێتە ناو سینتاکسیشەوە، بەپێچەوانەی ئەو بۆچوونەی کە لەم باسەدا هاتووە ((کێشەی فریزی گیراو لەسنووری سینتاکس دەردەچێ و لەسنووری لێکسیکۆلۆژی نزیك دەبێتەوە))[18].

لەم باسەدا ئیدیۆمی لەڕووی واتاییەوە ناساندووەو ئامارەی بە فۆڕم و پێکهاتنی نەداوە، دواتر ئەوەی ڕوونکردۆتەوە، کە ئیدیۆم لە ڕوی واتاییەوە وەك یەك وشە وایە، ((زۆرجار دەبینین کە بەماناو واتا وەك یەك وشەیە))[19]. وشە زاراوەیەکی گشتگیرو فرەواتایە و لەبەکارهێناندا بەر فراوانەو لەهەمان کاتدا لێڵیشە، بۆ ئەم مەبەستە و بۆ کەمکردنەوەی ئەم لێڵییەو دیاریکردنی سنوری زاراوەکە، لەلایەن زمانەوانەکانەوە ئەم چەمکانەی بۆ دیاریکراوە وەك: لێکسیم، وشەی سینتاکسی ...هتد، (کەتەمبا) سێ واتای بۆ وشە جیاکردۆتەوە ((لێکسیم، فۆڕمە وشە، وشەی ڕێزمانی))[20]، ((زاراوەی وشە لە ئاخاوتندا فرە واتایەو چەقی جۆراوجۆری هەیە، لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا ئەم واتایانەی هەیە: لێکسیم، وشەی سینتاکسی، وشە فۆڕم))[21]. پێویستە بزانین کە ئیدیۆم لە ڕووی واتاییەوە بەرامبەر بە کام چەمکی زاراوەی وشە بەکارهێنراوە.

هەروەها دەڵێت: ((لەزمانی کوردیدا فریز هەن، کە هەمیشە بەرەڵڵان، فریزیش هەن کەهەردەم گیراون، هەروەها زۆر فریز هەن کە دەکرێ بەرەڵڵاش‌و گیراویش بن، ئەمەش پەیوەندی بەماناو مەبەست‌و بەکارهێنانەوە هەیەو لە ڕستەدا دەردەکەوێت))[22]. جگە لە پێوەری مەبەست و بەکارهێنان کە لێرەدا ئامارەی پێدراوە، دەتوانین بەپێی پێوەری تەمەنی ئیدیۆمەکان، یا کۆن و نوێیان ئەم دابەشکردنە بکەین، چونکە ئەمە پەیوەندی بە واتایانەوە هەیە، ئیدیۆم واتای فەرهەنگیی و ئیدیۆمیی هەیە و هەرچی واتای ئیدیۆمییە لە واتا فەرهەنگییەکەیەوە هاتووەو بەتێپەڕبونی ڕۆژگار ئیدیۆمە کۆنەکان واتا فەرهەنگییەکەیان لە بیرچوونەتەوەو بە واتای ئیدیۆمییان ماونەتەوە، ئیدیۆمە نوێیەکانیش هەردوو واتای فەرهەنگیی و ئیدیۆمیان شانبەشانی یەکترە و پێکەوە بەکاردەهێنرێن.

---

(18) سەرچاوەی پێشوو (59).

(19) سەرچاوەی پێشوو .

(20) Francis Katamba (1993: 294-295).

(21) Crystal (2003: 500).

(22) ئەوڕەحمانی حاجی مارف (1975 : 59–60).

له لایەکی ترەوە، سیٚ جۆر ئیدیۆم دەستنیشانکراوە، ئیدیۆمی تێکچڕژاو ئەو جۆرەن، کە وشەی بیٚ واتاو وشەی مردە بەشێك لە کەرتەکانی ئیدیۆمەکە پێکدەهێنن، نموونەکانی (گولٚ و مولٚ، هاتەران و پاتەران،..) بە ئیدیۆم دانراون، گەر ورد بینەوە لێرەدا نێواندژییەك دەبینرێت، لەلایەکەوە لەو پێناسەیەدا، کە بۆ فرێز کراوە ((بەو دانە سینتاکسییە دەڵێن، کەلە دوو یا چەند وشەیەکی سەربەخۆ پێکهاتبیٚ و ڕێزمان بەیەکەوەی بەستبێ))[23]، لەلایەکی تریشەوە ئەم نموونانەی سەرەوە بە وشەی لێکدراو دانراون[24]. لە کاتێکدا ئایا :

1. ئەو نموونانە بەپێی ئەو پێناسەیەی لەو باسەدا هاتووە، فرێزن، یا نا، چونکە دەبێت لە دوو وشەی سەربەخۆ پێکهاتبێ، واتە واتادار بن.

2. وشەکانی (مولٚ،پاتەران، ...)، یا وشەی مردە، ئەو تایبەتییە بنەڕەتییانەیان تێدایە، کە کەرەستەیەکی زمانیی دەبێت هەیبێت، بۆ ئەوەی بە وشە دابنرێت، وەك ((واتادار بێت، هەمیشە لە ئاخاوتندا وەك دانەیەك لە زمان بەکاربهێنریٚ ،...))[25]. ئەمانە لە زمانی کوردیدا وشەی لێکدراون، لەلایەکی ترەوە دەربڕینێك کاتێك بە ئیدیۆم دادەنرێت، کە جگە لە واتای فەرهەنگیی، واتای ئیدیۆمیی ببەخشێت، هەریەك لە (مولٚ، پاتەران،..)، واتای فەرهەنگییان نییە، ئیتر چۆن واتای ئیدیۆمییان دەبێت؟ ((هەرچەندە مولٚ، پاتەران،... بەتەنیا مانایان نییە))[26]. ئەمە ئەگەر بەپێی بۆچوونی د.ئەوڕەحمان واتایان نەبێت، بەڵام لەلایەکی ترەوە ئەگەر ئەو وشانە واتاداربن و مانایان هەبێت، ئەوە دەگونجیٚ بە ئیدیۆم دابنرێن، وەك لە فەرهەنگی ئیدیۆمدا مامۆستا (جەلال مەحمود) لە لێکدانەوەی واتای((ئیدیۆمی (قسەی هاتەران و پاتەران دەکات)، بەم شێوەیە واتای (هاتەران و پاتەران) ی خستۆتەڕوو، (هاتەران) بەواتای (وڕێنە) و، (پاتەران) بەواتای (شێتان) دێت))[27].

بۆ ئەو فرێزانەش کە وشەی مردەیان تێدایە، ((بە فرێزیۆلۆژی تێکچڕژاوی داناون، چونکە مانای گشتی فرێزەکە، ناتوانریٚ لەڕێگای سەرپاکی مانای وشەکانەوە وەربگیریٚ. ئەمەش لەبەرئەوەی مانای بەشێکی فرێزەکە (کە وشەی مردەیە) ئاشکرا نییە... بەشەکەی تری ڕوونکردنەوەی مانای فرێزەکەی گرتۆتە ئەستۆی خۆی))[28]. ئەمەش پێچەوانەی پێناسەی

---

[23] سەرچاوەی پێشوو (56).

[24] ئەوڕەحمانی حاجی مارف (1977: 86).

[25] ئەوڕەحمانی حاجی مارف (1975 : 6–7).

[26] سەرچاوەی پێشوو (61–62).

[27] جەلال مەحمود عەلی (1982: 359).

[28] ئەوڕەحمانی حاجی مارف (1975 :63).

فرێزی تێکچڕژاوە، ((ئەوانەن کە مانای گشتییان بە هیچ جۆرێك بەند نییە بە مانای ئەو وشانەوە کە فرێزەکەیان پێکهێناوە))[29] تەنانەت بەشێکی فرێزەکەش نابێتە ڕوونکەرەوەی هەموو فرێزەکە. وەك (16، 17، 18):

16) لە گویێ ی گادا نوستووە.
17) چنگ لەسەرشان.
18) ئاوی گوێی داوە.

ئەمانە واتای ئیدیۆمییان بەندنییە بەمانای بەشە پێکهێنەرەکانیەوە.

ئەو نموونانە بۆ زیاتر دیاریکردنی جۆری دووەم کە فرێزیۆلۆژی یەکگرتووە هێنراونەتەوە، هەندێکیان لەگەڵ پێناسەکەدا ناگونجێن، ((مانای لە ڕێگای مانای سەرپاکی ئەو وشانەوە (پارچانەوە) پێکیان هێناوە ئاشکرا دەبێت. بە وێنە فرێزی "زمان درێژ"))[30]، نموونەیەکی وەك (چنگ لەسەر شان)، کەبە واتای (زۆر بەخێرایی) دێت، لە هیچ کام لە واتای فەرهەنگیی بەشە پێکهێنەرەکانییەوە نەهاتووە، گەر بەراوردی بکەین بە ئیدیۆمی (زمان درێژ)، کە لێرەدا وەك بەڵگە لەسەر ئەو جۆرە هێنراوەتەوە.

ناڕوونیی و لێڵیی بە ناساندنی جۆری سێیەمەوە دیارە، کە فرێزیۆلۆژی تێك ئالاوە، ((ئەو جۆرە فرێزانەن کە یەکێك لەوشەکانی بەندەو لە بەکارهێناندا گیراوەو تەنیا لەفرێزێکدا بەکاردەهێنرێ، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا مانای سەربەخۆی خۆی هەیە))[31] لێڵی ئەم پێناسەیە لەوەدایە کە ڕوونەکراوەتەوە مەبەست لەبەندی وشەکانی ئەو فرێزە چییە؟ ئەگەر بەندن چۆن واتای سەربەخۆیان هەیە؟

لەم باسەدا جارێکی تر، لەڕووی واتاییەوە ئیدیۆم بۆ فرێزیۆلۆژیی یەك واتاو فرەواتا پۆلێنکراوە. بەگشتی تێکەڵاوییەك لەنێوان هەرسێ جۆرەکەدا دیارەو دابەشکردنەکەش ڕوون نییە، ئێمەش پێویستمان بە پۆلێنێکی دیارو ورد هەیە، تا بیکەین بە پێوەرێك بۆ دیاری کردنی ئیدیۆم بەگشتی لەڕووی واتاوە. ئەمە جگەلەوەی لەم باسەدا ئاماژە بە پێکهاتەو فۆڕمی ئیدیۆم نەدراوە، کە ئەمەش زۆر بە بایەخە.

ب- د.نەسرین محەمەد فەخری، لەگۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیاتدا، باسێکی بەناونیشانی (هەندێ زاراوەو ئیدیۆمەی کوردی، لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەیان لەڕووی زمانەوە) بڵاوکردۆتەوە کە تیایدا بەم جۆرە بۆ ئیدیۆم چووە، کە ((دەستە وشەیەکی جودا جوداو

---

[29] سەرچاوەی پێشوو (61).

[30] سەرچاوەی پێشوو (63).

[31] ئەوڕەحمانی حاجی مارف (1975: 64).

تێکەڵ و سەربەخۆی زمانە پێکەوە واتایەکی تازەو تایبەتی و جوان و سفت و تیژ دروست دەکەن سەرەڕای ئەوەی کە زاراوەیەکی بەهێز دەهێننە کایەوەو دەیانخەنە سەربارێکی پەسەندو چەسپاو))[32].

پاش پێناسەکردنی، زاراوەی ئیدیۆمی لەڕووی ئیتمۆلۆژییەوە لێکداوەتەوەو ئاماژەی داوە بەگرنگی و بایەخیی لەزمانی کوردیدا، لەم لێکۆڵینەوەیەدا (87) نموونەی خستۆتەڕوو لێکیداونەتەوە و پێکهاتەکانییانی دیاری کردووە، بەشێوەیەکی گشتی مەبەست و بەکارهێنانیانی ڕوون کردۆتەوە.

لەم وتارەدا، لێکدانەوەی بۆ (87) نموونە کردووە، کە بە ئیدیۆمی داناون‌و بە گشتی تێکەڵاوییەکی کردووە لەنێوان ئیدیۆم لە زمان‌و لە ئەدەبدا، هەرچەندە هەستیاریی ئەم یەکەیە لەوەدایە، کە بەپێی شیکردنەوەی لەڕووی زاراوەو توێژینەوە لە پێکهاتن‌و فۆڕمیی‌و دیاریکردنی ڕۆنانیی و واتای ڕواڵەتیی، لەسەر تەوەری تەکنشینییەو لەو ڕوانگەیەوە کە، دەبنە ئاماژە بۆ چەمك‌و مانایەکیی تر، کە ناکاتە واتای کەرتە پێکهێنەرەکانیی، دەکەونە سەر ئاستیی جێنشینیی، لەبەرئەوە دەبێت بە وردیی مامەڵە لەگەڵ ئەم دوو بوارەیدا بکرێت، ئەمان دەبنە هۆی ئەوەی کە لە واتای ڕواڵەتییەوە بمانگوێزنەوە بۆ مانای ناوەکیی یا دەروونیی ((ئیدیۆم لە ڕوانگەی وشەو مانای ڕواڵەتییەوە، لەسەر تەوەری تەکنشینییە، بەپێی مانای دەرونیشی لەتەوەری جێنشینیدایە، لەو ڕووەشەوە کە گەیشتن‌و پەیوەندییە لە نێوان دوو ئاستی دیارو نادیاردا ڕەهەندی هونەریی‌و ئەدەبیی هەیە))[33].

لە ئەنجامی ئەم تێکەڵاوکردنەشیدا، بنەمای ئیدیۆمی بۆ لەیەکچوون گەڕاندۆتەوەو چەندین نموونەی لەیەکچوونیشی بە ئیدیۆم داناوە ((سەرنج دانیان دەری دەخا کە لە سەرەتادا لە "تشبیه"-"پێك چوون" پێکهاتوون)، نموونەکانی وەك: (ئەڵێی چاوی قرژاڵە، ئەڵێی پێ بە هێلکەدا دەنێ، ئەڵێی پارووی لە دەمدایە،...))[34]، جیاوازی ئیدیۆم لەگەڵ لەیەکچوون، لەوەدایە کە ئەم پێکهاتەیەکیی زمانییەو دوو جۆر مانا دەگەیەنێت، واتایەك کە پەیوەندیدارە بە مانای وشەپێکهێنەرەکانیی‌و ئەویتریشیان بەند نییە بە مانای یەکە یەکەی کەرتەکانییەوە، لەڕووی فۆڕمیشەوە ئەم دانەیە قاڵبدارن‌و پێکهاتنی تایبەت بە خۆیانییان هەیە، بەڵام لەیەکچوون بۆ واتای خۆی بەکاردێت‌و زۆربەشیان ئامڕازەکانی (وەك-ئەڵێی) یا

---

[32] نەسرین محەمەد فەخری (1976: 71) .

[33] سیروس شمیسا(1997: 76) .

[34] نەسرین محەمەد فەخری (1976: 72-77، 94).

لەگەڵدایە بەمە دەناسرێنەوە. ((لەیەکچوون ئیدیۆم نییە، چونکە بۆ واتای خۆی بەکارهاتووە)) [35].

پ- م.غازی فاتیح وەیس وایداناوە، کە ئیدیۆم بریتییە لە کۆمەڵێك وشەو ڕیزکردن و لێکدانی ئەو کۆمەڵە وشەیە، دەستوری ڕێزمانی بەسەردا دەچەسپێنرێت. ئەو واتایەی کە ئەو کۆمەڵە وشەیە دەیبەخشن، لە تاکە وشەیەکی ئەو کۆمەڵە وشەیەدا بەدیناکرێت.

واتای ئیدیۆم بە واتایەکی مەعنەوی دادەنێت، کە لە واتایەکی عەمەلییەوە هاتووەو ئاماژەی بە جیاوازیی نێوان زاراوەو ئیدیۆم داوەو لە ڕووی فۆڕمەوە بەمجۆرە دابەشی کردوون:

1. ئەوانەی کە بەهۆی گۆڕانی وشەکانییەوە فۆڕمیان دەگۆڕێن.

2. ئەوانەش کە لە ڕووی فۆڕمەوە ناگۆڕێن.

لە ڕووی ڕێزمانیشەوە، ئاوەڵناویی و فرمانیی و ئاوەڵکاریی و ناویی دەستنیشانکردووە، هەروەها ئاماژەی داوە بە جیاکردنەوەی ئیدیۆم لە هەریەك لە فرەواتاو پەندی پێشینان [36].

لە باسەکەدا هاتووە، کە ((بەبەراوردکردنی ئیدیۆم لەزمانی کوردی و ئینگلیزیدا، ئەبینین جۆرەها ئیدیۆم لەم دوو زمانەدا لەڕووی فۆڕم و واتاوە ئەچنەوە سەریەك)) [37].

لێرەدا ئاماژە دراوە بە چوونیەکی فۆڕمو واتای چەندین ئیدیۆمی زمانی کوردیو ئینگلیزی، بەڵام ئەوەی شایانی تێبینی کردنە ئەوەیە، کە تەنها لەبەراوردکردنی ئیدیۆمی ئەو دوو زمانەدا ئەم هاوبەشییە بەدی ناکرێت، بەڵکو جۆرەها ئیدیۆم لە زۆربەی زمانەکانی جیهاندا هەن، کە چوونیەکن لەو ڕووانەوە (بڕوانە نموونەکانی(21، 22، 23، 24))، لەگەڵ ئەوەشدا هەر زمانەو ئیدیۆمی تایبەت بە خۆیی هەیە، کە مۆرکی میللیو نەتەوەیی ئەو کۆمەڵەی هەڵگرتووەو جیاوازنو لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر دەگۆڕێن، بۆنموونەلە کوردیدا بۆ بیرێکی وەك بارانێکی زۆرو بەخوڕ بباریت، بەدەربڕینی ئیدیۆمی دەوترێت:

19) شەستە بارانە-باران شەست دەکات.

بۆ هەمان بیر لە زمانی ئینگلیزیدا بە ئیدیۆمی (20) دەردەبڕێت :

20) Its raining cats and dogs

بۆ ئیدیۆمە هاوبەشەکانیش ، ئیدیۆمی (ڕوو بە ڕوو) لە کوردیدا بەکارهاتووە، بۆ هەمان بیر، لەم زمانانەی خوارەوەدا بەم فۆڕمانە دەربڕاون [38]:

---

(35) عبدالسلام سالار (2006 :چاوپێکەوتن).

(36) غازی فاتیح وەیس (1982: 59-64).

(37) غازی فاتیح وەیس (1982: 61).

21) Sg£azu na g£az ⟵ لە ڕوسیدا بە فۆڕمی:

22) Lête a Lête ⟵ لە فەڕەنسیدا:

23) Unter Vier Augen ⟵ لە زمانی ئەڵمانیدا:

24) Face to face ⟵ لە ئینگلیزیدا:

هەرچەندە ئیدیۆم نییە، کە پڕاوپڕ وەك یەك وابن، لەڕوی واتاو پێکهاتنەوە لەنێوان زمانەکاندا و کەم تا زۆرێکیش بێت هەر جیاوازی هەیەو هەر ئەمەشە وای کردووە کە نەتوانرێ زۆربەی ئیدیۆمەکان لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر وەربگێڕدرێن، یا زۆر بە گران ئەو کارە بکرێ، چونکە کلتورو ئەزموون و ئاکارو تێکۆشانی هەر میللەتێك بوونەتە هۆی داڕشتن و هێنانەکایەیان، ((ئەو ئیدیۆمانەی کەلەڕوی واتاوە لەچەند زمانێکدا نزیکیش بن لەیەکەوە، جیاوازییان لەواتاو لەپێکهاتنیاندا هەر بەدی دەکرێت))[38].

لەڕووی سینتاکسیشەوە بۆ دوو جۆر پۆلێنکراون ((لەزمانی کوردیدا بەزۆری دوو جۆرە ئیدیۆم هەیە لەڕوی ڕێزمانەوە ئەویش: ئاوەڵناویی و فرمانییە، جگە لەم دوو جۆرە ئیدیۆمە ئیدیۆمی ئاوەڵکاری و ناویش هەیە بەڵام ژمارەیان زۆر کەمە))[39].

بەپێی پێوەرە سینتاکسییەکان، لەلایەن زمانەوانەکانەوە پۆلێنی هەمەچەشن کراوە بۆیان، یەکێك لەوانە، دابەشکردنێتی بەپێی بەشەکانی ئاخاوتن، وەك (ناوی، ئاوەڵناوی، کرداری...) و ئەم پۆلێنە گشتگیرەو یەکێکە لەو چەندین دابەشکردنەی لەم ڕووەوە بۆ ئیدیۆم کراوە، وردنییەو نابێتە پێوەرێکی گونجاو بۆ دیاریکردنی ئەو گۆڕانکارییە سینتاکسیانەی کە بەسەریاندا دێن، بۆیە پێویستە پەنا ببرێتە بەر پۆلێنێك کە بەوردیی لەڕوی سینتاکسییەوە ئەوان لەخۆبگرێت.

ت- د.محەمەد مەعروف فەتاح، باسێکی بە ناونیشانی (دیسان ئیدیەم، پێداچوونەوەیەك لەبەر ڕۆشنایی زمانەوانیدا)، لەگۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراقدا بڵاوکردۆتەوە، کە تیایدا لەزۆر ڕووەوە باسی ئیدیۆمی کردووەو شیکردونەتەوەو وا ناساندوویەتی، کە بریتییە ((لەو تێکەڵیی و تێکچڕژانەی کە ئاسایی دوو وشە یا زیاتر پێکی دێنن، ئەو واتایەی کە دێتە کایەوە (لەئەنجامی ئەو تێکەڵییەوە) لەواتای کەرتەکانەوە یا لەپەیوەندی ڕێزمانی ئەم

---

(38) بوداگۆڤ (1958 : 101).

(39) سەرچاوەی پێشوو، (99-100).

(40) غازی فاتیح وەیس (1982، 61).

کەرتانەوە پێشبینی ناکرێت))[41]. هەر لە پێناسەی ئەم دانە زمانییەدا، دوو پێوەری بۆ ناسینەوەی دیاریکردووە.

لێرەدا ئاماژە ی بەوە داوە، کە لەڕووی ڕێزمانییەوە پێکهاتووە لە وشەی لێکدراو، فرێز و ڕستە. سنووری ئیدیۆمی جیاکردۆتەوەو هاوبەشیی لەگەڵ وشەدا دیاری کردووە و تایبەتییەکانیی خستۆتەڕوو. سەبارەت بە پلەکانیشی، دوو جۆری دیاری کردووە، کە پلە یەك و دووە. بەپێی ڕۆنانی سەرەوەی، ئیدیۆم پێکهاتووە لە کۆمەڵی (ناوئاسا، ئاوەڵکار ئاسا، ئاوەڵناو ئاساو کارئاسا).

لە ڕوانگەی واتاشەوە، بەپێی بابەت و پەیوەندی نێوان سەرجەم واتاکانییان، پۆلێنی کردوون.

لەم باسەداو، لە پێوانەی دووەمدا، ڕونکراوەتەوە، کە واتای ئیدیۆم لەڕۆنانی ڕێزمانی و ڕۆنانی واتایی کەرتەکانیەوە نایەت، بۆ ئەمەش ئەم نموونانەی خستۆتە ڕوو:

1-(أ) حەز لە مرۆڤی دوو زمان ناکەین. (فیتنە)

(ب) دوو زمان دەزانیٚ.

2-(أ) پیاوێکی بەدەستە. (بەدەسەڵاتە، دەستڕۆیوە)

(ب) بەدەست نامەکەی نووسی (چاپی نەکرد!)[42].

گۆڕینی واتاو دەربڕینەکان لە ئیدیۆمەوە بۆ نا ئیدیۆمی لەو دوو نموونەیەی، کە بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم پێوانەیە خراونەتە ڕوو، پەیوەندی بە سروشتی ئەو دووانەوە هەیە، کە لەوێدا هێنراونەتەوەو جۆرێکن لەو چەشنەی کە واتای ئیدیۆمییان لەواتای فەرهەنگییانەوە نزیکەو هەردوو واتاکە بەپێی مەبەست و بەکارهێنانی قسەکەر، پێکەوە بەکاردەهێنرێن، بەڵام ئەگەر ئیدیۆمەکانی (بەد زمان، بەجەرگ) لە جیاتییان بەکاربهێنین، ئایا هەر هەمان ئەنجامی دەبێت.

3-(أ)حەز لەمرۆڤی بەد زمان ناکەین.

(ب) # بەد زمان دەزانیٚ.

4-(أ) پیاوێکی بەجەرگە. (ئازاو دلێرو نەترسە)

(ب) # بەجەرگ نامەکەم نووسی.

---

(41) محەمەد مەعروف فەتاح (1986: 68).

(42) سەرچاوەی پێشوو(68-69).

لە (3–ب) و (4–ب) دا ناتوانرێت ئەو ئیدیۆمانە بەواتای فەرهەنگییان بەکاربهێنرێت، چونکە هیچ مەبەستێك ناگەیەنن، هەرچەندە هەرهەمان ڕۆنانی ڕێزمانییان هەیە.

هەر لەباسەکەدا، دوو جۆر پلە دیاریکراوەو هەرچی ئیدیۆمی پلە یەکە، واتاکەی تاریکەو زۆر لەواتای بەشە پێکهێنەرەکانی دوور کەوتۆتەوە، نموونەکانی (دڵ تەڕ، دڵ قایم....) لێرەدا هەردوو کەرتەکە واتاکانیان گۆڕاوە. پلە دووەکەش تاڕادەیەك واتاکەی ڕوونەو بەهۆی ئەوەی یەکێك لەبەشە پێکهێنەرەکانی، واتای بنەڕەتیی خۆیان پاراستووە، نموونەکانی (دڵ مردوو، دڵ ڕەق...) هێنراونەتەوە، کە لەم کۆمەڵەدا تەنها یەکێك لەکەرتەکان واتاکانیان گۆڕاوەو کەرتی دووەمیش گۆڕانی کەمی بەسەردا هاتووە[43].

ئەمانە هەمان لێکدانەوەی واتاییان بۆ دەکرێ و هەمان ڕۆنانیان هەیە، کە ئاوەڵناون، واتای (دڵ تەڕ، دڵ قایم....) تاریك نییەو لەواتای وشە پێکهێنەرەکانی دوور نەکەوتۆتەوەو لەگەڵ ئیدیۆمێکی وەك (چنگ لەسەرشان) واتاکەیان زۆر جیاوازەو ئەمیان واتاکەی تاریکە، کە جیاوازە لەمانای ئەوانی تر. لەگەڵ ئەوەی (دڵ تەڕ، دڵ قایم) لەگەڵ (دڵ مردوو، دڵ ڕەق) چ جیاوازییەکیان هەیە؟

یەك جۆر پۆلێنی بۆ ڕۆنانی سەرەوەی ئیدیۆمەکان خستۆتەڕوو، کە ئەویش بەپێی بەشەکانی ئاخاوتنە.

ج– د.فەتاح مامە عەلی، لەنامەی دکتۆراکەیدا "ئیدیۆم لەزمانی کوردیدا"، بەم شێوەیە پێناسەی دەکات: ((بریتییە لەو دەربڕینانەی کەلە ڕواڵەتدا دانەی ڕێزمانین، بەڵام لەژێرەوە زڕدانەی واتاسازیین لەسەری ڕێکەوتون و خۆیان لەزماندا چەسپاندووە)) [44]، دواتر سنوری بۆ ئیدیۆم لەگەڵ هاودەنگ و پەندی پێشینان کێشاوەو بە پێی فۆڕمو واتا دابەشیکردوون، ئەوەشی ڕوونکردۆتەوە، کە فرەواتاو مەتەڵ دەکەونە چوارچێوەی ئیدیۆمەوەو هۆکاری ڕوونکردنەوەی واتاکەشی بۆ دەوروبەری ئاخاوتن گەڕاندۆتەوە .

لەگەڵ ئەوانەشدا، جۆرەکانیی و چەند لایەنێکی تیۆری دیاریکردووە و پۆلێنکردنەکەشی بەپێی کۆنیو تازەییو دەوروبەرو ئەرکەوە کردووەو ناوکی ئیدیۆمیشی باسکردووە،لە ڕوانگەی ڕێزمانو واتاسازییەوە لێی کۆڵیوەتەوەو ئاماژەی بە ڕۆنانی سەرەوەو ژێرەوەی ئیدیۆم داوە.

---

[43] بڕوانە: محەمەد مەعروف فەتاح (1986: 89–90).

[44] فەتاح مامە عەلی (1998 :38–102).

لەپێناسەکردنی ئیدیۆمدا، زاراوەی زڕدانەی واتاسازی بەکارهێناوە ((ئەوە دەگەیەنێت کەلەزۆربەی ئیدیەمەکاندا واتای ئیدیەم لە واتای پێکهێنەرەکانیی نەکەوتۆتەوە چونکە زڕن))[45]، وشەی (زڕ) لە فەرهەنگی کوردیدا بەواتای (شتێك لە ڕەچەڵەکەوە، یا ڕەگەزەوە نەهاتبێت، یا بنەڕەتیی نەبێت) و واتای ئیدیۆمیش بە ڕەهایی ناتوانین بڵێین زڕەو لە بنەڕەتی واتای وشەکانەوە نەهاتووە و پێدەچێ، ئەو واتایە لەکاتی خۆیدا سیمایەکی دیاری ئەو وشەیە بووبێت و ئێستا واتایەکی تری کەوتۆتە بەر ڕۆشنایی.

لەبەرئەوەی ئیدیۆم واتاکەی زڕ نییەو یەکێکە لەسیما جیاکەرەوەکانی ئەو وشانەی کە پێکیانهێناوە، بەپێی پەیوەندی لەگەڵ وشەکەی تردا، تیشك دەخەینە سەر یەکێك لەسیما سەرەکییەکان، یا لاوەکییەکانی.

لەباسی ئیدیۆم و فرەواتادا دەنووسێت: ((هەموو ئیدیەمێك پۆڵواتایە، بەمەرجێ ئیدیەمەکە واتا بنجییەکەی ون نەکردبێت))[46]، دیاردەی فرەواتایی، بابەتێکی ئاڵۆزەو لەزمانەوانیدا تائێستا جێی قسەلەسەرکردنە، ڕێژەیەکی فراوان لەوشە فەرهەنگییەکانی هەر زمانێك فرەواتان، لەلایەن زمانەوانەکانەوە کێشەی تیۆری ئەوەیە، کە چۆن فرەواتا جیابکرێتەوەو پێوەری بۆ دیاری بکرێت، واتە هێشتا ئەم بابەتە خۆی لەخۆیدا گرفت ئامێزو کێشەدارەو ناکرێت ئێمە بەڕەهایی لەگەڵ ئیدیۆمدا چوونیەکی بکەین، لەگەڵ ئەوەی ئەو واتایانەی وشەیەکی فرەواتا هەیەتی واتای فەرهەنگین، وەك:

25) (خواردنەوە): 1- مەی خواردنەوە 2- هەر شلەمەنیەك بخورێتەوە.

26) (بەربوون): 1- ئاو بەربوون 2- مناڵەکان بەربوون 3- دیل بەربوون

واتاکانی هەر وشەیەکی فرەواتایی، لەیەك سەرچاوەوە پەیدابوون، پەیوەندییەکی خوازەیی لەنێوان واتاکانیاندا هەیە، بەڵام هەرچی واتای ئیدیۆمییە لەواتای سینکرۆنی کەرتە پێکهێنەرەکانیەوە نەهاتووەو مەرجیش نییە بەتەنیا لەواتای فەرهەنگییەوە هاتبێت، زۆرجار هەریەکێکە لە سیماکانی، لەلایەکی ترەوە، لەیەك جۆریدا پەیوەندی خوازەیی لەنێوان واتاکانیدا هەیەو لەوانەی تردا وانییە، بۆیە بۆ لێکدانەوەی واتای ئیدیۆم، دەبێت فەرهەنگی تایبەت بە خۆیانیان هەبێت.

لەباسی ئیدیۆم و هاودەنگدا دەڵێت: ((ئەو واتایانەی کە هاودەنگێك دەیبەخشێت، هەموویان بەیەکەوەو شانبەشانی یەکتر بەکاردێن، بەڵام ئیدیەم بەگشتی دوو واتای دەبێت،

---

[45] **سەرچاوەی پێشوو(39).**

[46] **سەرچاوەی پێشوو(43).**

واتای بنجی و واتای خوازراو... بەڵام هەردووکیان شانبەشانی یەکتری بەکارنایەن.. ئیدیەمێکی وەك (خۆت بخورێنە) واتا خوازراویەکەی دیارە، بەڵام واتا بنجییەکەی دیارنییە و لێڵە))[47].

ئیدیۆممان هەیە کە واتاکانی شانبەشانی یەکتر بەکاردێن، (بڕوانە بەشی دووەم) کە بەهۆی دەوروبەرو مەبەستی قسەکەرو کات و شوێن و ... دەزانرێت کام مانایەمان مەبەستە.

ئیدیۆمی (خۆت بخورێنە)، بە واتا فەرهەنگییەکەی بەکاردەهێنرێت، وەك چۆن بە ئیدیۆمیش بەکاردێت و واتاکەی تاڕادەیەك ڕوونە.

ئیدیۆم، جگە لەواتای فەرهەنگیی، دوو، یا سیٚ و زیاتر، واتای ئیدیۆمی هەیە، وەك لەم نموونانەدا دەردەکەویٚ:

27) کورتی هێناوە: 1- نەگەیوەتە ئەنجام.

2- بەشی نەکردووە.

3- تێکشکاوە، لەکارەکەیدا زیانی لێکەوتووە، مایەکەی خۆی نەگرتۆتەوە.

28) لارە ملە: 1- دڵ شکاوە.

2- نوشوستی هێناوەو باری کەوتووە.

3- بیٚ نەوایە.

29) هەناسە سارد بووە: 1- باری کەوتووەو لێی قەوماوە.

2- دەردی کوشندەیە.

3- توش بووە.

4- ئومێدی بڕاوە.

لەلایەکی ترەوە ئاماژەی بەوە داوە، کە ((لەهاودەنگدا هەندیٚ لایەنی فۆنەتیکی لەبەرچاو دەگیرێت وەك شوێنی سترێس و جۆری ئاوازە،... بەڵام لەئیدیەمدا لایەنی فۆنەتیکی گوێی پیٚ نادرێت))[48]. یەکێك لەو تایبەتیە گرنگانەی کە ئەم دانەیە لە وشەکانی زمان جیادەکاتەوە، ئەوەیە کە لەڕووی فۆنەتیکیەوە پێچەوانەی یەکترن، ((وشە یەك سترێسی سەرەکیی هەیە، بەڵام ئیدیۆمی چەسپاو لە دوان یا زیاتری هەیە))[49]، لەلایەکی ترەوە خاڵێکی گرنگ لە ئیدیۆمدا ئەوەیە کە وشەکان بە هەمان فۆرمی فۆنەتیکییەوە دەبنە هێما بۆ مانایەکی ترو ئاماژەن بۆ چەمکی تر جیا لەو واتایەی کە هێمان بۆی، ((لە ئیدیۆمدا شێوەی

---

(47) فەتاح مامە عەلی (1998: 44).

(48) فەتاح مامە (1998: 45).

(49) ن.م.شانسکی (1969، 36).

فۆنەتیکیی وشەکان، لەسەر چەمکی خۆیان دەلالەت ناکەن، بەڵکو بۆ چەمکێکی تر دەبنە ئاماژە))[50]. لەبەرئەوە لایەنی فۆنەتیکی لەئیدیۆمدا، زۆر گرنگەو پێویستی بە لێکۆڵینەوەو شیکردنەوەی تایبەت لەم بوارەدا هەیە، دەخوازێ چەندین نامەو باسی زانستی بۆ لایەنی فۆنەتیکی ئیدیۆم تەرخان بکرێن، نەك ئەوەی گوێی پێ نەدرێ.

زمانەوانانی کورد لە لێکۆڵینەوەکانیاندا دەربارەی ئیدیۆم کارەکانیان، لەڕووی پۆلێنکردن و لێکدانەوەوە چوونیەکن، بەگشتی یەك ڕەوتیی و دووبارەکردنەوەیان پێوە دیارە، بە پێویستی دەزانین بە گشتی ئاماژە بدەین بەو خاڵە هاوبەشانەی کە لە لێکۆڵینەوەکاندا بەدی دەکرێن، کە ئەوانیش:

1- ئیدیۆم فۆڕمێکی ناسادەی هەیەو لە دوو وشە یا کۆمەڵە وشەیەك پێکهاتووە.

2- زیاتر بایەخیان بە بواری واتایی ئیدیۆم داوەو لەم بوارەدا لێکدانەوەکانیان وەك یەکن‌و، بۆ شیکردنەوەی واتاکانیشیان تەنها فۆڕمی ئیدیۆمەکەیان لەبەرچاو گرتووە .

3- یەك جۆر پۆلێنیان بۆ پێکهاتەی ئیدیۆم ، یاخود ڕۆنانی سەرەوەی ئیدیۆم کردووە، کە بەپێی بەشەکانی ئاخاوتنە.

---

[50] سید جلیل (1990: 529).

بەشی دووەم

ئیدیۆم و واتا

1/2) ئیدیۆم وەك دانەیەكی واتایی:

ﺋ یدیۆم، بۆ شیكردنەوەی وا تا با بەتێكی گرنگە، لەبەر ئەوەی بە ناڕا ستەوخۆیی واتایەك دەگەیەنێت، كە لە توخمە بنچینەییەكانییەوە نەهاتووەو زۆر بەهێزەو چەند واتا یەك لە خۆ یدا كۆدەكا تەوە، ئە مە ﺟ گە لەوەی لە ڕووی واتاﯾ یەوە بەراﻣ بەر بە و شەیە، بۆ سەلماندنی ئەوەی، ئایا ئیدیۆم دانەیەكی پڕاوپڕ واتاییە، پێویستە شیكردنەوەی وا تایی بۆ هەر یەك لە فۆڕ مەكانی (ڕ ستەیی، فریّز یی، و شەیی) ﺋ یدیۆم ﺑ كەین، بۆ ڕوونكرد نەوەی ئەوەی، كە ئیدیۆم هەرچەندە بە شێوەی جیا و پێكهاتن و ڕۆنانی جیاوازەوە دەبینرێت، بەلاّم لە ڕووی واتاﯾ یەوە یەك یە كەی واتاﯾ یەو دەبێ تە هێ ما و ئا ماژە بۆ چەمكی نوێ، ئە مەش یەكێكە لەو سیفەتە بنەڕەتییانەی، كە ئیدیۆم لە هاوفۆڕمەكانی جیادەكاتەوە.

یەكێك لەو فۆڕمو قاڵبا نەی ﺋ یدیۆمی تیادەردە كەوێت بریتیﯾ یە لە ڕ ستە، ڕ ستەی ئیدیۆمی جیاوازی لەگەڵ ڕستەی ئاساییدا هەیە، واتای ڕستەی ئاسایی لە واتای فەرهەنگی وشەكان و چۆنێتی ڕیزبوونی یە كە پێكهێنەرەكان لە ڕستەدا پە یدا دەﺑ ێت ((وا تای ڕستە وا تای فەر هەنگ و ڕێز مان دەگرێ تەوەو ئەمیش لەكۆبوو نەوەی وا تای و شەكان و لێ كدان و ڕیزبوونی وشەكان پێكدێت))[1]، بڕوانە (30)بۆ نموونە:

30) ئاوی باخچەكەی دا.

لەڕووی واتاییەوە، ئەم ڕستەیە لەكۆبوونەوەی واتای فەرهەنگی [□ئاو□ □ ی□، □باخچە□ □– ەكە□، □– ی–□، □–دا□] پێكهاتووە، لەگەڵ بوونی پەیوە ندی سینتاكسی لەنێوان ئەم كەرتا نەدا، كە لە ئەنجامی لێ كدان و ڕیز بوونی و شەكانەوەیە، ﻟ ێرەدا هەریەكە یەك بەهای لێكسیمی خۆی پارا ستووە. بەلاّم زۆرجاریش ئەم یا سایە پڕاو پڕ نییە، وا تە كۆكرد نەوەی وا تای فەر هەنگی و شە لە گەڵ چۆنێتی ﺧ ستنە تەكیەكی و شەكان مەرج نییە بكا تە ما نای ڕستەیەكی ئاسایی، بەڵكو جۆرێك لە واتا دێنێ تە كا یەوە كە ﺟ یاوازە لە وا تای فەرهەنگی و واتا یەكی نوێ دێ تە ئاراوە كە هەموو ڕ ستەكە دەكا تە هێما یەك بۆ یەك هێ مابۆكراو، بۆ نموونە:

31) ئاوی گوێی دا.

32) سەرە واو لە سكیدا نییە. [هیچ نازانێت، هیچی لە باردا نیە]

33) سەگ بۆنی پێوە ناكات. [بە شتێكی خراپ و نابەجێ دەوترێت]

---

[1] محەمەد معروف فتاح: (2005: وانەی خوێندنی بالاّ).

لێرەدا ناتوانین بڵێین لەڕووی واتاییەوە ئەم ڕستانە لە کۆبوونەوەی واتای وشەکانیی پێک هاتوون، بۆ نموونە هەر یەك لە [□ ئاو□□– ی–□، □ گوێ□□– ی–□، □–دا□] بەهای لێک سیمی سەربەخۆی خۆیاذ یان هە یە، بەڵام لێرەدا بەواتای فەر هەنگیان بەکار نەهێنراون و هەموو دەربڕینە کە پێکەوە بوونە تە هێما بۆ واتا یەکی تر، کە (ئامۆژگاری کردن) دەگە یەنن، هەموو ڕستەکە پێکەوە بە یەك لێک سیم دادەنرێت و بەهاکەی جیایە لەبەهای کۆکراوەی یەکەکانی، کە پێکیهێناوە، بەم پێیە کۆبوونەوەی واتای وشەکان مەرج نییە هەمووکات واتای ڕستەیەکی ئاسایی بدات کە لەکۆی کەرتە پێکهێنەرەکانییەوە واتاکەی دەستبخرێت، بڕوانە نموونەکانی (34 ، 35، 36، 37).

34) ماست نیە بە لێودیەوە دیار بێت. [بە یەکێك دەوترێت کە هیچی لەبەر چاو نەبێت و حاشا لە هەموو شتێك بکات] .

35) کار لە کار ترازاوە. [تازە کارەکە قەوماوەو لەدەست چووەو چارنیە] .

36) گوێی مسی تێکراوە. [بەڕقەوە بە یەکێك دەوترێت کە خۆی کەڕ بکات لە هەموو شتێك] .

37) لەبەر چاوی نییە. [سپڵەیەو پێنازانێت] .

ئەم جۆرە لە ڕستە کە ماناکەیان لە فۆرمەکەیانەوە پێشبینی ناکرێت، بە ڕستەی ئیدیۆمی دادەنرێت ((واتای ڕستە تەنیا بریتی نیدیە لەکۆی واتای وشەکانی، کە لە ئینگلیزیدا پێیدەوترێت (کۆمبس شنەڵ و نەن– کۆمبس شنەڵ)، ئەمەش زیاتر لە ئیدیەمدا دەردەکەوێت))[2] لەمەوە دەتوانین دوو جۆری ڕستە لە ڕووی واتاییەوە دیاریبکەین، کە ئەمانەن:

1- واتای داڕشتەیی ڕستە (Compositional): واتای ڕستەیەك کە بریتی بێت لەکۆی واتای وشەکانیی، وەك نموونەی (34).

---

(2) محەمەد معروف فتاح: (2005: وانەی خوێندنی باڵا).

2- وا تای نادارِ شتەیی ڕ ستە (Non-Compositional): واتایە کە، کە لەکۆی وا تای بە شە پێکهێنەرەکانی یەوە، بەدیناهێنرێن، وەك نموو نەی (35) و، لەم هێڵکارییەدا ڕوونکراوەتەوە:

واتای ڕستە

واتای دارِشتەیی (کۆمبسشنەڵ)	واتای نادارِشتەیی (نەن– کۆمبسشنەڵ)
ڕستەی ئاسایی	ڕستەیی ئیدیۆمی

هێڵکاری ژمارە (2)

جیاوازی ڕ ستەی ئ یدیۆمیی لە گەڵ ڕ ستەی ئا ساییدا ، ئەوە یە کە ڕ ستەی ئ یدیۆمیی ئەو جۆرەی ڕ ستەیە کە واتا کەی نادارِ شتەییەو بە ئا مادەکراوی هە یەو لەکاتی ئاخاوتـنـدا درو ست ناکرێتو لە فەرهەنگی شدا تۆماردەکر ێت و یەك یە کەی واتاییە هەرچەندە فۆڕمی جیاجیاشی هەبێت.

فرێز، فۆڕمی دووەمی ئیدیۆمە، لە ڕووی واتاوە جیاوازە لە فرێزی ئاسایی، فرێزە ئاساییەکان بە فرێزی دارِشتەیی ناسراون، بەوەی واتای گشتی فرێزەکە لەواتای دانەدانەی وشەکانییەوە دەستدەکەوێت وەك:

38) گوڵی سور

39) شاری سلێمانی

40) ئاوی کانی

بەڵام فرێزی ئیدیۆمی بە فرێزی نادارِشتەیی دانراوە، چونکە واتای یەکە پێکهێنەرەکانی، ناکاتە کۆی واتای فرێزەکە بەگشتی وەك:

41) ئاگری قوورەت.[بە کەسێکی زۆر هاروهاج دەوترێ، یا زۆر بەتواناو لێهاتوو بێت].

42) ئاگری بن کا. [بە یەکێك دەوترێت بە نهێنی ئاشووب بگێڕێتو زیان بە خەڵکی بگەیەنێت].

43) دانی مار. [زۆر زیرەكو بزێوەو زوو دەگاتە ئەنجام].

بەگشتی فرێزە ئیدیۆمییەکان لە فەرهەنگدا تۆماردەکرێن‌و دەبنە هێماو واتای نوێ دەبەخشن‌و بە ئامادەکراوی لە زماندا هەن‌و یەك دانەی واتایین‌و یەکێتی واتایی بەتین هەیە لەنێوان کەرەستەکانیدا، لەوەدا دەردەکەوێت کە ناتوانرێت، یا بە کەمیی کەرتێك لە کەرتەکانیی لابرێ یا بگۆڕێت، تەنانەت وشەی هاوواتاش ناتوانرێت لە بری کەرتەکانیی هەروا بە ئاسانی دابنرێت، چونکە دەبنە هۆی گۆڕانی ماناکەی، بۆ نموونە:

44-(ا) پیرێژنی دۆڕژاو. [واتە دۆش داماو و خەفەتبار].

(ب) ژنی پیری دۆڕژاو*.

(پ) پیرێژنی شیر ڕژاو*.

45-(ا) چقڵی چاو. [واتە وەك چقڵ، دەچەقێتە چاوی ناحەزان‌و کوێریان دەکات].

(ب) دڕکی چاو*.

(پ) چقڵی لووت*.

46-(ا) ئاگری بن کا.

(ب) ئاگری سەر کا*.

(پ) ئاگری بن پووش*.

(ت) ئاگری کای بن*.

بەڵام واتای فرێزی ئاسایی لەبەرئەوەی پەیوەندی بە واتای وشەپێکهێنەرەکانییەوە هەیە، دەتوانرێت کەرتەکانی پاش و پێش بکرێن و بگۆڕرێن، بێ ئەوەی واتای فرێزەکە بشێوێت، وەك:

47- (أ) گوڵی جوانی بۆنخۆش.

(ب) گوڵی سوری بۆنخۆش.

(پ) گوڵی ئاڵی سوری بۆنخۆش.

(ت) گوڵی سوری جوان.

(ج) گوڵی سوری بۆندار.

وشەی ئیدیۆمی، شێوەی سێیەمی ئیدیۆمەو جیاوازە لە وشە ئاساییەکانی زمان، واتای وشە بەگشتی بریتییە لە واتای فەرهەنگیی‌وبنەڕەتی، ئەو وشەیەی کە

بۆته هێما بۆی، ((واتای وشه، واتای فەرهەنگی وشەیە))[سم]، وشه لەزمانی کورد یدا لەڕووی ڕۆنا نەوه بەسەر وشەی سادەو داڕێژراوو لێکدراودا دابەشکراوه، لەڕووی واتا شەوه وشەی ڕوون‌و تاریك یا لێڵیان لێ دەستنیشان کراوه، هەرچی وشه واتا ڕوونەکا نه ئەو جۆرەی و شه لێ کدراوەکان پێ کدێنن، که واتاکاذ یان لەبەشه پێکهێنەرەکانیا نەوه بەدەست دەخرێن، هەندێ وشه ڕوون‌و ئاشکران، کەچی هەندێ و شەی ترڕوون‌و ئاشکرانین، و شەی ڕوون‌و ئاشکرا ئەو و شانەن کەبەگ شتی واتاکانیان له توخمه بنچینەییەکانیانەوه دەستنیشانکراوه[] بۆ نموونە:

48 (ا) **ماستاو.**

(ب) **گولاو.**

(پ) **گولاڵه سوره.**

واتای ئەم وشانه دەتوانرێت بەهۆی زانینی واتای فەرهەنگیی هەریەك له بەشه پێکهێنەرەکانی [ماست، ئاو، گوڵ، ئاو...]بەدەستبخرێت‌و،واتای وشه لێکدراوه نوێیەکه له کۆی واتای فەرهەنگیی توخمه بنچینەییەکانی پێکهاتووه.

وشه لێڵەکانیش، ئەوانەن که واتاکاذیان له فۆرمەکانیا نەوه بەدەستناخرێت‌و، لەڕووی ڕۆنا نەوه وشه سادەکان وەك (49) و، جۆری دووەمی وشه لێکدراوەکان که (ئیدیۆمەکان) بڕوا نه نموونەی (50)، فۆرمەکەیان پێکدێنن (بۆ زاذیاری زیاتریش بڕوانه هێڵکاری ژماره(22)):

49 (ا) **بەرد**

(ب)**میوه**

ئیدیۆمەکانیش وەك:

50 (ا) **زۆربڵێ**

(ب) **مل کەچ**

(پ) **زمان پاراو**

(ت) **خەیاڵ پلاو**

---

[3] **محەمەد معروف: (1998: وانەکانی خوێندنی باڵا).**

[4] **بڕوانه: کلۆد جێرمان، ڕیمۆ لۆبلان: (2006: 14).**

وا تای ئەم و شانە، لە زانین و کۆی وا تای فەر هەنگی و شە پێکهێ نەرەکانیان بەدەستنا خرێت، لەبەرئەوەیە لەڕووی واتاییەوە بە تاریك یا لێڵ دانراون، بەتایبەت ئەم چەشنەی وشەی لێکدراو، کە جۆرێکیان ئیدیۆ مەکانن، وەك و شە سادەکان وان و، وەك یەك یە کە لەڕووی وا تاو ڕۆنانیشەوە مامە ڵەیان لەگە ڵدا دەکر ێت و، بوونە تە هێماو لێکسیمی نوێ و ئا ماژە بە چەمکی نوێ دەدەن و، هەریەك لە و شە پێکهێنەرا نەکانی نموونەی (50) [⃞ زۆر⃞ ، ⃞بڵێ⃞ ، ⃞مل⃞ ، ⃞کەچ⃞ ، ⃞زمان⃞ ، ⃞پاراو⃞، ⃞خەیاڵ⃞ ، ⃞پلاۆ⃞] کە پێکیهێناون ڕاستە وا تای فەرهەنگیی سەربەخۆی خۆیاذیان هە یە، بەڵام لێرەدا بەو واتایە بەکارناهێنرێن و بوونەتە هەڵگری واتایەکی نوێ، بۆنموو نە ئیدیۆمی (مل کەچ) بەواتای (شەرمەزار، خە فەتبار، نائومێد، نا چار) بەکاردەهێنرێت، ئیدیۆمی (زماذ پاراو) بەواتای (ز مانزان، ق سەزان، ق سەخۆش) بەکاردەهێنرێت، لەبەرئەوە یە ئیدیۆمەکان ئەوجۆرەی وشەکانن کە بەواتای فەرهەنگییان بەکارنا یەن و خۆیان دەبنە هێمای نوێ، (بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: 3/5-3).

بەم شێوەیە ئیدیۆم یەکەیەکی پڕاو پڕ واتاییەو چەشنێکی لێکسیم پێکدێنێت (بۆ زاذیاری زیاتر بڕوانە: 3/6- 2).

2/2) ئیدیۆم و پۆلێنکردنی واتایی:

و شەکان بە داڕشتەیی و ناداڕشتەیی واتایا نەوە هێمان و ئا ماژە بەو چەمك و بیرا نە دەدەن کە بوونە تە ناو بۆیان، لە زانستی زما ندا، بە لێکسیم نا سراون و، ئەو یەکا نەی کە لەڕووی واتاییەوە دەستنیشانکراون بە لێکسیم ناودەبرێن.

ناداڕشتەیی واتایی (لێڵی واتایی) سیفەتێکی سەرەکی لێکسیمە، لە هەمان کاتیشدا یەکێکە لەو دوو مەرجە سەرەکیەی دەربڕینێك بۆ ئەوەی بە ئیدیۆم دابنرێت، لەبەرئەوە یە ئیدیۆم لێکسیمەو هەمان ڕۆڵی وشەی هەیەو یەکواتایی پیشاندەدات (بڕوانە: 3/6-2).

ئیدیۆ مەکان دەربڕینە فەرهەنگیەکان (پیتیەکان) نین و واتاکانیان ناداڕشتەییەو وا تای فەر هەنگیی یە کەکانی ناکا تە وا تای ئیدیۆمە کە بەگشتی، لەبەرئەوە یە لەڕووی واتایی یەوە بە شێوەیەکی گشتی لێڵن و پێویستە بۆ زا نینی ماناکانیان، لەفەرهەنگدا واتاکانیان لێکبدرێتەوەو دیاریبکرێت، (مەککایی) دەڵێت: ((یەکێك لە خە سڵەتە گرنگەکانی ئیدیۆم

ئەوە یە كە لێڵ بێت بۆ شیكردنەوە))[5]. لێڵی واتای ئیدیۆم كە سیمایەكی سەرەكی دەربڕینێ كە بۆ ئەوەی ببێتە ئیدیۆم، لەلایەن زمانەوانانەوە ڕادەو پلەی جیاوازی بۆ دیاریكراوەو ئەمەش بۆتە پێوەری پۆلێنكردنی ئیدیۆمەكان لەڕووی واتاییەوە، لەو زمانەوانانەش (فرناندو و فلاڤێل)[6] لەڕووی لێڵی و ڕوونی واتای ئیدیۆمەوە چوار پۆلیان وەك پێوەر دیاریكردووەو، دواتر ئەم بیرۆكەیە لەلایەن (ئۆڵمان) ەوە فراوانكراو پەرەی پێدرا. پۆلێنەكەش بریتییە لە دابەشكردنی ئیدیۆم لە پلەی ڕوونیی واتاییەوە تا لێڵی واتایی تەواو.

لەبەر ڕۆشنایی ئەم پۆلێنە ئیدیۆمی كوردی لەڕووی واتاییەوە شیدەكەینەوەو، ڕادەو پلەی جیاوازی ڕوونیی و لێڵی واتاییان بەم شێوەیە دەخەینە ڕوو:

1- ڕوونیی واتای ئیدیۆم: لەم پلەیەدا، گۆڕانێكی كەم لەواتای یەكێك لە كەرتەكانی یا هەموو بەشە پێكهێنەرەكانی دەربڕینە ئیدیۆمیە كە ڕوودەدات، لێرەدا واتای فەرهەنگیی دەربڕینەكە لەگەڵ واتای ئیدیۆمیدا نزیكن لەیەكەوە، یا ئەو دەربڕینە بەو واتا ئیدیۆمییەی كە بەكارهێنراوە، سیمایەكە لەواتای فەرهەنگیی و شەكانیدا هەیەو لێی دوورناكەوێتەوە، لێرەدا ئەم سیمایە خراوەتە بەر ڕۆشنایی و ئاسانە بۆ تێگەیشتن و زۆر بەئاسانی دەتوانرێ لەگەڵ واتای فەرهەنگییاندا بەراورد بكرێن ((ئەو گۆڕانەی كە لەواتای كەرتی دووەمدا هەستی پێ دەكرێ، بەگۆڕان دانانرێ، چونكە لەڕاستیدا لەواتای بنەڕەتیی و شەكاندا هەیە،... ئەو خواستنەی تیایاندا هەیە سواوەو ئەوەندە بڵاوە لەزماندا دەتوانین بە خوازەی دانەنێین))[7] وەك:

51) دڵ وریا ⟵ بە واتە [كەسێكی بەئاگا، وشیار، بزێو، زیتەڵ...] .

52) دڵ مردوو ⟵ بە واتە [كەسێكی بێ زەوق] .

53) سەرسووك ⟵ بە واتە [ئەركی بەسەرەوە نییە ، دڵ ئاسوودەیە] .

2- نیمچە ڕوونیی واتایی: لەم جۆرەیاندا پەیوەندییەكی خوازەیی ڕوون هەیە، لە نێوان واتای فەرهەنگیی و ئیدیۆمیی دەربڕینەكەدا، بەواتایەكی تر ئەو وێنەیەی ئیدیۆمەكە دروستی دەكات، نزیكە لەو وێنەیەی كە لەواتا بنەڕەتییەكەوە دەگەیەنرێ، بۆیە پێویستمان

---

[5] Salam Hurmiz (2002: 28).

[6] هەمان سەرچاوەی پێشوو.

[7] محەمەد معروف فەتاح: (1986: 10-11).

بەزانینی قووڵ و زانیاری زۆر نییە و چیرۆکێکی ئاڵۆز لەپشتی واتاکەوە نییەو، لەبەرئەوە ئەو واتایەی ئیدیۆمەکە دەیگەیەنێ، نزیکە لەو وێنەیەی کە خوازەکە دروستی دەکات. وەك:

54) ئاوی کردە ژێر.

55) بە بەردێك دوو چۆلەکە دەکوژێت.

56) بەشووی دا.

لەم جۆرەدا، تەنیا دەوروبەر بڕیاردەدات، کە چ واتا یەکمان مەبەستە، واتای فەرهەنگیی، یا ئیدیۆمیی، چونکە هەردوو چەشنە واتاکە شانبەشانی یەکتر لای قسەکەر دروست دەبن.

3- نیمچە لێڵی واتایی: لێرەدا، واتای ئیدیۆمی زاڵترە بەسەر واتای فەرهەنگیی داو پێویستمان بە زانینی قووڵ و زانیاری دەبێت، بۆ تێگەیشتن و لێکدانەوەی ئیدیۆم، چونکە چیرۆکێکی ئاڵۆز یا ڕووداوێك لەپشتی واتاکەیەوە یەتی و، ئەو پەیوەندییەی لە نێوانیاندا هەبووە لە ئێستای زماندا نەماوە، وەك:

57) بووە بەجەنگی مەغلوبە. بەواتای فەرهەنگی [بەو سەرلێ شێواوییە دەوترێت کە توشی سوپایەکی شکاو دەبێتەوەو هەر کەس دەیەوێت خۆی دەرباز بکات، هاواری بەزیوو سەرکەوتوو لەو شوێنەدا بەیەکدا دەچن].

بەواتای ئیدیۆمی [بە شوێنێك دەوترێت کە هاوارو هەرای تێدا بێت وەك شوێنی شکانی ئەو سوپایە] .

58)سەگەناز دەکات. بەواتای فەرهەنگی [سەگەناز دەردێکی کوشندەیە توشی سەگ دەبێت] .

بەواتای ئیدیۆمی [بۆ سوکایەتیکردن بە کەسێك کە لەکاتی گیانکێشاندا بێت، دەوترێت] .

59) بووە بە خوێنی سیاوەحش. لە فەرهەنگدا [بۆ ئەو ڕوداوە دەگەڕێتەوە کە تیایدا سیاوەحشی کوڕی کەیکاوسی دووەم کە شای کەیانییەکان بووە لە ئێراندا، بەدەستی ئەفراسیابی شای تورکستان کوژراوە، بووە بەهۆی ڕشتنی خوێنێکی زۆر].

بەواتای ئیدیۆمی [بە ئاژاوەو ناکۆکییەك، یا قسەیەك دێت کە کۆتایی نەیەتو بخایەنێت].

4- لێڵی تەواو: لێرەدا، ئیدیۆم واتاکەی تەواو لێڵەو لەمانای کەرتەکانییەوە دوورکەوتۆتەوە، بەجۆرێك کە شیکردنەوەی هەروا ئاسان نییەو بۆ لێکدانەوەو تێگەیشتن لێی پێویستمان بە یاسا واتاییەکانە ، ئەم لێڵییەش لە ئەنجامی بەزاندنی پێـڕەوە باوە واتایـیەکانەوە هاتـــۆتـە

ئاراوە، ((ئیدیۆمەکان، ئەوەندەی یاساو بەهاو نیشانە سیمانتیکییەکان دەبەزێنن و جێ بەجێی ناکەن، ئەوەندە یاسای پێکهاتەیی فرێزو ڕستە ئاساییەکانی زمان نابەزێنن))[8].

جگە لەوەش هەندێ وشە لەپێکهاتەیاندا ئەم جۆرەیاندا هەیە، کەلە ئێستای زمانەکەدا ئەکتیڤ نین و بەکارنایەن و تەنیا لەناو ئەو ئیدیۆمانەدا ماونەتەوەو بەکاردەهێنرێن. وەك:

60) ئەم قەوانە هەر نەبڕایەوە. [بۆ بێزاری دەوترێت، کاتێك قسەیەك یا باسێك هەر بکرێت و بکرێتەوە].

61) کۆستی کەوتووە. [بە یەکێك دەڵێن کە پشت و پەنای نەمابێت، یا تووشی خەفەتێکی گەورە بووبێت].

62) ژەقنەمووت. [لە (ذق الموت) ی عەرەبییەوە داکەوتووە] .

63) شفتەژێ. [بەو ژنە دەوترێت کە یەك بە دوای یەکدا منالی دەبێت].

64) لاف و گەزاف لێدەدات. [بەکە سێك دەوترێت کە خۆی هەڵبکێشێت، یا شانازی بە کەسێکەوە بکات].

ئەم جۆرەیان، لەڕووی پێکهاتن و فۆرمیشەوە لێڵە، بەواتا زۆر مل بۆ یاساکانی زمان نادات، بووتە قالب و چەسپاوە، هەرچەندە لە پێکهاتەدا چونییەکە لەگەڵ پێکهاتەکانی تری زماندا، بەڵام لە فۆرمدا، سڕو بەستەڵەکە و کەم خۆی لە هەموو گۆڕانە سینتاکسیەکان دەدات، وەك گواستنەوەکان و ئاخنین و جێگۆڕکێ و...تاد، بڕوانە بەشی (1/3)، وەك:

65) چنگ لەسەرشان. [بەهەڵەداوان، زۆر بەخێرایی].

66) یەك شەوە. [بە کەسێك دەوترێت شانس یاری بێت].

67) کونەبا . [سەرچاوەی فیتنەو ئاژاوەیە].

68) دەزووی وشك دانیەتی. [بە کەسێکی دەوترێت هەموو گیانی تەڕ بووبێت].

ئەم جۆرە، بەو پێیەی واتاکەی لێڵە، بۆ تێگەیشتن لێی، پێویستمان بە لێکۆڵینەوەی ئیتمۆلۆجی و یاسا واتاییەکانە.

جۆری چوارەم بە ئیدیۆمی تەواو دانراوە، لەبەرئەوەی یەکێك لەو دوو بنەمایەی کە دەبێت لە ئیدیۆمدا هەبێ تیایدا بەرجەستەیە، کە ئەویش لێڵی واتایە، ئیدیۆم چەندە لە ڕووی واتاوە لێڵ بێت ئەوەندەش لە ڕووی فۆڕمەوە چەسپاوە، لەمەوە دەتوانین بنەمای ئیدیۆمی تەواو دیاریبکەین، کە ئەوانیش:

1– تەواو لێڵی واتایی. 2– فۆڕم چەسپاوو بە قالببوو .

---

[8] sama kais (2003: 49).

3/2) پەیوەندی نێوان واتاو فۆڕمی ئیدیۆم:

(فرناندو فلاڤێل: 1981)[9] دوو زانان لەو باوەڕەدان، کە ئیدیۆم ناتوانرێ، بەهۆی ڕێسا بەرهەمهێنەرەکانی ڕێزمانەوە ڕوونبکرێتەوە، چونکە پێکهاتەی سینتاکسی بە تەنیا ناتوانێت ئەو واتا یە بدات، کە دەربڕینێکی ئیدیۆمی دەیبەخشێت، ئیدیۆم لە ئەنجامی پەرەسەندنی مێژووییەوە دروستبووەو واتای ئیدیۆم بەگشتی تەنیا لەگەڵ فۆڕمەکانیا ندا هاوبە شی م ێژوویی هە یە، لەبەرئەوە یە ئەم دووا نە (وا تاو فۆڕم) سەر چاوەی بوون بە ئ یدیۆمین، ئەو فۆڕ مەی، کە وا تای فەر هەنگیی هەبووەو لە ئەنجامی فراواذ بوونی دەورو بەر، یا حا ڵەتێك بە بەردەوامی ڕۆژا نە بەکارهێنراوەو ئێ ستا (دەورو بەر) و ئەو حاڵەتەی وتنەکەی تیا وتراوە، بە شێوەیەکی سینکرۆنی بوونی نەماوە، ئە مە بۆ تە هۆی پە یدابوونیی ، بۆ یە دەر بڕینی ئ یدیۆمی ئەو چە شنەی، کە بە تەواوی لێڵن، ناتوانرێ بەهۆی هاووا تا نزیکەکانی یەوە پارافرێزبکرێ، بە وا تا ناتوانین فۆڕمەکە شیان بگۆڕین، وەك:

69) بەگژ قولەی قافدا دەچێت. [بە کەسێك دەوترێت، سڵ لە هیچ کەس ناکاتەوە].

70) پێی لێ کردە کەوش. [زۆری لێکرد، بیانووی پێگرت].

71) چاو دەنێتەوە. [بەکەسێك دەوترێت، زۆر بێت و بچێت].

بەڵام دەر بڕینی ئ یدیۆمی هە یە، کە دەتوانر ێت هاوواتاکاذ یان بەدوو، یا سێ فۆڕم دەربڕڕێت، هەمان واتا بگەیەنن، بڕوانە نموونەی (72، 73، 74،75 ، 76):

72-(أ) پێی خوار دا ناوە. [بە کە سێك دەوترێت، هەڵە یەك یا شتێکی نا بەجێ بکات].

(ب) قاچی خوار داناوە.

73-(ا) لە پەل و پۆ کەوتووە.[زۆر ماندووە ، زۆر نەخۆشە ، یازۆر پیرە].

(ب) لە دەست و قاچ کەوتووە.

(پ) لە پێ کەوتووە.

74-(ا) سەر کوتی کرد.[زۆری پێدا هەڵشاخا، چەواشەی کرد].

(ب) سەر کوێری کرد.

75-(ا) زمانی سوا.[هێندەی لەگەڵ وت سودی نەبوو].

---

(9) Salam Hurmiz (2002: 56).

(ب) زمانی کول بوو.

76-(ا) بەرد بە با دەکات.[توڕەو دەمارگیربووە، ئەوەی دەیڵێت نایڵێتەوە].

(ب) بەرد بە ئاو دەکات.

یا ئیدیۆم هە یە دە توانریٚ بەفۆڕمی جیاجیا دەربڕریٚت و وا تای ئیدیۆمییان لەیە کەوە نزیکبن، بڕوانە نموونەی (77، 79،78، 80)، وەك:

77-(أ) کۆستی کەوتووە.[خەفەتبارە، دۆشداماوە بەهۆی زیانی زۆرەوە].

(ب) لێو بەبارە.

(پ) پاپۆڕەکەی نوقم بووە.

78-(ا) پاشا گەردانیە.[شیرازە تێك چووەو کەس گویٚ ناداتە کەس، هەر کەس بۆ خۆیەتی، زۆرو ستەم لەئارادایە].

(ب) شاری بیٚ حاکمە.

79-(ا) هەرچیو پەرچی.[بە کۆمەڵە کەسێك دەوترێت کە سەر سەریو هیچو پووچ بنو هیچ لەبارا نەبووبن] .

(ب) ناکەس بەچە.

80-(ا) ئەمڕۆ بە سبەیم پیٚ مە کە.[ئەم سەرو ئەو سەرم پێمە کە، مەم خەڵەتێنە].

(ب) دەستی دەستیم پیٚ مەکە.

ئیدیۆم وەك یەکە یەکی تری زاذیاری زما نەوانیی، پێکهاتە یەکن، کە ڕە گەزەکانی فۆڕمو وا تا پیٚ کەوە دەبە ستنەوە، نەك وەك پیٚ شتر تەنها گرز گی بەواتا کەی دەدراو فۆڕمەکەی پشت گویٚ خرابوو. فۆڕمی ئیدیۆم پەیوەستە بە واتاکەیەوە، تا ماناکەی تەواو لیٚلٚ بێت، ئەوا فۆڕمەکەی چەسپاوو جێگیرەو بە پێچەوانەشەوە واتا کەی ڕوون بێت ئەوا فۆڕمەکەیان ڕێگە بە گۆڕانکاری و دەستکاری کردن دەدەن بیٚ ئەوەی وا تای ئیدیۆمییان تێکبچێت، بڕوانە (3-1/3)، بەم پێیە پەیوەندییەکی پتەو لە نێوان فۆڕمو واتای ئیدیۆمدا هەیەو هەردووکیان وابەستەی یەکترن، لە ئیدیۆمیی تەواو دا، بە گۆڕینی فۆڕم واتا کەش دەگۆڕێتو دەربڕینەکە لە ئیدیۆمییەوە دەبێتە دەربڕینی ئاسایی، وەك:

81 (ا) بەردی بن گۆم. [بەکەسێك دەوترێت، دەنگو ڕەنگیی نەمێنێت].

(ب) بەردی بن ئاو. دەربڕینی ئاسایی.

4/2) واتای ئیدیۆمی:

بەپێی ئەو پۆلێنەی کەلە (2–2) ئاماژە مان پێدا، ئیدیۆمەکان بەپێی پلەی لێڵی و ڕوونییان بۆ چوار گروپ دابەشکراون، کە تیایدا بەپێی ڕادەی لێڵی و ڕوونی واتایان جیاکراونەتەوە، جۆرێکیان ئەوانەن کە واتای فەرهەنگیی و ئیدیۆمییان شانبەشانی یەکترن، ئەوەی جێی مشتومڕی زمانەوانان بووە، ئەوەیە کە چۆن ئیدیۆم بەواتای فەرهەنگیی، یا ئیدیۆمی لەکاتی ئاخاوتندا لای بەرامبەر دروست دەبێت؟ بەرامبەر چۆن دەزانێت کام واتایە مەبەستە، یا بۆچی دەربڕینێکی ئیدیۆمیی، کە هەر هەمان فۆڕمی زمانییەو ئاسایی لە ئاخاوتندا بەکاردەهێنرێت و واتای ئیدیۆمیش دەبەخشێت، گوێگر بەم واتایەوە وەریدەگرێت.

لە سەرەتادا بۆ تێگەیشتن لە واتای ئیدیۆم، تیۆری یەکتربڕینی واتایی پەیڕەودەکرا، کە بریتییە لە یەکتربڕینی سیمانتیکی چەندبارەبووەوە، لەم بارەیەوە (ستیڤان گرام ڵی و پاتزۆ ڵد)[10] پێیانوایە ئیدیۆمەکان پلەی جیاوازیان شاندەدەن لەلێڵی سیمانتیکی داو یەکتربڕی سیمانتیکی چەند بارەبووەوە، واتای وانییە کە هەموو ئیدیۆمەکان وەکو یەك لە شیکردنەوەدا گرانن، زانینی دنیایی لەو پلەیەدا ڕۆڵ دەبینێت، کاتێك کە ئاخێوەرەکان هەست دەکەن واتای ئیدیۆمیی لێڵەو، زۆر ئیدیۆم لە بنەڕەتەمیتافۆڕییە کەی دوورکەوتۆتەوە، ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی هەندێ لەئاخێوەر بنەڕەتیی بزانن‌و، هەندێکی تر بێ ئاگابن لەو بنەڕەتەو، ئەمەش وادەکات پرۆسەی تێگەیشتن لای هەندێك ئاسان و لای هەندێکی تر ئاڵۆز بێت و، گران پرۆسەکە بە ئاکام بگات، وەك:

82) خومخانە نییە. لە فەرهەنگدا [خومخانە ئەو شوێنەیە کە جل‌و بەرگی تێدا ڕەنگ دەکرێت‌و کارکردن تیایدا ئاسانە].

بەواتای ئیدیۆمی [لەو حاڵەتەدا دەوترێت کە مرۆڤ مەرامی هەرچییەك بێت یەکسەرو بێ دواکەوتن بۆی جێ بەجێ بکرێت].

83) لەگرێژەنە چووە. لە فەرهەنگدا [گرێژەنە ئەو شوێنەیە کە دەرگای جاران تیایدا دەوەستێنراو دەخولایەوە. شوێنەکە کەمێك چاڵ بوو، کە زمانەی بنی دەرگاکە لەو چاڵە دەربچوایە دەرگاکە دەکەوت. دەرگاکە لە گرێژەنە دەردەچوو بەواتا ئەو شتە شیرازەی تێکچووە].

---

[10] Stephan and patzold (2004: 27).

بەواتای ئیدیۆمی [بەکەسێك دەوترێت کە لە شیرازە دەرچووبێت] .

84) پایزەبرا.   لە فەرهەنگدا [بەو هەژارانەی کە لە پایزدا بۆ خەرمان دەردەکەون و دێنە سەر خەرمان، دەوترێت].
بەواتای ئیدیۆمی [بەیەکێك دەوترێت کە درەنگ درەنگ دەرکەوێت و کاتێکیش دەرەکەوێت کە کارێکی پێت بێت].

لەو ئیدیۆمانەی سەرەوەدا، هەریەك لە (خومخانە نییە، لە گرێژەنە چووە، پایزە برا)، گەر بنەڕەت و بنەمای نەزانرێت، تێگەیشتن دروست نابێت، بەواتا زانینی دنیایی ڕۆڵ دەبینێت بۆ تێگەیشتن لەواتای ئیدیۆمیی.

یەکتربڕینی واتایی بۆ تێگەیشتن لەواتای ئیدیۆم زۆر بەربلاو نییەو خوێنەر، یا گوێگرێکی کەم تاقیکردنەوەی یەکتربڕینی واتایی چەندبارەبۆوە جێبەجێ دەکەن، بۆئەوەی پەیوەندی لەنێوان واتای فەرهەنگیی و واتای ئیدیۆمیی دەربڕینە ئیدیۆمیەکەدا بدۆزنەوەو بەمەش لەواتای ئیدیۆمیی بگەن، چونکە ئەم شیکردنەوەیە گرانەو هەروا بەئاسانی لەکاتی ئاخاوتندا ناکرێت و ئیدیۆمیش یەکەیەکی وتنە، لەبەرئەوە لێرەدا دەپرسین: ئایا هۆکاری تر چییە بۆ ناسینەوەی دەربڕاوێك کە ئیدیۆم بێت؟، یا بەواتای ئیدیۆمیی بەکاربهێنرێت ؟! زۆر دەربڕاو دوو واتایان هەیە، واتایەکی فەرهەنگیی و یەکێکی ئیدیۆمیی، چۆن بزانرێت کامیان مەبەستە، یا بەچ واتا یەکیان بەکاردەهێنرێت ؟، ئا یا واتای ئیدیۆمیی سەر چاوەی پەیدابوونی بۆ کوێ دەگەڕێتەوە؟.
بۆ وەڵامدانەوەی ئەمانە، گرنگترین هۆکار بۆ تێگەیشتن لەواتای ئیدیۆمیی و دیاریکردنی مەبەستی قسەکەر، یا ئاخێوەر، دەورو بەرو حاڵەتی کۆمەڵایەتی و دۆخی قسەکەر بڕیار دەدەن، چ واتا یەك مەبەستە، لەمە شەوە دەچینە باسی ئیدیۆم و پراگماتیك کە لەپاری داهاتوودا لێی دەدوێین.

سەرچاوەی دروستبوونی واتای ئیدیۆمیی و چۆنێتی تێگەیشتن لەواتای ئیدیۆمیی، لەلایەن زمانەوانانەوە تاوتوێی زۆری لەسەرکراوەو لە پێناو ئەم مەبەستەشدا، بۆچوون و گریمانەی زۆر هاتوونەتە ئاراوە، کە هەریەکەیان لە تێڕوانینی جیاجیاوە لێکدانەوەیان بۆ بابەتەکە کردووە، لەوانە:[11]

---

[11] Rosa Elena (2002: 75-85).

1- بۆچوونی تەقلیدی: پێی وایە، دەربڕینە ئیدیۆمییەکان، بریتین لە میتافۆڕە مردووەکان و لە سەرەتادا میتافۆڕ بوون، دوایی میتافۆڕە بنەڕەتیە کەیان ونکردووە، ئەمەش بە تێپەڕبوونی کات و بەکارهێنانیان و بە بەردەوامی بۆتە هۆی چەسپاندنیان لە زماندا، ئەم دەربڕینانە لە فەرهەنگدا بوونیان هەیەو لای قسەپێکەرانی زمانی دایك، وەك یەکە یەکی سیمانتیکی بە قاڵبوو و وەك میتافۆڕی مردوو هەن و بەکاردەهێنرێن. وەك:

85) ئەڵقە لەگوێ.   [بەکەسێك دەوترێت کە وەك کۆیلە وایەو نۆکەرێکی گوێڕایەڵەو بێ بیرکردنەوە چی پێ بووترێت دەیکات].

86) بلقی سەرئاو.   [کەم بەهاو کەم خایەن بێت] .

87) ئاگری بن کا. [بەکەسێکی ئاشوبگێڕو ئاژاوەچی دەوترێت] .

2- گریمانەی نواندنی لێکسیکی: لێکۆڵینەوەی جۆراو جۆر لەم بوارەدا، بە ئەنجام گەیەنراوەو بەگشتی لەدوو مۆدێلدا دەردەکەون، کە ئەوانیش مۆدێلی ناداڕشتەیی و داڕشتەییە بۆ تێگەیشتن لەواتای ئیدیۆم، مۆدێلی یەکەم کە ناداڕشتەییە، پێی وایە کە ئیدیۆمەکان، وەك زنجیرەی ناداڕشتەیی لەفەرهەنگدا نوێنراون، بۆ تێگەیشتن لەواتاکەی، گوێگر پێویستە یەکەمجار کارلێك لەگەڵ واتای فەرهەنگیدا بکات، ئەگەر زانی ئەم واتایە هیچ تێگەیشتنێك بەدیناهێنێت، پاشان ڕاڤەی واتایی بۆ بکات، ئنجا تێگەیشتن ڕوودەدات و، پێیان وایە دەبێت هاوسەنگ بوون لەنێوان هەردوو واتای فەرهەنگیی و ئیدیۆمیدا هەبێت.

88) دوور دەڕوانێت. بەواتای ئیدیۆمی [لە کارو ئەنجامەکەی چاك دەکۆڵێتەوەو ئەو سەری لێکدەداتەوە].

89) بەشووی دا. بەواتای ئیدیۆمی [داوی بۆ نایەوەو توشی کرد، پشتی تێکرد] .

90) لای لێ دەکاتەوە. بەواتای ئیدیۆمی [یارمەتیی دەدات].

91) هەڵی بڕی. بەواتای ئیدیۆمی [ڕاوی نا، دەرییەڕاند] .

بە پێچەوانەی ئەم بۆچوونەشەوە، (گیبس) دەڵێت: ((دۆزینەوەی ئیدیۆمەکان خێراتر ڕاڤە دەکرێت، وەك لەزنجیرە پیتییەکان لەبەرئەوە هیچ پێویست بە کارلێکردنی فەرهەنگیی ناکات و پێویستیش نییە ڕووبدات))[12]. بە گشتیی و بەپێی ئەم مۆدێلە هەردوو واتای فەرهەنگیی و ئیدیۆمیی پێکەوە خەزنکراون، یا ئیدیۆمیەکە لەپێشدا تۆمارکراوە، هەردوو خوێندنەوەکە پێکەوە دەخرێنە کارو هەر ئەوەندەی یەکەم وشە لەزنجیرە ئیدیۆمیەکە وترا، بەرامبەر تێ دەگات مەبەست واتای ئیدیۆمیە، یا فەرهەنگییە.

---

[12] هەمان سەرچاوەی پێشوو (2002: 87).

دووەم مۆدێل، کە داڕشتەییە لەنوا ندنی لێکسیکی ئیدیۆمەکا ندا، پێی وا یە کە وا تای ئیدیۆم پەیوەند یدارە بەو واتا یەی لەماناى ز نجیرە پیتیەکە یەوە وەدە ست دەخر یت و پ لەی ئەو پەیوەند یەش، ج یاوازە لەنێوان ئیدیۆمەکا نداو هیچ ئ یدیۆمێکیش بە تەواوی داڕ شتەیی نییە(بڕوانە (1/2–5)).

بەپێی گریما نەی مێ تافۆڕی چەمکیی[13]، کە دە چێتە چوار چێوەی ئەم مۆدێ لەوە، مێ تافۆڕ ڕۆڵێ کی گرن گی هە یە لە تێگەی شتنی خەڵکی بۆ ز مان بەگ شتی و لە تێگەی شتنی دەربڕی نە ئیدیۆمی یەکان بەتای بەتی، لەم گریمانە یەدا مێ شك بە زن ڵدان دا نراوەو بیرۆ کەکانیش بوو نە ئا سایییەکانن، ئ یدیۆم پێوی ست نا کات بە شێوەی سەربەخۆ لەمێ شکدا ب نوێنرێن، ئەوان درکپێکراون لەڕێگەی پێش بوون بە زنجیرە وێنە میتافۆڕییەکان، بۆ نموونە:

92) لە دەست دەرچووە. بەواتای ئیدیۆمی [بەرەڵابووە، پەکی کەوتووە].

93) دوو شەشیەتیی. بەواتای ئیدیۆمی [سەرکەوتووەوبەخت یارییەتی].

94) هەڵی کێشا. بەواتای ئیدیۆمی [هەڵی نا، بەرزی کردەوە].

95) ئاسنی سارد دەکوتێت. بەواتای ئیدیۆمی [خۆی بە کارێکی بێ ئەنجامو بێهودە ماندوو دەکات].

3– گریمانەی بە پرۆسەکردنی ئیدیۆم:

ئەم گریمانەیە، جەخت لەسەر یەکەیەکی دیاریکراو دەکات و ئاماژە بەوە دەدا، کە چەند یەکەیەکی دیاریکراو لە دەربڕینە ئیدیۆمیەکان، لەوانەیە ئاماژە بەواتا میتافۆڕییەکەیان بدەن،یا قورسایی وا تای ئیدیۆمیی هەڵگرتووە، کە ئەم یەکە یە کرۆکیئیدیۆ مەو دە توانین بە چەقی ئیدیۆمیی ناوزەدیبکەین، لەبەر ئەوە پرۆ سێس کرد نی ئەو دەربڕینا نە، پ شت بە دەرککرد نی ئاخێوەر بەو یەکەیە دەبەستێ کە پێی دەو ترێ (سەری ئیدیۆمی– وشەی سەرەکی) و خەڵکی بۆ تێگەیشتن لەواتاکەی هەموو ئیدیۆمەکان لەمێشکدا شی ناکەنەوەو ، تەنیا سەری ئیدیۆمەکە لێکدەدەنەوە.

ستۆك لە (1989)[14] دا، لە ڕێبازەکەی کە دەربارەی شیکارکردنی لێڵدیە، لەسەرەتاوە دەڵ ێت کە ڕا ڤەکردنی ئ یدیۆمیی و نائ یدیۆمیی بە هاو تەریبی پرۆ سە دە کرێن‌و، ئەرکێکی هێڵ کاریی دەرە کی پێ شینەیی دەدات بۆ شیکردنەوەیان، دوا تر (ستۆك) دە گەڕێت بەدوای شیکردنەوەی ئیدیۆمیی و دەڵێت: یە کەم و شە کە ڕوو بەڕووی دەبی نەوە، بەهۆ یەوە دە توانین

---

(13) Salam Hurmiz (2002: 57).
(14) Edwin Williams (1994: 295).

دەربڕینەکە دیاریبکەین بزانین کە ئا یا ئیدیۆمە یاخود دەربڕینی ئاساییەو لێڵییەکەی دەکرێ شیبکەینەوە، بۆ نموونە کاتێك دەربارەی بێ ئاگایی کەسێك لە شتێك دەوترێت:

96) لە بێخەبەران کەشکەك سلاوات.

لێرەدا کە ڕو بەڕوی یە کەم و شەی ئیدیۆمە کە (لە بێخە بەران) دەبینەوە، ئە گەر بەرام بەر ئیدیۆمەکە تەواویش نەکات ئەوا تێدەگەین.

یا دەوترێت:

97) لە گوێی گادا نوستووە.

یا کەسێك لە کاردا یا قسەکردندا زۆر بڕوات و لە سنور دەربچێت دەوترێت:

98) شوڵی لێ هەڵماڵی.

لێرەدا هەر بە وەرگرتنی یەکەم وشەی ئیدیۆمەکە، وەك (لە بێخەبەران، لە گوێی، شوڵی لێ) لەلایەن بەرامبەرەوە، دەتوانێت ئیدیۆمەکە تەواو بکات و لەواتاکەشی بگات، وەك لە هێڵکاریی (3) دا، ڕوونکراوەتەوە:

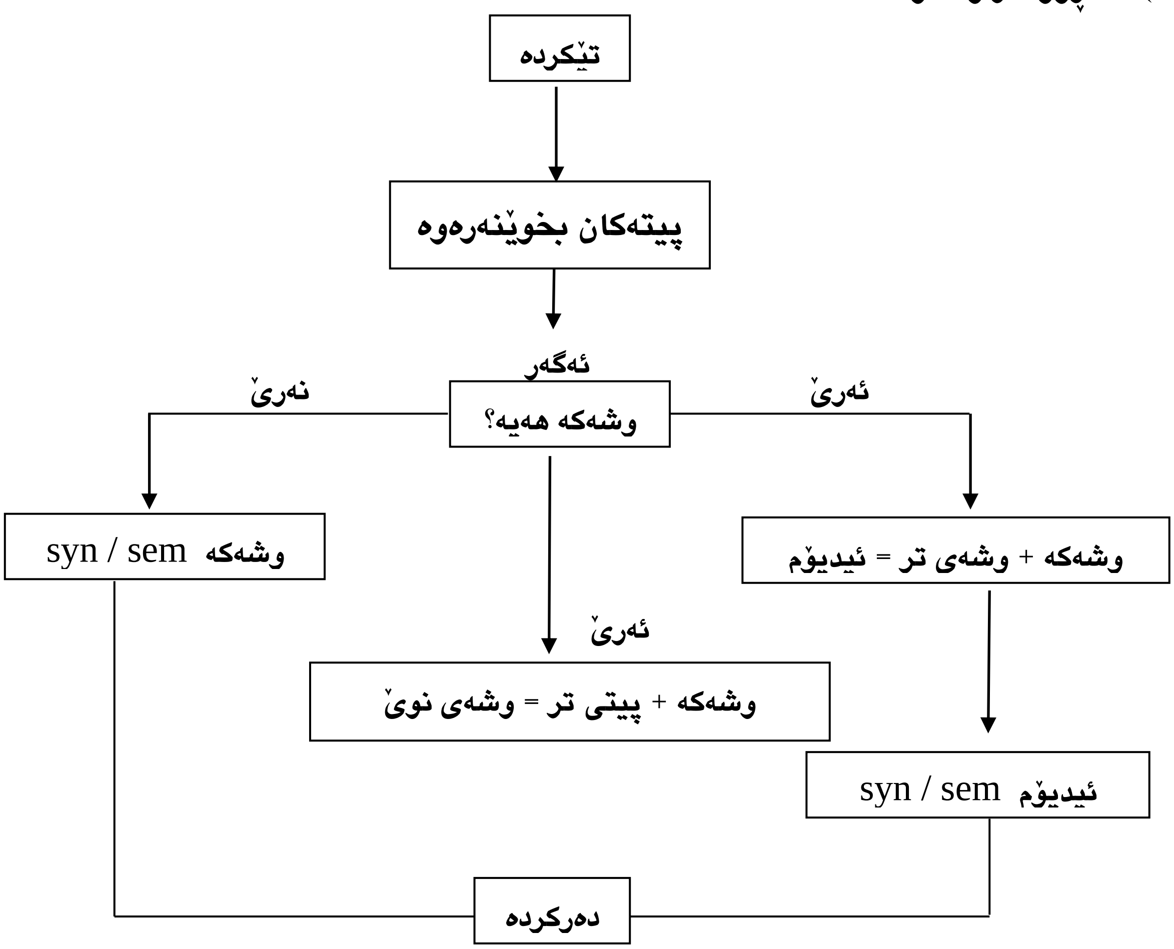

هێڵکاری ژمارە (3)

4- گریمانەی ئیدیۆمی، یا (هونەرەکانی ڕەوانبێژی):

بۆچوونێکی تریش، وا دادەنێ کە ئیدیۆمو هونەرەکانی ڕەوانبێژی، بۆ یەك مەبەست بەکاردێن‌و پێدەچێت ئیدیۆم سەرچاوەی هونەرەکانی ڕەوانبێژی بێت‌و ئەمان لەوەوە هاتبن، ئەم بە پێچەوانەی بۆچوونی تەقلیدییەوەیە ((ئیدیۆم ئەو واتایەیە لەئەنجامی یەکگرتنی وشەکانەوە دێن و، بەپشکنینی هەریەك لەواتای ئەو وشانە بەتەنیا، ئەو واتایە دەست ناکەوێت، یا بەواتایەکی تر بەکارهێنانی ئیدیۆم، یاخود هونەری ڕەوانبێژی بەژمارەیەك لەوشەکان بۆ نواندنی بابەتێك، یاخود چەمکێکە))[15]، لێرەدا ئیدیۆم بە سەرچاوەی پەیدابوونی هونەرەکانیی تری ڕەوانبێژی دانراوەو، بەپێی ئەم بۆچوونە هەموویان لە ئیدیۆمەوە لەدایکبوون، ئەوەش لەبەرئەوەی ئیدیۆم ئاوێنەی کلتورو ڕۆشنبیری میللەتانەو دیاردەیەکە لە زمانی ئاخاوتندایەو لای هەموو ئاخێوەرانی زمانی دایکێك ئامادەیی هەیە، واتە مۆری کۆمەڵی پێوەیەو مانەوەو لەناوچوونی، بەندە بەبڕیاری کۆمەڵەوەو لەڕووی فۆرمیشەوە، بەگشتی فۆرم چەسپاون و بوونەتە قاڵب و بەچەسپاویی لەزماندا هەن، بۆیە دەگونجێ ئیدیۆم بنەمای هونەرەکانی ڕەوانبێژی بێت، لەلایەکی ترەوە، هۆکارێکی تری ئەوەی ئیدیۆم بە سەرچاوەو بنەما دانرابێت بۆ هەموو هونەرەکانی ڕەوانبێژی، دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی، ئیدیۆمەکان وەك وشەکان لەفەرهەنگی هۆشەکیدا دەنوێنرێن و بۆ لێکدانەوەی واتاکانیان هەروەك وشەکان فەرهەنگی تایبەت بەخۆیانیان هەیە. بەڵام هونەرەکانی ڕەوانبێژی (وەك خوازەی زمانیی،..)، لە فەرهەنگدا تۆمار ناکرێن، چونکە زادەی ئەندێشەو بیری تاکەکەسن‌وفۆڕمیان جێگیر نییە واتە قاڵبدار نین‌و بۆ لێکدانەوەی ماناکانیان پێویستمان بە فەرهەنگ نییە.

5/2) پێکهاتەی ئیدیۆم لە ڕووی واتاییەوە:

ئ یدیۆم پێکهاتە یەکی نا سادەی هە یە لە ڕووی ڕۆنا نەوە (بڕوا نە بە شی سێیەم)، لە سادەترین فۆڕمیدا لە دوو مۆرفیم پێکهاتووە، لە ڕووی واتاییەوە یەکێکیان سەرەو ئەوی تریشیان تەواوکەر، لە کۆی ئەو تیۆرا نەی لە پێکها تەی ئ یدیۆمیان کۆڵیوە تەوە لە ڕووی واتاییەوە، وەك: ((Gross-1998) و (Abeille and Shabes-1990) و (Bresnan and Kaplan-1982) و (Van der Linden-1989)... پێکها تەی ئ یدیۆمیان بۆ

---

(15) Robert Bradshaw (2002: 1).

سەرێکی فەرهەنگیی (واتایی) و تەواوکەرە چەسپاوەکانیی دابەشکردووە))[16]. وەك لەم هێڵکارییەدا دەردەکەوێت:

ئیدیۆم

تەواوکەری چەسپاو   سەری فەرهەنگی (وشەی سەرەکی)

هێڵکاری ژمارە (4)

چەقی قورسایی دەربڕینی ئیدیۆمەکە، سەری فەرهەنگیەکەیەتی و هەموو زانیاری و داتاکان دەربارەی ئیدیۆمەکە لەوێدایەو ئەم سەرەیە (د.محمد معروف فەتاح) بەوشەی سەرەکی ناوی دەبات و (د. فەتاح مامە) ش ئاماژەی پێداوە بە ناوکی ئیدیۆم و دەڵێ: ((ناوکی ئید یەم یەکێ کە لە بە شە پێکهێ نەرەکانی ئید یەمێك کە لە بە شەکانی تر دەرکەوتووترەو قورسایی ئیدیەمەکەی ئەکەوێتە سەر هەر بەهۆی ئەویشەوە دەربڕینێك ئەبێتە ئید یەم یا ئید یەمی دەکەوێت))[17]. بۆ نموونە وشەی (نان)، وشەی سەرەکیەو واتای فراوانی هەیەو لەو واتا تەسکەیەوە نامێنێتەوە، وەك لەم نموونانەدا دەردەکەون:

99 - (أ) نان و دۆی بڕی [دەری پەڕاند].

(ب) نانی بڕی [لەکارەکەی دەریانکرد].

(پ) نان و نمەك دەتگرێت [چاکەی دەتگرێت].

(ت) نان و نمەکیان بەیەکەوە خواردووە [هەقیان بەسەریەکەوە هەیە].

(ج) نانی بە ئاو نابێت [نابێت بە هیچ].

(چ) نانی کەوتۆتە ڕۆنەوە [کەوتۆتە خۆشیەوە].

(ح) نانی نانی یە [چاکە بۆ چاکە دەکات].

(خ) نانی وا لە دۆڵەی ئەودا [بەهۆی ئەوەوە دەژی].

(د) نانی پیێ پەیدا ناکرێ [خۆی پێ بەخێو ناکرێ].

---

[16] Gregor Erbach (1992: 4).

[17] فەتاح مامە عەلی: (1998: 88).

(ژ) نانێکی بەو ڕۆ نەوە خواردووە ((جار ێك خ ێری لە شتێ بیذ یوەو بەتەمای کەڵکی تریشە لێی دەست کەوێ))[18].

گرنگی ئەم وشە سەرەکیە لە ئیدیۆمدا، جگە لەوەی چڕی وا تایی ئیدیۆمە کەی دەکەوێتە سەرو دەبێ تە ڕا بەر بۆ نا سینەوەی دەر بڕینی ئ یدیۆمی، لە نائ یدیۆمی ((چڕی وا تای ئید یەمی دەکەوێ تە سەر هاوکار یمان دە کات و دەبێ تە ڕا بەرمان بۆ ئەوەی لەواتای ئیدیەمەکە بگەین))[19]. یارمەتی خەڵکیش دەدات بەوەی هەموو ئیدیۆمەکە لە مێشکیاندا شی نەکە نەوەو تەنها هەر ئەو وشە سەرەکیە بۆ تێگەیشتن شی بکە نەوە، بۆ نموو نە: ڤ سەکەرانی ز مانی کوردی، دە توانن هەر بە بیز ستنی، یا بیز نینی یەکێك لەبە شە پێکهێنەرەکانی ئیدیۆمەکە، دەربڕینەکە تەواو بکەن و لەواتاکە شی تێبگەن و بشزانن کە ئەمە ئیدیۆمە، یا نا، وەك (لەگوێی گادا....)، (شووڵی لێ.....)، لەم بۆشاییانەدا، چەند دانەیەکی دیاریکراو جێیان دەبێتەوە، وەك وشەکانی (نوستووە، خەوتووە) و (هەڵبڕی–هەڵکێشا)، بەڵام دەربڕینە ئاساییەکانی تر وانین، بۆ نموونە: (ئاوی کانی...)، دەتوانین بە وشەکانی (سازگارە، فێنکە، پاکە، دڵڕفێنە...) پڕ بکەینەوە. بڕوانە هێڵکاری (3).

نموونەش بۆ دیاریکردنی پێکهاتەی ئیدیۆم بەپێی ئەم دابەشکردنە، وەك وشەکانی (مۆن، سەوز، بۆن، شەن، جۆگە)، کە لەم ئیدیۆمانەی خوارەوەدا سەری فەرهەنگیین:

100– (أ) **چاو <u>مۆن</u>.**

(ب) **دەستی <u>سەوز</u> بێت.**

(پ) **دەستی خۆم <u>بۆن</u> نەکردووە.**

(ت) **با لەکوێوە بێت لەوێ <u>شەن</u> ئەکا.**

(ج) **کەری ناو <u>جۆگە</u>یە.**[20]

---

[18] **محەمەد معروف:** (1986: 112– 113).

[19] **فەتاح مامە:** (1998: 88).

[20] **فەتاح مامە عەلی:** (1998: 92– 93).

6/2) ئیدیۆم و میتافۆڕ:

لە سەرچاوە کوردییەکاندا، بۆچوونی جیاجیا دەربارەی ئیدیۆم و میتافۆڕ هەن، کە دەبن بە دوو بەشەوە، بەشێکیان وەك (عەلادین سەجادی و عەزیز گەردی) ئیدیۆم و میتافۆڕ بە دوو بابەتی جیا دادەنێن، بەشی دووەمیشیان ئەم دوو بابەتە بە یەك بابەتی وەکو یەك دەناسێنن وەك (د.کامل بەسیر و د.بەکر عومەر عەلی)[21].

((تاقە جیاوازیی نێوانی خوازەو خواستن و درکە، جۆربەجۆریی پەیوەندی نێوانی واتای یەکەم و واتای دووەمی وشەو دەربڕینەکانە. جگە لەم جیاوازییە، هەر سێ بابەتەکە لە بنەڕەتدا یەکن و هیچ شتێك لەیەکتر پچڕپچڕیان ناکات))[22].

میتافۆڕ، ئەو وشەو دەربڕینانەی، بەواتای فەرهەنگیان بەکارناهێنرێن و دەبنە ئاماژە بۆ واتاو مەبەستی خوزاراو، ئەوەش بە یاریکردن و سڕینەوەو بەرڕۆشنایی دانی سیما واتاییەکان دەبێت[23].

زمانیی میتافۆڕی ڕێدەدات، کە قسەکەر واتایەك، مەبەستێك، بەوشە و دەربڕینێك دەربڕن، کە واتای فەرهەنگیی نەگەیەنێت، یا یەکێك لە سیما دەرکەوتووەکانی بەکاربهێنرێت بۆ پێچواندنی دەربڕاو یا کەرەستەیەکی تر، ئەو دەربڕینانەش لەئەنجامی زۆر بەکارهێنانیانەوە گۆڕانکاری لەواتایاندا ڕوودەدات و زۆر جار بەهۆی تێپەڕبوونی ڕۆژگارەوە، ئەوا میتافۆڕییەکەیان لە دەست دەدەن ئەویش بە نەمامی ئەو پەیوەندییەی کە هەیە، بە جۆرێك کە واتای خوازەیان نەتوانرێت لەواتای فەرهەنگیانەوە دەستبخرێت، لێرەدا دەبنە سەرچاوەیەك بۆ پەیدابوونی واتای ئیدیۆمیی، میتافۆڕ ڕۆڵێکی گرنگی هەیە لە تێگەیشتنی خەڵکی بۆ زمان و دەوڵەمەندکردنیی بەگشتی لەلایەك و، بۆ تێگەیشتن لە دەربڕینە ئیدیۆمیەکان لەلایەکی ترەوە.

ئیدیۆم واتای خوازەیی دەردەبڕێت، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی جیاوازە لەو دەربڕینانەی کە خوازەی زمانیی پێ دەردەبڕێت، ئیدیۆم و میتافۆڕ لە چەند لایەنێکەوە جیاوازن لە یەکتری، بۆ دەرخستنی ئەو جیاوازییە، ئیدیۆمو میتافۆڕی کوردی بەپێی ئەو پێوەرانەی (مەککایی) دیاریکردوون، کە لە(4–2/1) خراونەتەڕوو، لێکدەدەینەوە، کە بریتین لە:

---

[21] بڕوانە: بەکر عومەر عەلی: (2000، 34).

[22] کامل بەسیر: (1981، 98).

[23] بەکر عومەر عەلی: (2000، 37).

1- پێکهاتەی مۆرفۆلۆجی: دەربڕینی ئیدیۆمیی پێویستە (مەرجە) لە دوو مۆرفێم یا زیاتر پێکهاتبێت، بەواتا لەڕووی پێکهاتن و ڕۆنانەوە لەجۆری وشە لێکدراوەکانی زمان بن، بڕوانە (6/3)، چونکە دەربڕینی ئیدیۆمیی لەگەڵ واتاکەیدا، قاڵبی فۆڕمەکەشی دەیکاتە ئیدیۆم، لەکاتێکدا ئەو دەربڕین و وشانەی میتافۆڕ لەخۆدەگرن، دەگونجێ لەیەك مۆرفێم پێکبێن و واتای میتافۆڕی خۆشیان بگەیەنن، مەرجیش نییە تەنیا لێکدراو بن لەڕووی فۆڕمەوە، ئەگەر وشەیەك بەواتای میتافۆڕی بەکارهات ئەوا ئەو وشەیە هەر هەمان وشەیە، کە لەزمانی ئاساییدا بەواتای فەرهەنگیی بەکاردێت، بەڵام کاتێك واتای میتافۆڕیش دەگەیەنێت، ئەوا واتاکەی دەیکات بە میتافۆڕ، نەك فۆڕمەکەی، بڕوانە:

101) تۆ گوڵی منی. واتای میتافۆڕی هەیە.

بەڵام ئیدیۆم فۆڕمو واتاکەی پێکەوە دەیکەنە ئیدیۆم، وەك:

102) سەربەگۆبەند. [بەکەسێکی ئاشوبگێڕو گێرەشێوێن دەوترێت].

103) هەرچیو پەرچی.

104) هەڵەوەڕ. [بەکەسێك دەوترێت، کە زۆر بڵێتو خراپ بدوێتو هەڵە زۆر بکات لە قسەدا].

2- واتای نادارِشتەیی: ماناى ئیدیۆم نادارِشتەییەو لەواتای بەشە پێکهێنەرەکانییەوە نەهاتووەو بە ئامادەکراوی لەزماندا هەن و هەر لەبەرهەمان تایبەتێتی، لە فەرهەنگدا تۆمار دەکرێن ((فەرهەنگ سەنگی مەحەکە بۆ ئەوەی دەربڕینی ئیدیۆمیی و میتافۆڕیی لە یەك جیابکەینەوە، ئەگەر دەربڕینەکە لەفەرهەنگدا تۆمارکرا، ئەوە ئیدیۆمە و ئەگەر نەچووە ناو فەرهەنگیشەوە ئەوا میتافۆڕە، چونکە میتافۆڕ لە فەرهەنگدا تۆمار ناکرێت))[24]. بۆ نموونە: میتافۆڕ وەك:

105) شار خرۆشراوە.

106) بەهار گیای سەوز کرد.

107) گوڵەکە هات.[25]

ئیدیۆم وەك:

108) چنگ لەسەرشان.

---

[24] وریا عومەر ئەمین : (2006، چاوپێکەوتن).
بەکر عومەر عەلی: (2006، چاوپێکەوتن).

[25] عبدالسلام سالار: (2006: چاوپێکەوتن).

109) هەڕی لە بڕی ناکات. [بەکەسێك دەوترێت، کەسەر لە شت دەرنەکاتو زۆر کەرەواڵەو هیچ نەزان بێت].

هەندێ ئیدیۆم واتاکانیان ئەوەندە لێڵە، تەنیا بەهۆی فەرهەنگەوە نەبێت ناتوانین لەواتا کەی بگەین و لێکیبدەینەوە، لەبەرئەمە شە کە ئێستا لە هەموو زمانەکا ندا بەگشتی فەرهەنگی تایبەت بە ئیدیۆم هەیە بۆ ماناکردن و لێکدانەوەیان. وەك:

110) هەر دانێکی بەسەد ساڵ ڕوواوە. [وا تە زۆر ور یاو چاوکراوەیە یا بەکەسێکی کەلە ڕەق دەوترێت].

111) پاروی گەورە دەگلێنێت. [بەکەسێکی بەرچاوتەنگو تەماعکار دەوترێت].

112) تانوپۆی ئاوریشمە. [بەکە سێك دەوتر ێت کە لە هەردوو سەری دا یكو باوکیەوە لە خێزانێکی ناودارو بەڕێز بێت].

بەڵام مانای دەربڕینی میتافۆڕی، زۆر لەواتا فەرهەنگییەکەی دوورناکەوێتەوە، تەنیا بەهۆی دەرخستنی هەندێك لەسیمای واتایی، یا سڕینەوەی هەندێکی تر، یا بەهۆی یاریکردن بەو سیمایانەوە، واتای میتافۆڕی دێتەکایەوە، بەمەش زۆر لەواتا بنەڕەتیەکەی دوورناکەوێتەوە، وەك:

113) ئێمە نەگەیشتبووینە ماڵەوە کە باران لێی داکردین.[26]

114) بارانەکە هەموو گیانمانی تەڕکرد.

واتای سەرەکی وشەی (باران)، بریتییە لەچەند سیمایەك، کە بریتیین لە:

1- باران بریتییە لە دڵۆپە ئاو.

2- ئەم دڵۆپانە خەست بوونەتەوە.

3- ئەم دڵۆپانە ڕەق نەبوون.

4- ئەم دڵۆپانە لە هەورەوە دێن بۆ سەر زەوی.

5- ئەم دڵۆپانە گەلێ جار زۆر تیژو بەهێزن و خێرا بەدوای یەکتردا دێن.

بەڵام وشەی (باران) لەڕستەیەکی وەك:

115) گوللە وەك باران دەبارێ.

لە (115) دا، بەهۆی دەوروبەرەوەو لەئەنجامی کۆبوونەوەی لەگەڵ وشەی (گوللە) دا، (باران) دە ستی لە سیمای (1-4) هەڵگرتووەو تەنیا سیمای پێن جەمی داوە تە بەرڕۆ شنایی، لەکاتێکدا ئەم سیمایە هەمیشەیی نییە بۆی، واتە هەموو بارانێك زۆر تیژو بەهێز نییە، بەم

---

[26] محەمەد معروف: (1986: 105-106).

جۆرە وشەی (باران)، واتای میتافۆڕی وەرگرتووە بەهۆی هاوڕێیەتی کردنی لەگەڵ وشەی (گوللە) دا، هەندێ لەسیما جیاکەرەوە بنەڕەتیەکانی خۆی سڕیوەتەوە، سیمایەکی لاوەکی هێناوەتەوە پێشەوەو دراوەتە بەر ڕۆشنایی.

3- لێڵی واتایی: سیفەتی سەرەکیی ئیدیۆم لێڵیی واتاییەتی، چونکە ماناکەی ناداڕشتەییە، ئەم بەپێی پلەی ڕوونی و لێڵی، سێ جۆری تری هەیە، [ڕوون- نیمچەڕوون- نیمچە لێڵ]، بەپێی ئەم ڕادەی ڕوونی و لێڵییەی، دەکرێ بەهۆی واتای فەرهەنگیی، یا واتای ئیدیۆمی، یا هەردووکیان پێکەوە بەکاربهێنرێن، هەرچەندە ئەو جۆرەی، کە تەواو لێڵە، تێگەیشتن لێی، هەروا ئاسان نییە، بەهۆی فەرهەنگەوە نەبێت، بڕوانە نموونەکانی (108، 109).

بەڵام میتافۆڕ ئەوەندە لێڵ نییە، کە تێگەیشتن لێی گران بێت، یا پێویستمان بە فەرهەنگ بێت بۆلێکدانەوەی، لەبەرئەوە ناتوانرێ میتافۆڕ بەواتای فەرهەنگیی وەربگیرێت، بەواتایەکی تر، میتافۆڕ (واتای فەرهەنگیی و لێڵی) نییە، بڕوانە نموونەی (105، 106، 107) بەڵام ئیدیۆم هەیەتی. بۆ واتای فەرهەنگیی کە ئەمەش بەهۆی بەکارهێنانو دەورو بەرو چوارچێوەی وتنەوە دەبێت، وەك نموونەکانی (54، 55، 56) ، بۆ لێڵی واتایی نموونەکانی (65، 66، 67، 68) خراونەتە ڕوو.

4- توانای چەواشەکردن: دەربڕینی ئیدیۆمیی بەهۆی واتای لێڵیەوە، زۆرجار واتێدەگەین، کە هەڵە، یا ناڕاست، یا نادروستو چەواشەکاربێت، بەڵام میتافۆڕ لەبەرئەوەی واتاکەی ئەوەندە لێڵ نییە، یا دوو جۆر واتا لە یەك کاتدا هەڵناگیرێت، بە واتایەکی تر هۆکارێك، پەیوەندییەك هەیە لەنێوان واتای میتافۆڕی و فەرهەنگیداو ئەم هۆکارو پەیوەندییە ئاماژە دەرە بەوەی کە بە نادروست لە گوتنەکە تێنەگەیەن، ئەمەش نابێتە چەواشەکاریی ((لەمیتافۆڕدا دەبێ هۆکار هەبێت، وامان لێ بکات گوتنەکە بەدرۆو هەڵەو ناشایستە نەدەینە قەڵەم))[27] بڕوانە نموونەی (115)، بەڵام لە ئیدیۆمدا (ئەوانەی تەواو لێڵن) هیچ پەیوەندی و هۆکارێك نابیننەوە لەنێوان هەردوو جۆر مانای ئیدیۆمی و فەرهەنگیدا ئەمە وامان لێدەکات کە دەربڕینەکە بە هەڵەو چەواشەکاریی لە قەڵەم بدەین، چونکە تێنەگەیشتن دێتە ئاراوە، بڕوانە نموونەی (68).

5- بە باوبونێتی یا کۆکبوونی کۆمەڵایەتی: ئیدیۆم دەبێتە باو، چونکە بە ئامادەکراوی بەواتای جێگیرو فۆڕمی چەسپاوییەوە لە ئاخاوتندا بەکاردێن، مۆرکی کۆمەڵی پێوەیەو هەرکەرەستەیەکیش کۆمەڵ بڕیاری لەسەربدات بە بەردەوامی بەکارهات، ئەوا دەبێتە باوو

[27] بەکر عومەر عەلی: (2000: 87).

بەكاردەهێنرێت لەلا یەن ۆ سەپێكەرانەوە، لەلا یەكی ترەوە ئ یدیۆم پەیوە ندی بەم ێژووی میللەتەوە هەیەو واتایەكی بابەتی هەیەو پەیوەندی بە تێكڕای ئاخێوەرانەوە هەیەو هەمووی ل ێی تێدە گەن، بەواتا ئ یدیۆم خۆی بابە تەو، ئ یدیۆم لە بنەڕە تدا هەڵگری واتا یەكی د یاریكراوەو بۆ چە سپاندنی واتا یەكی د یاریكراویش هاتووە، تا دەربڕراوە كە لە فرە لێكدانەوەیی دەرباز بكات، بەڵام میتافۆڕ هەڵگری چەند واتایەكەو بەپێی لێكدا نەوەی وەرگر واتا یەكی نوێی لە سەر باردەكرێت كە مەرج نییە ئەو واتا یە لای هەمووان دیاریكراوبێت. میتافۆڕ بەئارەزووی قسەكەر، فۆڕم وەردەگرێت و واتاكە شی تاكەكە سییە، وا تە خودییە و میتافۆڕ وە كو ئەوە یە كە تۆ سەیری دە كەیت، نەك وەك ئەوەی كە خۆی چۆن بێت و زۆر نابێتە باوو، دە كریٚ وا تای جۆراو جۆری هەبیٚ لەناو دەقەكا نداو، یا لەنێوان ئاخێوەرا نداو واتاكەی شیاوی گۆڕانە لە یەكێكەوە بۆ یەكێكی تر، بڕوا نە نموو نەی (116)، بەڵام ئیدیۆم لەهەر دەقێكدا بێت، هەر ئەو واتا ئیدیۆمییەی هەیە. وەك نموونەی (117):

116) گوڵەكە هات.   (میتافۆڕە).

لێرەدا، پێدەچیٚ مەبەست لە گوڵەكە (یار، منالٚ، كەسێكی ئازیز، یا بەپێچەوانەی ئەوانەوە بۆ كەسێكی ناشرین یا...).

117) چاوچنۆكەكە هات.   (ئیدیۆمە).

7/2) ئیدیۆم و پراگماتیك:

سیمانتیك و سینتاكس و پراگمات یك، ئەو ڕایەڵا نەن، كە یە كە زمانیـ یەكان، بۆ ئەوەی ڕووڵ یی وا تاو ناوەڕۆك و مەبە ست بگە یەنن و پرۆ سەی پەیوە ندیكردن و تێگەیشتن كاملٚ بێت. دەبێت پێیاندا بپەڕنەوە.

پراگماتیك، بەگشتی بریتییە لەو واتایەی لە دەوروبەرەوە هەڵدەهێنجریٚ، بەكارهێنانیی زمانیی بواری كاركردنی پراگماتیكەو پەیوەندی بە چالاكییەوە هە یەو پابە ندی وا تای نافەرهەنگیی وشەو دەربڕینەكانەو، خۆی بەمەبە ستە دەرنەبڕاوەكا نەوە، یاخود وا تای هاوپێچ، یا پێچراوەوە خەریك دە كات، كە لەكاتی كردەی پەیوەندیكرد ندا (لە شێوەی ئاخاوتن یا نوسین) دەردەكەوێت.[28]

---

[28] بڕوانە محەمەد معروف: (1998: وانەی خوێندنی باڵا).

پراگماتیك، زمان بەكارهێنانە و ئیدیۆمیش یەكێكە لەو ڕێگایانەی، زمانی تیادا بەكاردەهێنرێ ((ئیدیۆمەكان شێوازێكی تری زمان بەكارهێنانن))[29].

پراگماتیك، بەوپێیەی پابەندی یاساو واتای فەرهەنگیی نییەو پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە وتنەوە هەیە، توانای ئەوەمان دەداتێ، كە بە چەند وشەیەكی كەم بیرێكی فراوان دەربڕین، لێرەدا بەراوردی دەكەین لەگەڵ ئیدیۆمدا، تا بزانین، ئیدیۆم دەتوانرێت پراگماتیكیانە، مامەڵەی لەگەڵدا، بكرێت و لێی بكۆڵرێتەوە؟

ئیدیۆم چوونیەكە لەگەڵ پراگماتیكدا، لەوەدا كە بۆ لێكدانەوەی واتاكەیان، پێویستی بە دەوروبەرو چوارچێوەی وتن و مەبەستی قسەكەر هەیەو، ئیدیۆم بە ناڕاستەوخۆیی واتا دەگەیەنێت، لەبەرئەوە دەبێتە بوار بۆ پراگماتیك و پەیوەندییەكی ڕاستەوخۆ هەیە لەنێوان ئیدیۆم و پراگماتیكدا ((پراگماتیك پابەندی واتای ناحەرفیە، ئیدیەم واتاكەی ناحەرفیە بۆیە دەبێتە بوار بۆ پراگماتیك))[30] وەك:

118) ئەم لای ناوە بەولاوە. [بەگاڵتە پێكردنەوە بە یەكێك دەوترێت كە كارەكەی ناتەواو بێت، تەمەڵ بێت، خۆی لەهیچ نەگەیەنێت، بێ كارە بێ و هیچی بە هیچ نەكردبێ].

119) ئەم ماستە بێ موو نییە.

لە پاری (4/2) دا، ئاماژەمان بەوەدا كە یەكێك لە ڕێگەكان، یا هۆكانی تێگەیشتن لە ئیدیۆم بریتییە لە پراگماتیك، چونكە دەوروبەر لە دروستكردن و لێكدانەوەو شیكردنەوەی واتای ئیدیۆمدا ڕۆڵ دەبینن، بەهۆی ئەوەوە ئێمە لەواتای ئیدیۆم دەگەین، لەبەر ئەوە دەتوانین پراگماتیك بەسەر چاوەیەكی تری پەیدابوونی واتای ئیدیۆمیی دابنێین.

لەلایەكی ترەوە، هۆكاریی گرنگ لە سەرهەڵدانی پراگماتیك ئەوەیە، كە دەتوانێ مەبەستی شاراوەو ڕوكاری كۆمەڵایەتی ئیدیۆم و خوازەو تەوس و پلار...لێكبداتەوە[31]، بەگشتی پراگماتیك دەتوانێ هونەرە ڕەوانبێژییەكان لێكبداتەوەو مەبەستە ئاشكراكانیان دەربخات، كە بەهۆی دەوروبەری وتن و

---

(29) V. From Kin (1988: 132).

(30) محەمەد معروف فتاح: (1998: وانەی خوێندنی باڵا).

(31) بڕوانە: هەمان سەرچاوەی پێشوو.

کەسایەتی قسەکەر و گوێگر و پلەوپایەی کۆمەڵایەتیان و کات و شوێن...، دەزانرێت و دیاریدەکرێت ((تەنیا دەوروبەرو باری دوا ندن دەری دە خات، وشەیەك، یا دەربڕینێك، بەکام لەواتا ستاندەرەکانی بەکارهاتوون))[32] وەك:

120) لای لێ دەکاتەوە. [یارمەتی دەدات، هاوکاری دەکات].

121) بە شووی دا.

122) ئەم هەویرە ئاو زۆر دەکێشێت. [بە قسەیەك دەوترێت کە ما نای زۆربێت، یا بە کارێك دەوترێت، کە لکی زۆر لێ بێتەوەو گۆڵەمەزو سەریەشەی زۆری بەدواوە بێت].

لێرەدا، بەهۆی باری وتن و دەوروبەرەوە، دەزانرێ کە ئایا مەبەست واتای فەرهەنگیە، یا واتای ئیدیۆمیە.

123) بەفر هەر لێرەدا چۆتەوە. [بە تەوسەوە بەکەسێك دەوترێت کە بچێتە شوێنێکەوە، یا جێگەیەکی واوە، جێی خەڵك ناڕەحەت بکات و کاریان لێ تێکبدات و تەنگییان پێ هەڵچنێت].

وشەی (لێرە) ، بەپێی شوێنی قسەکەرو دەوروبەر دەگۆڕێت و ئەم ئیدیۆمە بە پراگماتیك لێکدەدرێتەوە، ئەگینا ناتەواوی لە تێگەیشتندا ڕوودەدات.

1-7/2) ئیدیۆم و بوارەکانی پراگماتیك:

ئامارژەمان بەوەدا، کە ئیدیۆم وەك کەرەستەکانی تری زمان، دەتوانرێت پراگماتیکیانە لێکبدرێتەوە، بۆ ئەمەش ئا ماژە دەدەین بە بوارەکانی پراگماتیك و کارلێکردنی ئیدیۆم تیایاندا، بەگشتی بوارەکانی پراگماتیك بریتین لە:[33]

1- نیشانەکان.
2- پێشبینە پێشوەختیەکان.
3- دەرکەوتە ئاخاوتنێکان.
4- کردەی قسەیی.

---

(32) بەکر عومەر عەلی: (2000: 75).

(33) بڕوانە: محەمەد معروف: (1998: وانەی خوێندنی باڵا).

1- نیشانەکان: (Dixies)[34]، وشەیەکی (تایبەتە بە زمانەوانی) و لە یۆنانییەوە هاتووە، واتای دیاریی کردن دەگەیەنێت لەڕێی زمانەوەو بەهۆی ئاخاوتنەوە دەربڕینو هەموو ئەو ئامرازو نیشانانەیە، کە کات و شوێن و کەس و نیشانەی کۆمەڵایەتی و دەق پیشاندەدەن. وەك:

[من، تۆ، ئەم] (نزیك قسەکەر).

[ئەوە، لەوێ، دواتر] دوور لە قسەکەر.

أ- نیشانە کەسییەکان: بەپێی دەورو بەرو (کەس و کات و شوێن) ی وتن، هەرجارەی نیشانەکان، بۆ کەسێك، یا ڕووداوێك، یا شتێك دەگەڕێنەوەو واتا یان دەگۆڕێت و بریتین لە:

1- جێناوەکانی ئاماژەکردن.

2- جێناوە کەسییەکان (سەربەخۆو لکاو).

3- ناوی تایبەت.

4- ناوی خزمایەتی.

5- ناوی نازناو.

نیشانەکان بەگشتی و جێناوە کانی ئاماژە، گرنگیە کەیان لەوەدا یە، کە واتاکانیان لە کەرەستەکانی ڕستەکەوە بەدەست ناهێنرێت، بەڵکو بەهۆی دەورو بەرەوە دیاریدەکرێت، ئەم واتایەش لە ئیدیۆمەکاندا هەمان شتە، وەك:

124) بەو بایە دەژیم کە لەلای تۆوە دێت.

لێرەدا (بەو) لە (بە) و جێناوی ئاماژەی (ئەو) پێکهاتووە، وەك نیشانەیەکی پراگماتیکی بەکارهێنراوەو ئاماژەی بۆ (با) ی پێ کراوە. بە دابڕینی گوێگر لە بۆنەو کات و شوێنی وتن، لێ لێی دەکەوێتە واتایا نەوە. لێرەدا تەنیا بەئاگاداربوون لەچوار چێوەی وتنە کە، دە توانین زانیاری دەربارەی (تۆ) بزانین، کە جێناوی کەسی سەربەخۆیەو وەك نیشانەی پراگماتیکی بەکارهێنراوە. نموونەکانی (125-129) هەمان ڕاستیی دەخەنەڕوو.

125) بە بێ ئەو پەنجە بە ئاودا ناکات.

126) ئەو گرێ کوێرەیە بە من ناکرێتەوە.

127) ئەو پارووە بە تۆ قووت نادرێت.

128) من بۆ تۆمە تۆ بۆ کێتە؟

129) ئەو دڕکە لەژێر پێت دەردەهێنم.

---

(34) George Yule (2000: 9).

ناوی تایبەتیش، کە جۆرێکی نیشانە کەسییەکانە، وەك نیشانەی پراگماتیکی ڕۆڵ دەبینن و لە ئیدیۆمیشدا، ئەم نیشانەیە زۆر دیارەو کاریگەرە، وەك:

130) ماڵی میران بەگی جافە. [میران بەگ سەرۆکێکی گەورەی خێڵی جاف بووە، نانبدەو خاوەن دیوەخانێکی گەورە بووە، ئەمە بە یەکێك دەوترێت کە شت زۆر کاربکات و لەماڵدا دەست گرتنەوە نەزانێت].

لەم ئیدیۆمەدا، (میران بەگی جاف) ناوی تایبەتیی کەسێکە، ئەو پەیامەی بەگوێگر دەگات ئەوەیە، کە وەك ماڵی میران بەگی جاف وایە، ئەوەی بەلای گوێگرەوە نەزانراوە، ئەوەیە کە میران بەگ کێیەو لەکوێ بووەو چۆن بووە؟ بۆچی ئەم ئیدیۆمە لەم دەوروبەرە دەوترێت، ئەمانە نەزانراون لای گوێگر و دیارنین، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ناوە تایبەتییەکان لەباریاندا هەیە، وەك نیشانەی پراگماتیکی ڕۆڵ ببینن، گوێگر تا نەگەڕێتەوە بۆ دەوروبەری وتن، لەم ئیدیۆمە ناگات.

نموونەی تری، وەك:

131) حەمە قەدۆی موسڵە. [دەوڵەمەندێکی گەورەیەو بە تەوسیشەوە دەوترێ].

132) بازاڕی هەمزئاغایە. [بازاڕی هەمزئاغا بازاڕێکی چڕی پڕی بێ سەروبەر بووە، واتە شتەکان پەرش و بڵاوەو هیچی لەجێی خۆیدا نیە].

133) هەرکەسێك سمێڵی سوور بوو هەمزە ئاغا نییە.

یەکێکی تر لە نیشانە کەسییەکان، (کوڕ، کچ، دایك، مام، پور، باپیر،...)، کەناوی خزمایەتی پێك دێنن، وەك نیشانەی پراگماتیکی کاردەکەن، بڕوانە:

134) کوڕی باوکی خۆیەتی. [لەباوکی خۆی دەچێت لە ڕەوشت و شێوەدا بەگشتی یا هەندێکی]

135) تازە ئەو باوکەی مرد. [لەمەولا وەك جارانی هەموو شتێکی بۆ نالوێت‌وبۆی ناکرێت].

لە ئیدیۆمی (134، 135) دا، وشەی (کوڕ)، (باوك)، وەك یەکێك لە نیشانە پراگماتیکیەکان بەکارهێنراون، بەوەی ئەم دوو وشەیە نەناسراون و نازانرێ لەچیدا بەکارهاتوون، هەرکەس قسەکەر بێت، دەتوانێت ئەمانە بەکاربهێنێت بەپێی دەوروبەرو باری وتن و...واتە لەڕێی پراگماتیکەوە واتاکەی دیاریدەکرێت.

دواجۆری نیشانە کەسییەکان، کە وەك نیشانەی پراگماتیکی بەکاردەهێنرێن، نازناوەکانن، کە دوو جۆری لێ جیاکراوەتەوە:

1- نازناو، وەك:

136) با گوڵە بێتەوە لە کانی. [ئەمە بۆ ناسکیو بە گاڵتەوەش دەوترێت].

137) گوڵی مەجلیسە. [بە منداڵێك یا کەسێکی خۆشەویست، یا قسە خۆش دەوترێت].

2- ناتۆرە، وەك:

138) حەرامزادەیە [بە کەسێکی فێڵباز و سپڵە دەوترێ].

139) جووتە وەشێنە [قسەی ناشرین و بەرزونزم بەخەڵك دەڵێت و تورەیە].

لێرەدا، ئەم ئیدیۆمە بەبێ دەوروبەر، پەیامی خۆی ناگەیەنێت، بەکارهێنانی لە ئاخاوتندا بەبێ چوارچێوەی وتن و کات و شوێنەکەی، لێڵی لای گوێگر دروست دەکات. نازانرێ کێیەو بۆچی وای پێ دەوترێت.

ب- نیشانەکانی شوێن: ئەو نیشانانەن، کە ڕاستەوخۆ، یا ناڕاستەوخۆ دەبنە نیشانەی پراگماتیکی، بۆ گەیاندنی چەمکی شوێن لەکردەی گەیاندندا.

ناوی شوێن، جۆری ئەو نیشانانەن وەك (دێ، ماڵ، شار، مزگەوت، خانەقا...)و، ناوی شوێنی داڕێژراو و ئاوەڵکاری شوێن، دەتوانن وەك نیشانەی پراگماتیکی شوێن ڕۆڵ ببینن، بۆ نموونە:

140) ماڵی وا بەکۆڵییەوە. [بە یەکێك دەوترێتن کە جێگاو ڕێگاو لانەیەکی نەبێتو هەر شەوە لە شوێنێك بێت].

لێرەدا، بەپێی دەوروبەرو باری وتن و ژینگەو جوگرافیا...، دەزانرێت کە گۆیژە شاخێکی بەرزە لە سلێمانیدا، بەپێی دەوروبەر دەزانرێ، کە مەبەست لێی واتا ئیدیۆمیەکەیەتی.

141) لەوەڕەکەی خۆشە. [بە تەوسەوە بە یەکێك دەوترێت، کەخۆی لە شوێنێك دامەزراندبێت و نیازی ڕۆیشتنی نەبێت و گوێ بەهیچ نەدات].

142) فیزە بەرخانەیە. [بەرخانە- شوێنێکە جێی پیاوی سەر سەری و ناچزەیە، واتە هەرچی دێت و خۆی پێدا دەکات].

143) ئەڵێی بەفر هەر لێرە چۆتەوە.

144) لە بنی دنیایە.

145) لە شوێنی خۆی وشکی کرد.

پ- نیشانە کۆمەڵایەتیەکان: ئەو نیشانانەن کە پلەو پایەو شێوازی قسەکردنی قسەکەرو گوێگر نیشاندەدەن، بۆ نموونە سادەترین پلەی ڕێز ئەوەیە، کە یەکێ بەتەواوی نەناسی و

(کاکه و مامەو وەستا... تاد)ی بۆ بەکاردێنی، یا ئەگەر گەرمتر بیت و تاڕادە یەك بەرامبەر بنا سی، ناز ناو لەگەڵ یەکەم ناودا بەکاردەهێنیت، وەك بۆ نموو نە (وەستا عەلی)، ئەگەر زیاتریش نزیك بیت لە کەسەکەوە ئەوە هەرناوەکە خۆی بەکاردەهێنیت وەك (عەلی)، زۆرجار بۆ خۆشەویستی، یا سوکایەتی پێکردن، ناوەکە کورت دەکرێتەوەو دەوترێت (عەلە)[35]، بۆ نموونە:

146) عەلەو جەلەی زۆرە. [عەلە = عەلی، جەلە = جەلیل یا جەلال، واتا خێزانێکی گەورەی هەیە، یا خەڵکێکی زۆر دەورەی داوە].

لێرەدا، بەهۆی (عەلەو جەلە) وە پلەوپایەی نێوان قسەکەرو گوێگر دیاری دەکرێت.

ڕێز لە شێوازیشدا هەیە، ئەگەر ڕێز لە شتێك بگیرێت، وشەیەکی تایبەتی بۆ بەکاردەهێنرێ، وەك (کەلاوە، کۆشك، تەلار، خانوو) بۆ نموونە کە دەڵێی:

147) خانووچکەی منالأنە. [بەکارێك دەوترێ بنچینەی نەبێ، قایم و چاك نەبێت، یا زۆر بچووك بێت].

لێرەدا، بەهۆی وشەی خانووچکەوە، پلەی ڕێز دەزانرێ، لەو شێوازەدا کە بەکارهاتووە.

ت- نیشانەی کات: (ڕۆژ، شەو، سبەی، ئێستا، ئەو سا، دوێنێ، ئەمڕۆ...)، بەپێی بەکارهێنانیان ئاماژەکەیان دەگۆڕێت، بڕوانە نموونەی (148):

148) ئەمڕۆ بە سبەیم پێ مەکە. [دەستی دەستیم پێ مەکە] .

وشەکانی (ئەمڕۆ) و (سبەی)، ئاماژەن بۆ ئەوکاتەی قسەکەر دەیڵێت، یا وەك:

149) ڕۆژی ڕە شی نەدیوە. [نەها مەتی و نەدارایی وتێکەوتن و بێکە سی بەخۆ یەوە نەدیوە]

150) خوا دەروویەکمان لێ دەکاتەوە.

ج- نیشانەی دەق: بریتین لەو نیشانانەی کە گوتن دەلکێنن بەدەقەوە، جا دەقەکانی پێشەوە، یا دواوە بێت (دەقی نوسین)، نیشانەکانی شوێن و کات و تەنانەت جێناوەکانیش، دەتوانن ببنە نیشانەی دەق. وەك:

151) ئەمەیە یەکساڵە دوو ساڵە دەخەڵەتێنێت. [لە هەڵوێستێکدا دەوترێت کە یەکێك بیەوێت یەکێکی لەخۆی گەورەتر یا زۆرزانتر لەخشتە بەرێت، یا بەسەریدا زاڵ بێت].

لێرەدا (ئەمە)، نیشانەی دەقە.

---

(35) محەمەد مەعروف فەتاح (1998: وانەی خوێندنی باڵا).

2- پێشبینییه پێش وەختەکان: یا (پێ وا بوون)، قسەکەر وا دەخەمڵێنێت، کە هەندێ زانیاری، یا پێشبینی هەیە، کە بەڕاستی داناوەو لەبەرچاوی گرتووە، ئینجا ئەو دەربڕینەی دەربڕیوە، گرنگی ئەمە لەوەدایە، کە بەشێك نین لەواتای فەرهەنگیی وشەکان، بۆیە زیاتر لە لێکدانەوەیەك هەڵدەگرن، بەگشتی هەموو ئەم بنەمایانە، لەپێناو ئەوەدا کاردەکەن، کە لە واتای قسە بگەین.

152) بنوو بێتە خەوت. [زانیاری هەیە کە ئەوشتەی بۆ نابێت].

153) دارودیوار گوێی هەیە. [بە یەکێك دەوترێ بێ پەرواو پارێز قسە بکات، وا تا ئاگات لە دەمت بێت با تووش نەبیت].

154) بەشووی داوی.

155) ئاوی کردە ژێر.

لەم نموونانەی سەرەوەدا قسەکەر زانیاری هەیەو بەڕاستی دەزانێ، لەبەرئەوەیە ئەو ئیدیۆمانەی دەربڕیوە، کاتێك ئاخێوەر دەڵێت (بەشووی داوی) لێرەدا هەندێ زانیاری هەیە دەربارەی ئەوەی یەکێك داوی بۆ گوێگر ناوەتەوەو تووشی بەڵا یەکی کردووە ئنجا ئەم ئیدیۆمە دەڵێت، ئەگینا وتنی ئەمانە بێ بوونی پێشینەیەك نادروست دەبن.

3- دەرکەوتە ئاخاوتنێکان: ((ئەوشتانەن کە لەخودی واتای وشەکانەوە نایەن، بەڵکو لە ڕۆنانی ئاخاوتنەکەوە وەرئەگیرێن))[36]. ئەم تیۆرە دەگەڕێتەوە بۆ (گرایس)، بەبڕوای ئەو، هەندێ بنەما هەیە، کە ڕێنمایی ئاخاوتن دەکەن، پێی دەوترێ بنەمای هاریکاری، بەواتای هەر کەسێك لەهەر شوێنێك و کاتێکدا قسە بکات هەمان بنەما بەڕێوەیان دەبات.

بنەمای هاریکاری:[37] با گوتنەکەت هێندە بێت و لە شوێن و کاتدا بێت، بەو جۆرە بێت کە ئاخاوتنە کەدە یەوێ، بنەماکانی چەندێتیی، دروستیی، پەیوەندیی و چۆنێتیی، لەخۆدەگرێت.

بۆ چۆنێتی کارکردنی ئەم بنەمایانەی ئاخاوتن لە دەربڕینی ئیدیۆمیدا ئەم نموونانە دەخەینەڕوو:

156- (أ) دارا ئێستا حاڵی چۆنە؟.

(ب) زۆری تێگوشیوە.

157- (أ) خواردنەکەت بەلاوە چۆنە؟

---

[36] محەمەد مەعروف فەتاح (1998: وانەی خوێندنی باڵا).

[37] بەکر عومەر عەلی: (2000: 91-94).

(ب) به لێوەوە دەخورێت.

158-(ا) نازدار کچێکی چۆنە؟

(ب) زۆر بڵێیە، مێشکی سەرت دەبا.

بۆ ئەوەی بزانین لەم سێ وەڵامەی (ب) دا، گوێگر بنەماکانی هاریکاری جێبەجێ کردووەو چەند وەڵامەکەی، زانیاری پێویستی تیا یە، کە پڕبەپڕی (أ) ە، یا چەند دروستە، ئەوەی لەو نموونانەدا تێبینی دەکرێت، ئەوەیە کە بنەماکان بەزێنراون و گوێگر دەزانێت کە بۆ مەبەستێك ئەم بنەمایانە بەزێنراون و، ئەوکاتە پێویست دەکات کە هێزی لێکدانەوە، شیکردنەوەی واتایی خۆی زیاد بکات، لەپێناو کامڵبوونی پرۆسەی تێگەیشتن. د. محەمەد مەعروف دەڵێت ((گوێگر بۆ ئەوە دەچێت کە بنەمای هەرەوەزیی یا هەموو بنەماکان لە ئاستێکی قووڵتردا پیادە کراوە، ئەم بۆچوونە وامان لێ ئەکا کە توانای دەرکەوتەیی زیاتر بکات بۆئەوەی بگەینە واتاکان، ئەگەر قسەکەر بنەماکانی بەزاند ئەوە گوێگر پاڵ پێوەدەنێ کە تواناو هێزی لێکدانەوەیان دەرکەوتەیی زیاد بکات))[38].

4- کردەی قسەیی: ((کردە قسەییەکان بۆ شیکردنەوەو لێکدانەوەی زمانی قسەکردن دەشێن. لەواتای هەر گوتنێك ووردبینەوە، دەتوانین لەدوو ڕوانگەی جیاوازی واتاییەوە سەیری بکەین. واتای دەرەوە و واتای شاراوە، ئەم تیۆرە گرنگی بەو واتا شاراوەیە دەدات، کە ڕاپەڕاندنەکەیەو ئەرکێکی کۆمەڵایەتی جێبەجێ دەکات))[39].

ئیدیۆمیش واتای نافەرهەنگیی، یا واتای شاراوەی دەربڕینەکانە، ئەرکێکی کۆمەڵایەتی دەبینێت، وەك: کەسێك ئەگەر کارێکی باش بکات دەوترێت:

159) ڕووی خۆی سپی کردووە. [واتە کارێکی باشی ڕاپەڕاندووە، ئەمەش دەستخۆشی لێکردنە].

یا بە کەسێك خاوەن بەهرەیەو بەهرەدارەو گەلێك پیشەی بەکەڵك دەزانێت دەوترێت.

160) دەست ڕەنگینە. [ئەمەش هەر دەستخۆشی لێکردنە، یەکێکە لە ڕەفتارە کۆمەڵایەتیەکان، کە پیاهەڵدانە].

پێشتر واباوبووە، کە لەنێوان قسەکردن و کارئەنجامداندا جیاوازی هەیەو دووکردەی جیان لەیەکتر، لەبەرئەوەیە باوەڕ وابووە، کە مەبەستی سەرەکیی لە بەکارهێنانی زمان، وەسفکردن و گەیاندنی هەواڵ و زانیاری بووە، تا (ج.ل.ئۆستن) ئەوەی خستەڕوو، کە وتن ڕاپەڕاندنە، یا

---

[38] محەمەد معروف فتاح: (1998: وانەی خوێندنی باڵا).

[39] قیس کاکل توفیق: (1995: 39-40).

کارەو تەنیا هەواڵ گەیاندن و وەسفکردن نییە، بەڵکو ئەنجامدانی کاریشە لەگەڵیدا بۆ نموونە:

161) پاڵم پێوەنا. [لێرەدا قسەکەو کردەکە بەیەکەوەن].

162) ئاوی گوێم دا. [ئامۆژگاریم کرد].

لەبەر ڕۆشنایی ئەم شیکردنەوەیەدا دەتوانین پراگماتیک هەروەک میتافۆڕ، بەسەرچاوەیەکی تری سەرهەڵدانی واتای ئیدیۆمیی دابنێین، لەگەڵ ئەوەی بوارێکی گرنگە بۆ ڕاڤەکردن و لێکدانەوەی واتای دەربڕینە ئیدیۆمییەکان، چونکە ئەمان دانەی ئامادەی وتنن و ناکرێت لە دەوروبەر دایانبڕین و بۆ لێکدانەوەیان پێویستمان بە دەوروبەر دەبێت.

بەشی سێیەم

پێکهاتنی ئیدیۆم

1/3) پۆلێنکردنی ئیدیۆم لەڕووی پێکهاتنی سینتاکسیەوە:

سینتاکس گرنگی دەدات بە دۆزینەوەی ئەو یا ساو بنەمایانەی، کە چۆنێتی ئاوێتەکردنیی وشەکان لە فرێزەکاندا و فرێزەکانیش لە ڕستەکانی زماندا دیاریدەکەن، بە توێژینەوەو پشکنینی زمانی ئاخاوتنی مرۆڤ، یاساو ڕێساو بنەماکان دیاریدەکرێن و چۆنێتی ڕێکخستن و ڕیزبەندی وشەکان لەناو ڕستەکاندا لێیان دەکۆڵرێتەوەو پەیوەندی نێوان پێکهاتەکانی ڕستە دەستنیشاندەکرێت،ئەمەش سیمای قوتابخانەی بەرهەمهێنان‌و گواستنەوەیە، کە بایەخیان بە ڕستە داوەو کەرەستەی یەکەمی لێکۆڵینەوەو توێژینەوەکانیان بووە، بە واتایەکی تر ئەمان لە گشتەوە بۆ تاک دەچن، ئاڕاستەی لێکۆڵینەوەکانیان لە ڕستەوە بۆ فەرهەنگە، لێرەدا ئەم بەشەمان بەپێی ئەم سیستمە پۆلێن کردووە.

بەم پێیە دەربڕاوەکانی زمان کەرەستەی ئەم بابەتەن، ئیدیۆمەکان بەچەشنی ڕستەیی‌و فرێزیی‌و شەیی، چەشنێکن لەو دەربڕاوانەو وردبوونەوە لەپێکهاتەی سینتاکسی و دۆزینەوەی ئەو یاسایانەی، کە پێکیهێناون و دیاریکردنی هاوبەشی و جیاوازییان لەگەڵ دانەکانی تری زماندا، کاری زمانەوانە، دەبێت لێی‌بکۆڵرێتەوە ، جا لەبەرئەوەی ئیدیۆم یەکەیەکی زمانی ئاخاوتنەو لەگەڵ دەربڕاوە ئاساییەکانی تردا بەکاردەهێنرێن، دەبێت بەگشتی پەیڕەوی یاساو سیستمی زمانەکە بکەن و بەرجەستەبووی سینتاکسی زمانەکەبن، هەرچەندە ئەمانە جگەلە نادارشتەیی واتایان، بە چەسپاویی‌و قاڵبداریی فۆڕمەکەیان، لە یەکە زمانییەکانی تر جیا دەکرێنەوەو بەوە دەناسرێنەوە، کە بەئاسانیی مل نادەن بۆ هەموویاساو ڕێساسینتاکسییەکان و هەرئەمەش وایلێکردوون ببنە ئیدیۆم.

زمانەوانان بەپێی چەندین پێوەری سینتاکسی جۆراوجۆر، ئیدیۆمیان دابەشکردووە و شییانکردونەتەوە(*)، لەم بەشەدا هەوڵدەدەین بەپێی دیارترینی ئەو پێوەرانە ئیدیۆمی کوردی شیبکەینەوە:

(*) وەك:1. پۆلێنکردنیی بەپێی بەشەکانی ئاخاوتن(ناوی، ئاوەڵناوی، ئاوەڵکرداری، کرداری).

2.پێکهاتەیان کراوە بە پێوەر ئەویش (بە پێی ڕێساکانی زمانی ئەمڕۆ سازدراون، یا بە پێی ڕێساکانی زمانی ئەمڕۆ سازنەدراون).

1-1/3) بەپێی فۆڕم‌ومۆدێلی پێکهاتنی ئیدیۆم:

بۆ پۆلێنکردن و د یاریکردنیی فۆڕمی ئ یدیۆم ، (ن.م.شاذ سکی)، کە زما نەوانێکی ڕووسییە، بەم شێوەیە لە فۆڕمی ئیدیۆم کۆلیوە تەوەو دابە شیکردووە و سیٚ جۆری دە ست نیشانکردووە[1]، کە بریتین لە:

1. پێکها تەی ئەو ئیدیۆما نەی، کە لە شێوەی و شەی لێکدراودان (یا لە لەیە کدانی و شە) دروست بوون، وەك:

163) ئابڕووچوون.
164) خەیاڵ پڵاو.
165) دڵ ڕەق.

2. پێکهاتەی ئەو ئیدیۆمانەی، کە فۆڕمی فرێزییان هەیە، وەك:

166) شاری بیٚ حاکم. [وا تە ماڵ ێك گەورەی تێ یا نەبێت تو شی پ شێویی و پاشاگەردانی دەبێت].
167) کەڵەشێری ناوەخت. [بە یەکێك دە ڵێن کار ێك د ەکات و ئەنجامە کەی بۆ خۆی خراپ بێت، واتا نەهامەتیەتی، بۆیە ئەو کارە دەکات].
168) بازاڕی کەساس. [دەرا مەتی کە مە، نافرۆ شرێت، پ شت گویٚ خراوەو کەس بەلایدا نایەت و کەس گوێی لیٚ ناگرێت].

3. فۆڕمی پێکهاتەی ئەو ئیدیۆمانەی، کە لەشێوەی ڕستەدان، وەك:

169) سەری دنیا بە پووش نەگیراوە. [دنیا بەرەڵڵا نییە هەرکەس بەئارەزووی خۆی بێت، گویٚ نەداتە کەس، یا هیچ لێپرسینەوەو شیرازە نەبێت].
170) ئاوی پێی داهات. [زۆر ماندووەو هیلاك بووە].
171) کلك و گوێی کرد. [بۆ هەڕەشەیە، واتا تەمێی کرد، سزای پیٚ دەنوٚ شێت و تووشی زیانی دەکات، زوو وا باوبوو کە گوێی ولاٚ خی دوژمن، یا کلکی بۆ ئەتك و هەڕەشە دەبڕا].

لە ڕووی فۆڕ مەوە، ئەم پۆلێ نە فۆڕمی ئ یدیۆممان بۆ دەستنی شاندەکات، لە ڕووی ڕۆنانیشەوە، پۆلێنەکەی (فرێزەر) وەك پێوەرێك بەکارهێنراوە، ئەوەش لەبەرئەوەی بە وردی پێکها تەو ڕۆ نانی ئ یدیۆممان بە پ ێی ئەو هەڕە مە چە سپاوەی کە د یاریکردووە، بۆ دەستنی شاندەکات و بە هۆ یەوە پ لەو ئا ستی چە سپاویی دەربڕی نە ئیدیۆ مەکانمان بۆ ڕووندەکاتەوە، لەگەڵ ئەوەی مۆدێلی پێکهاتنیی ئیدیۆممان بۆ دیاریدەکات، لەلایەکی ترەوە هاوبەشیی و جیاوازییشیان لەگەڵ هاوشێوەکانی تری پێکهاتەی ئیدیۆمیدا دەخاتە ڕوو.

---

[1] ن.م.شانسکی: (1969: 99-117).

2/3) ڕستەی ئیدیۆمیی:

یەکێك لەو فۆڕمو قاڵبا نەی ئیدیۆمی تێدا دەردەکەوێت ڕستەیە، لە ڕستەدا کردار هەڵسوڕێنەرو بزوێنەرەو بوونی ڕەگەزەکانی تر دیاریدەکاتو، سەری ڕێزمانی ڕستەیەو، ڕەگەزەکانی تر لەڕێگەی داوا کاری کردارەوە، دێنە ناو پێکها تەی قوولْ و ڕۆڵی بابەتا نە وەردەگرن، بەپێی جۆری کردار، ئارگومێنتەکان دەستنیشاندەکرێن، کرداری تێنەپەڕ تەنها یەك ئارگومێنت هەڵدەبژێریْ و حوکمی ڕێزمانی دەکات ، (بڕوانە (172))، کرداری تێپەڕ دوو ئارگومێنت هەڵدەبژێرێ، (بڕوانە (173)):

172-(أ) باڵی گرت. [خێرا ڕۆیشت].

(ب) سەرودڵی گرت.

173-(أ) کای کۆن بەبا دەکات.

(ب) نۆکێك بە نۆ نانەوە دەخوات.

جۆرێکی تر لە کردار داوای ڕستەیەك دەکات، وەك تەواو کەرێکی دەرەکی، کە بکەوێتە دەرەوەی پێکهاتەی سینتاکسی ئەو ڕستەیەی، کە خۆی سەری ڕێزمانیەتی، (بڕوانە (174)):

174-(أ) دەبێت، ئەو دڕکەی لەژێرپێ دەربهێنم.

(ب) دەبێت، بۆنی پێوە بکەیت.

پارتیکڵەکانی / ئەگەر/ و/ کە/ ، ڕستەی ئاڵۆز دروست دەکەن، وەك:

175- (أ) نایەم، ئەگەر ڕەشبەڵەکیش بێت.

(ب) بەوبایە دەژیم، کە لای تۆوە دێت.

لە ڕووی سینتاکسیەوە، ئیدیۆمە تەواوەکان بەچەسپاویو قاڵبداری فۆڕمەکەیان دەناسرێنەوەو بەپێی پلەی چەسپاویێتیان ڕێگە بەئەو گۆڕانکاری و کرانەوانانە دەدەن، کە ڕستە ئاساییەکانی تر ڕێیانپێدەدەن، لێرەدا ئەم تایبەتمەندییە سینتاکسیانەی ئیدیۆم بەپێی پێوەری (فرێزەر) دەخەینە ڕوو.

بۆ دابەشکردنی ئیدیۆم بەپێی تایبەتمەندیی پێکهاتەیی لە ڕستەدا، (فرێزەر- 1970) و، دوا تر (مەککایی 1972) پۆلێنێکیان دیاریکردووە، لەژێر ناونیشانی (ئیدیۆمەکان لەگەڵ ڕێزمانی گواستنەوەدا)، سیستمێکی نوێی پۆلێنکردنیان وەك پێوەرێك بۆ دابەشکردنی ئیدیۆم، خستۆتەڕوو، کە بەپێی ئەو بنەمایانە دەڕوانێتە جۆری ئەو گواستنەوانەی ئیدیۆم ڕێیان پێدەدات، بۆ ئەمەش هەرەمێکی چەسپاوی دامەزراندوە، کە لەحەوت ئاستی جێگیری

(فۆڕم پتەویی- قاڵبداریی) پێکهاتووەو بەپێی ئەم هەرەمە چەسپاوە ، ئیدیۆمەکان بە (7) ئاست ڕێکخراون و پلە پلە کراون، بەم شێوانە لە ئاستی(L0 ←——— L6).

بەپێی پۆلێنەکەی فریزەر، کە بەهۆیانەوە سروشتی ئیدیۆم و جیاوازی و هاوبەشیان، لەگەڵ ڕستەکانی تری زمانەدا ڕووندەبێتەوە، ئەوەی لێرەدا گرنگە ئاماژەی پێ بدرێت، ئەو ڕاستییە کە هیچ ئیدیۆمێك نییە ڕێگە بەهەموو گۆڕان و گوێزانەوەکان بدات، تا ڕادەو پلەی بە قاڵبوونی و چەسپاویی ئیدیۆم لەڕووی سینتاکسییەوە زیاتر بێت، ئەوا لەڕووی سیمانتیکەوە لێڵی ئیدیۆمەکە زیاد دەکات و بە پێچەوانەشەوە. لێرەدا باس لە پێوەرەکانی فریزەر دەکەین و بەسەر ئیدیۆمە کوردییەکاندا جێبەجێی دەکەین.

ئاستی یەکەم L0 (ئیدیۆمی جێگیر):

ئاستی تەواو چەسپاوە، ئیدیۆمی ئەم ئاستە فۆڕم جێگیرن و بوون بە قاڵب و بە ئیدیۆمی تەواو دانراون، ئەمانە بەوەجیا دەکرێنەوە، ڕێگە بە هیچ گۆڕانکاری و تێئاخنین و گوێزانەوەیەك نادەن و لەڕووی فۆڕمەوە تەواو چەسپاون و لەڕووی واتاشەوە تەواو لێڵن، وەك:

176- (أ) لە سەگ سواڵ دەکات.

(ب)* لە گورگ سواڵ دەکات.

(پ)* لەسەگ داوا دەکات.

(ت)* لە ڕێوی داوا دەکات.

177-(ا) دەزووی وشك دانییەتی.

(ب)* پەتی وشك دانییەتی.

(پ)* دەزووی وشك دەمیەتی (چاوێتی، زمانێتی...).

178 (ا) لە بنی هەمانەکەی دا.

(ب)* لە پشتی هەمانەکەی دا.

(پ)* لە ژێر هەمانەکەی دا.

(ت) * لە بنی تورەکەکەی دا.

179-(ا) پێی لێ کردە کەوش.

(ب)* قاچی لێ کردە کەوش.

(پ)* پێی لێ کردە پێڵاوەوە.

(ت)* پێی خستە کەوش.

180-(ا) تازە پیاکەوتوو.

(ب)* نوێیە پیاکەوتوو.

(پ)* تازە تیاکەوتوو.

ئاستی دووەم: L1 (بەناوکردن):

لەم ئاستەدا، ڕێگە بە بەناوکردنی (Nominalization) ی کردارەکان دەدرێت، کە لە پێکهاتەی ئیدیۆمەکاندا هەیە، وەك:

181) شان بە شانی یەك دەڕۆن. ⟵ شان بە شانی یەك ڕۆشتن.

182) شەق و شڕی کرد. ⟵ شەق و شڕ کردن.

183) چاوی لێ دەکات. ⟵ چاو لێ کردن.

184) ئابڕووی چوو. ⟵ ئابڕوو چوون.

185) زۆری تێگوشی. ⟵ زۆر تێگوشین.

ئاستی سێیەم: L2 (تێ ئاخنین):

لێرەدا ئەو ئیدیۆمانەی دەکەونە ئەم ئاستەوە، ڕێگە بە هەندێ کەرەستەی زمانیی وەك ئاوەڵناو دەدەن، کە بێنە ناو پێکهاتەی ڕستەییانەوە. یا ڕێگە بە کۆکردنەوەو نەرێکردن دەدەن، یاهەندێ کەرەستەی پێکهاتەی ئیدیۆمە کە دەتوانرێت لابرێت بێ ئەوەی واتای ئیدیۆمییان بشێوێت، بۆ نموونە:

کۆکردنەوە:

186-(أ) دار بە پوازی خۆی دەشکێت.

(ب) دارەکان بە پوازی خۆیان دەشکێن.

187- (أ) ئاوی پێم داهات.

(ب) ئاوی پێمان داهات.

188-(ا) بە سەری کردەوە.

(ب) بە سەرییان کردنەوە.

لابردن:

189-(ا) مێشکی سەری بردم.

(ب) مێشکی بردم.

190-(ا) کوێرایی بە چاویدا هاتووە.

(ب) کوێرایی هاتووە.

191-(ا) بەدەستی بە تالْ هات.

(ب) بەدەستی بە تالْ نەهات.

192-(ا) قسەی خۆی دۆڕاند.

(ب) قسەی خۆی نەدۆڕاند. نەرێکردن

193-(ا) سەرم لێی دەردەچێت.

(ب) سەرم لێی دەرناچێت.

194-(ا) لەگویێ ی گادا نووستوە

(ب) بۆ من لەگوێی گادا نووستووم ! (تیێ ئاخنین)

(پ) کاکە ئێوە لەگوێی گادا نووستوون. (تیێ ئاخنین)

(ت) دەزانی لەگوێی گادا نەنووستووم. (نەریێ کردن)

195-(ا) بە ژێرپێوە بوو.

(ب) بە ژێر (دەست) و پێوە بوو.

196-(ا) قورقوشمی بە گەروودا دەکات.

(ب) قورقوشمی(تواوە)ی بە گەروودا دەکات.

197-(ا) لەرزی بۆ بڕی.

(ب) لەرزو (تای) بۆ بڕی.

198-(ا) ئەگەر شەق بەری ئەچم.

(ب) ئەگەر (وەك سەگ) شەق بەری ئەچم یا (هەر ئەچم).

199-(ا) دەست ناپارێزێت.

(ب) دەستو(دەم) ناپارێزێت.

200-(ا) قوڕی بۆ گیرایەوە.

(ب) قوڕی (زۆر)ی بۆ گیرایەوە.

ئاستی چوارەم: L3 (جولاَندنی بەرکارو ئەدڤێربلێ):

لـ ێرەدا دەتوانر ێت بەرکار و ئەدڤێربلێ ئیدیۆ مەکان بجولێنر ێتو پاشوپێش بخرێن. وەك:

201- (أ) به سەریدا تەقییەوە.

(ب) تەقییەوە بە سەریدا.

202- (أ) بەسەریدا هات.

(ب) هات بەسەریدا.

203-(ا) کە جام پڕبوو لێی دەڕژێت.

(ب) کە پڕ بوو جام لێی دەڕژێت.

204-(ا) سەری لاکەی دێت.

(ب) لاکەی سەری دێت.

نموونەکانی (205-209) بۆ جێگۆڕکێی ئەدڤێربڵ خراونەتە ڕوو:

205-(أ) کەس بەو دۆعایە ناڵێت ئامین.

(ب) بەو دۆعایە کەس ناڵێت ئامین.

206- (أ) ئاگر لە ماڵیاندا ناکرێتەوە.

(ب) لە ماڵیاندا ئاگر ناکرێتەوە.

207- (أ) وشکی کرد لە شوێنی خۆی.

(ب) لە شوێنی خۆی وشکی کرد.

208-(ا) گەڕایەوە بە دەستی بەتاڵ.

(ب) بە دەستی بەتاڵ گەڕایەوە.

209- (أ) دانویان پێکەوە ناکوڵێت.

(ب) پێکەوە دانوویان ناکوڵێت.

ئاستی پێنجەم: L4 (بکەر نادیاری):

لەم پلەیەدا ئیدیۆمەکان دەتوانرێت بکرێن بەبکەر نادیار، بۆ نموونە:

210- (أ) دوو نیشانە بە تیرێك دەپێکیٚ. ⟵ (ب) دوو نیـ شانە بە تیر ێك دەپێکریٚ.

211- (أ) سەرپێچی دەکات. ⟵ (ب) سەرپێچی دەکریٚ.

212- (أ) سەرو دڵی گرت. ⟵ (ب) سەرو دڵی گیرا.

ئاستیشەشەم: L5 (گواستنەوە):

گواستنەوە، پرۆسەیەکە لە هەموو زمانەکانی جیهاندا هەیە، لە کوردیشدا هەیە، بە جێگۆڕکێی کەرە ستەکان و جولاَ ندنیان، یا د یاردەی هێنا نە پێ شەوەی پێکها تە لە ڕ ستەدا دەوتر ێت، لە ڕ ستەی ئیدیۆمی شدا وەك ڕ ستەی ئا سایی ئەم دیاردا نەی ت ێدا بەرجەستەیە، وەك لە خوارەوە نموونەکان بە هێڵکارییەوە خراونەتەڕوو:

213- (أ) **سەری لەبەر هەتاو سپی نەکردووە.**

(ب) **لەبەر هەتاو سەری سپی نەکردووە.**

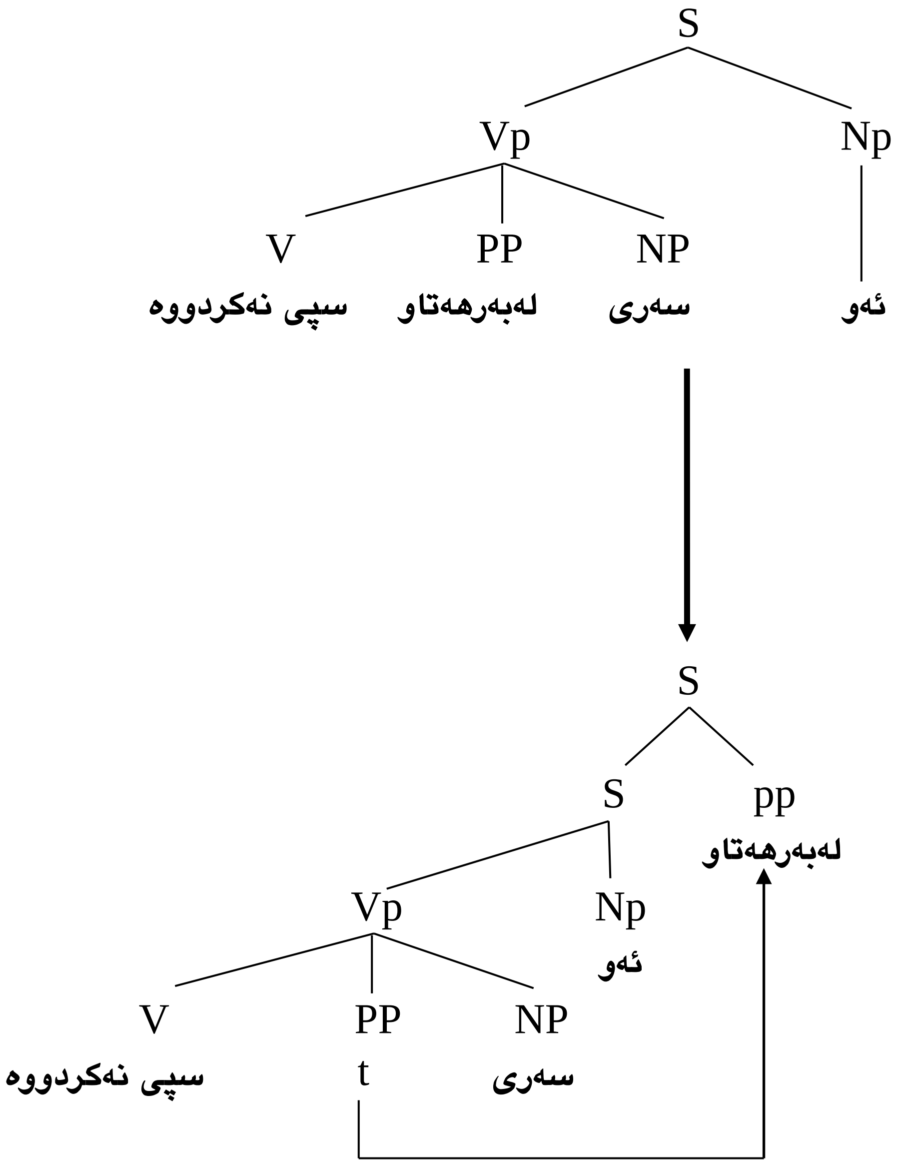

هێکاری ژمارە (5)

214- (أ) ئاگر لەماڵی درۆزن بەربووە ←—— (ب) درۆزن، ئاگر لەماڵی بەربووە.

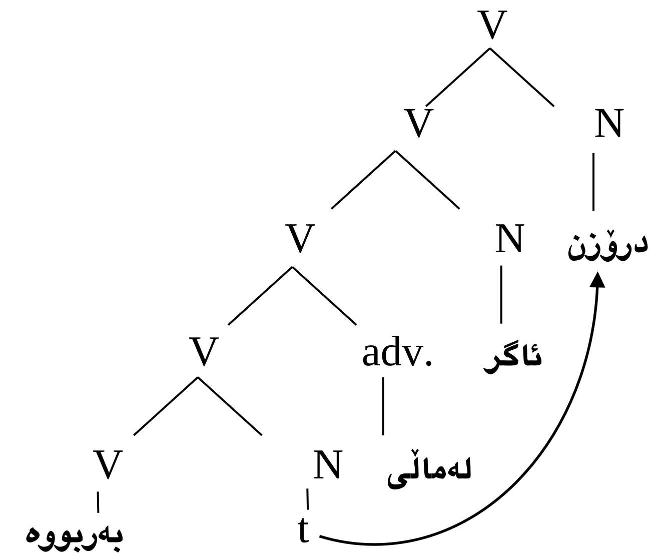

هێڵکاری ژمارە (6)

یا هێنانەپێشەوەی لاڕستە، وەك:

215- (أ) پیاو لەپشتەوە سەردەبڕێت، ئەگەر دەستی بڕوات.

(ب) ئەگەر دەستی بڕوات، پیاو لەپشتەوە سەر دەبڕێت.

216- (أ) نازانیت چیە تا نەیچێژیت.

(ب) تا نەیچێژیت نازانیت چیە.

لەلا یەکی ترەوە، ڕوو یەکی تری گوا ستنەوە، دیاریکردنی‌پەیوە ندی نێوان بنج و سیما، یا پێکهاتەی قووڵ و ڕووکەش و سروشتیان ڕووندەکاتەوە، ئەم ڕێبازە دەتوانێ چەند ڕستەیەکی بە ڕواڵەت جیاواز بخا تە پاڵ هەمان پێکها تەی قووڵ و هەمان ڕستە بخا تە پاڵ چەند پێکهاتەیەکی قووڵی جیاواز، لەوانە:[2]

1- ڕستەیەك پێکهاتەیەکی قووڵی هەبێت و زیاتر لە یەك پێکها تەی ڕووکە شی هەبێت، وەك لە هێڵکاری ژمارە (7) و نموونەی (217) دا ڕوونکراوەتەوە:

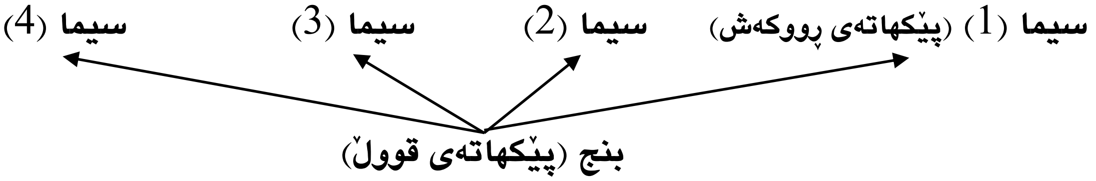

هێڵکاری ژمارە (7)

(2) بڕوانە: وریا عمر امین: (2005: 294-310).

217- (أ) من تۆم کرد بە جۆلاّ مەکۆم بدزی !؟
(ب) تۆم کرد بە جۆلاّ مەکۆم بدزی !؟
(پ) کردمیت بە جۆلاّ مەکۆم بدزی !؟

بڕوانە هێڵکاری (8) بۆ ڕوونکردنەوەی نموونەی (217):

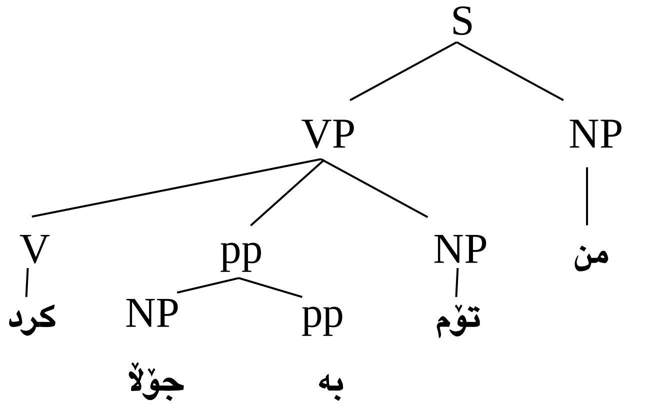

هێڵکاری ژمارە (8)

بۆ سیمای یەکەم، یا سایەکی بەخورتیمان هەیە، کە دەبێت ڕا ناوی لکاو بەکارەکەوە بنوسێنین و شوێنەکەی لەڕستەدا دیاریبکەین و لەگەڵ بکەری ڕستەکەدا ڕێکبکەوێ.
لە سیمای دووەمدا، بکەر بەپێی یا سای بکەرلادان لا براوە، کە ئەمەش لەزمانی کورد یدا، یا سایەکی گوا ستنەوەی بە ئارەزووە. وەك لە هێڵ کاری ژ مارە (9) دا ڕوونکراوەتەوە:

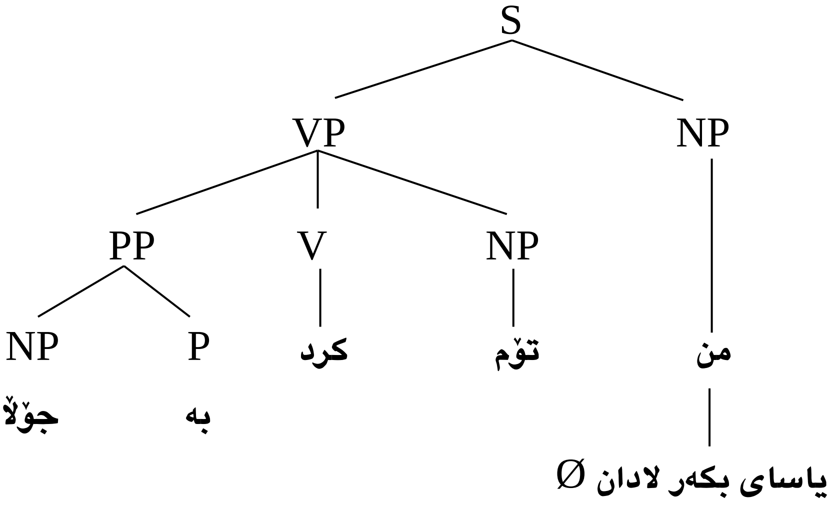

هێڵکاری ژمارە (9)

لە سیمای سێیەمیشدا، (تۆ) بەرکاری ڕاستەوخۆیەو یا سایەك، هەیە کە دەگونجێ جێناوی سەربەخۆی بەرکاری بە جێناوی لکاو جێگیر بکرێن. بڕوانە هێڵکاری ژمارە (10):

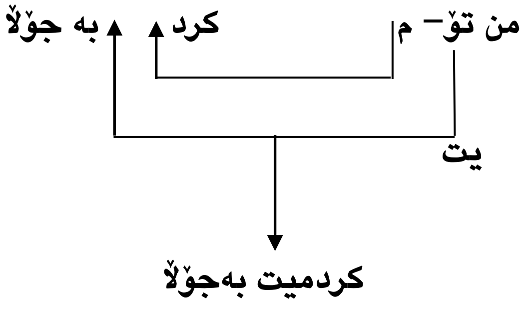

هێڵکاری ژمارە (10)

2– ڕستەیەك زیاتر لە بنجێکی هەبێت. بڕوانە هێڵکاری ژمارە (11):

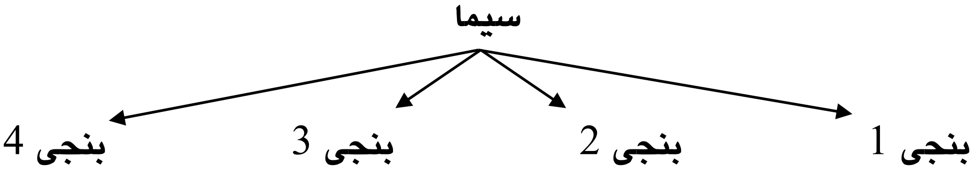

هێڵکاری ژمارە (11)

218) شانی پێدا کرد (لفی لێداو خواردی).
– شانی پێدا کرد (شانی کرد بە چاکەتەکەداو لەبەریکرد).
– شانی پێدا کرد (بە تەکان کەوتە ڕێ).
– شانی پێدا کرد (زەوتی کرد).
– شانی پێدا کرد (قۆڵی لێ هەڵماڵی و کارەکەی کرد).

219) گوێی بڕی (فێڵی لێ کرد).
– گوێی بڕی (بە گران شتەکەی پێ فرۆشت).
– گوێی بڕی (تەمێی کرد).

واتای ئەم ڕستانە، لەڕێی پراگماتیك و بارودۆخی قسەکەرەوە ڕووندەبنەوە.

ئاستی حەوتەم: L6 (دەربڕینی ئیدیۆمی دەبێتە دەربڕینی ئاسایی):

بە دەرچوون لەو شەش پێوەرەی لە پێشەوە باسکران، ئیدیۆمەکان بەهای ئیدیۆمییان نامێنێت و دەبنە دەربڕینێکی ئاسایی.

220) بەرز بە ئاسماندا دەفڕێت.

221) کە دەڕوات ئاوڕ لە کەس ناداتەوە.

222) دەستی بە چەقۆ بڕی.

3/3) فرێزی ئیدیۆمیی:

ڕستە لە کەتیگۆریە سینتاکسیەکان پێکهاتووە، فرێزەکان جۆرێکی ئەو کەتیگۆرییانەن کەلە وشەیەك، یا کۆمەڵە وشەیەك پێکهاتوون ((فرێز بریتییە لە وشەیەك یا زنجیرە وشەیەك، کە وەك یەکەیەکی سینتاکسی، گۆکردنێکی سینتاکسی هەبێت و لە جێکەوتەی تری ڕستەدا وەك ئەو یەکەیە بەکاربهێنرێتەوە))[3].

ئیدیۆم یەکەی زمانەوانییە، مۆرفۆلۆجی و سینتاکس و سیمانتکییان هەیە، (دی سیۆلیۆ) و (ولیامز) دەڵێن: ((ئیدیۆمەکان بابەتی سینتاکسیین، بەوپێەی ئەوان لەفەرهەنگدا تۆمارکراون))، یا بەشێوەیەکی وردتر (دی سیۆلۆ) تێبینی ئەوەی کردووە کە (ئەوان مەیلی نمایشکردنی سینتاکسیان هەیە هەروەك فرێزە نائیدیۆمییەکان)[4]. بەمانەدا دەردەکەوێت، کە ئاکاری ئیدیۆم وەك فرێزە ئاساییەکان وایە.

فۆڕمی فرێزی ئیدیۆمیی، لەوەدا لە فۆڕمی فرێزی ئاسایی جیاوازە، کە فۆڕمیان چەسپاوە و جێگیرە، ئەمان کەمتر ڕێگا بەگۆڕین و فراوانکردن و تێئاخنین و ...تاد، بە کەرەستەکانی دەدەن، بەڵام فرێزەکانی تر وانین، دەتوانرێت بە ئارەزووی قسەکەر فراوان بکرێن و بگۆڕرێن، وەك:

223(ا) ئاگری بن کا   [کەسێکی ئاشوبگێڕو شەڕانگێز].
(ب)* ئاگری سەر کا
(پ)* ئاگری بن پووش

224(ا) گوڵی سور
(ب) گوڵی جوان
(پ) گوڵی بۆن خۆش

225-(أ) پیرێژنی دۆڕژاو.   [واتە دۆش داماوەو خەفەتبار دەنوێنێت].
(ب)* ژنی دۆڕژاو.
(پ)* پیرێژنی شیرڕژاو.

226- (أ) ئەسپێی کراس کۆن.
(ب) * ئەسپێی پانتۆڵ کۆن.
(پ) * ئەسپێی کراس پینەکراو.
(ت) * ئەسپێی کراس دڕاو.

بەڵام بەگشتی فرێزی ئیدیۆمی لەڕووی پێکهاتن و ڕۆنانەوە هەمان پێکهاتەی فرێزی ئاساییان هەیەو لە خوارەوە دەیانخەینەڕوو.

---

(3) عەبدولجەبار مستەفا: (2005، 7).

(4) Tim Ifill (2002: 2-6).

1-3/3) جۆرەکانی فرێزی ئیدیۆمیی[5]:

1-1-3/3) فرێزی ناویی ئیدیۆمیی و جۆرەکانی :

ناوێك، بنەماو سەری واتایی ئەم فرێزی ئیدیۆمیەیەو دەتوانێت ئەرکی بکەریی و بەرکاریی لە ڕستەدا ببینێت، بەوپێیەی لەجێکەوتەی تردا دەردەکەوێتەوە (بڕوانە: 227، 228):

227- (أ) **ئەڵقە لە گوێکانی ڕژێم وڵاتیان وێرانکرد. (لە ئەرکی بکەریدایە).**

(ب) **پێشمەرگە ئەڵقە لە گوێکانی ڕژێمی دەستگیرکرد. (لەئەرکی بەرکاریدایە).**

(پ) **دادگا حوکمی لە سێدارەدانی بۆ ئەڵقە لە گوێکان دەرکرد. (لە ئەرکی ئەدڤێربەڵدایە).**

228- (أ) **مامەخەمە هات. (لە ئەرکی بکەریدایە).**

(ب) **من مامەخەمەم بینی. (لەئەرکی بەرکاریدایە).**

(پ) **من بە مامەخەمە مەزانە. (لە ئەرکی ئەدڤێربەڵدایە).**

لەناو پێکهاتەی فرێزی ناویدا، ناوێك سەرەیەو ئەوانەی لە دەوروبەریدا دەردەکەون، دەرخەرن بۆی و بەپێی یاسای سەرکۆتایی، ئەم دەرخەرانە دەکەونە دواوەی ناوەکە، وەك (-ەکە، -ەکان، -یەك/ -ێك، -ان)، کە نیشانەی + ناسراو و دیاریکرن، + تاك و کۆ بە بناغەکە دەدەن. وەك لە هێڵکاری ژمارە (12) دا ڕوون کراوەتەوە.

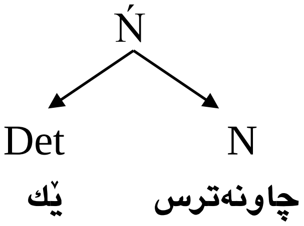

هێڵکاری ژمارە (12)

لەگەڵ ئەمانەشدا، وشەی نیشانە (ئەمە- ئەمانە) بۆ تاك و کۆی نزیك، (ئەوە- ئەوانە) بۆ تاك و کۆی دوور، لەو کەرەستانەن، کە لەپێشەوەی ناودێن و دەبنە دەرخەر بۆی، نیشانەکانی + دەستنیشان کردن، + جیاکردنەوە، ± تاك و کۆ، ± نزیك و

---

[5] بڕوانە: عەبدولجەبار مستەفا (2005: 8).

دوور دەدەن بە ناوەکە، واتە (– ە) کۆتایی فرێزە ئیدیۆمییەکە نیشان دەدات. بڕوانە (229).

229– (أ) **ئەو <u>چاوچنۆکە</u> لە هیچ کویٚ جێی نابێتەوە.**

(ب) **ئەو <u>ئاگری بن کایە</u> هەر خەریکی ئاشوبگێڕییە.**

(پ) **ئەو <u>ژنە تەنیا</u> <u>باڵە</u> زۆر هیلاکە.**

لە هێڵکاری ژمارە (13) دا نوێنراوە.

1) N + Dem ⟶ Ń

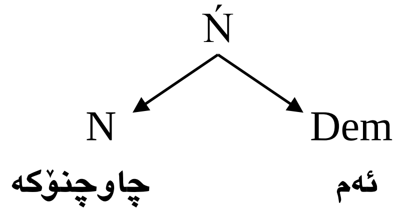

هێڵکاری ژمارە (13)

فرێزی ناوی ئیدیۆمیی، چەند جۆرێکی هەیە، کە ئەمانەن:

1-1-1-3/3) فرێزی ناوی سادەی ئیدیۆمیی:

دەگونجێت فرێزی ناوی، تەنها لەیەك ناو پێکهاتبێت، بڕوانە لە هێڵکاری ژمارە (14)دا داڕێژراوە:

2) Ń ⟶ N

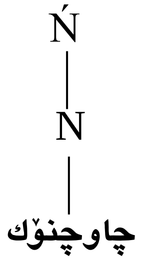

هێڵکاری ژمارە (14)

ئەم جۆرەی فرێزی ئیدیۆمیی، چەند دەرخەرێکی هەیە، کە لە پێش و دواوەی ناوەکەوە دێن، ژمارەو ڕادە یەکێکن لەو دەرخەرانەی کە لەپێشەوەی دێن، ژمارە چەندێتی دیاری کراوو ڕادەش چەندێتی دیاری نەکراو دەردەخەن وەك:

230) زۆر بڵێی مرۆڤ تووشی هەڵە دەکات.

نازناوە زانستی و کۆمەڵایەتیەکان/ ئاغا، مەلا،..../ لەو دەرخەرانەن، کە لەپێشەوەی فرێزی ناوی ئیدیۆمییەوە دێن، دەگونجێت دوو، یا زیاتر لەو نازناوانە لەیەك کاتدا، ببنە دەرخەر بۆی، وەك:

231-(أ) مەلا ئەمە ئاردە؟ [بە یەکێك دەوترێت کە کارێکی ناپەسەند بکات]

(ب) مامۆستا مەلا ئەمە ئاردە؟

2-1-1-3/3) فرێزی ناویی خستنەپاڵی ئیدیۆمی:

ڕۆنانی ئەم جۆرە، ناسادەیەو لە جۆرەکانیدا ڕوون دەکرێتەوە:

1-2-1-3/3) خستنەپاڵی خاوەنداری:

پێکهاتنەکەی بەپێی ئەم یاسایە داڕێژراوە.

3) $[\acute{N} + det] + \acute{N}$

مۆرفیمی / – ی/ خاوەنداری لەم پێکهاتەیەدا پەیوەندییەکی خاوەنداری دەردەبڕێت، دۆخی ڕێزمانی خستنەپاڵ لەلای چەپەوە بۆ لای ڕاست بە فرێزە ئیدیۆمییەکە دەبەخشێت، لەلایەکی تریشەوە مۆرفێمی / – ی/، ناوی دووەم دەکات بە خاوەنی ناوی یەکەم، ناوی یەکەم، کە نیشانەی [+ گشتی] هەیە لەناو پێکهاتەی ئەو فرێزەدا، نیشانەی [+ جیاکراوە] ی دەدرێتێ، ناوی یەکەم لەم پێکهاتەیەدا، سەری واتاییەو ناوی دووەمیش بەیاسای سەر کۆتایی، سەری ڕێزمانیی فرێزە ئیدیۆمەکەیەو بەهۆی /– ی/ خستنەپاڵی خاوەندارییەوە لەلای چەپەوە بۆ لای ڕاست حوکم دەکات. بڕوانە (232):

232- (أ) مانگای مالوان.

(ب) بزنی دێلێژە.

(پ) سەرچاوەی پیس.

پێکهاتەی فرێزە ئیدیۆمییەکانی (232)، لە هێڵکاری ژمارە (15) دا داڕێژراوە.

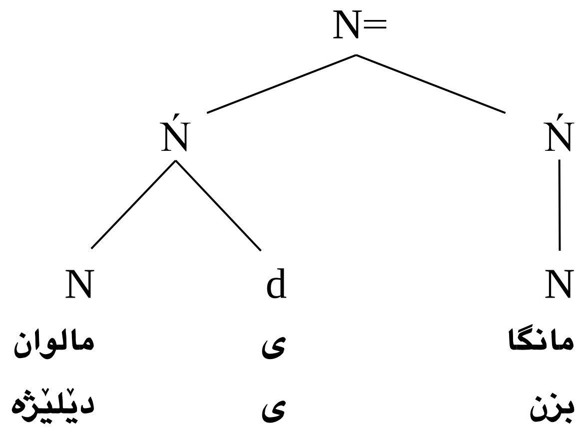

هێڵکاری ژمارە (15)

لەگەڵ ئەوەشدا، کە / – ی/ خستنەپاڵ لە □دەستت، چاوت، دڵی□، لە نموونەی (233) دا دەرنەبڕراوە، کەچی وەك فرێزە ئیدیۆمێك ڕێیان پێدەدرێت.

233) دەستت بە کەوگیرەو چاوت لە فەقیرە.

ئەم پێکهاتانەی (233)، بۆیە ڕێیان پێدراوە، لەبەرئەوەی مۆرفۆسینتاکسی پێکهاتەی [دەستی تۆ، چاوی تۆ] ن، کە لە هێڵکاری (16) دا، پێکهاتەی (233) دەخرێنەڕوو.

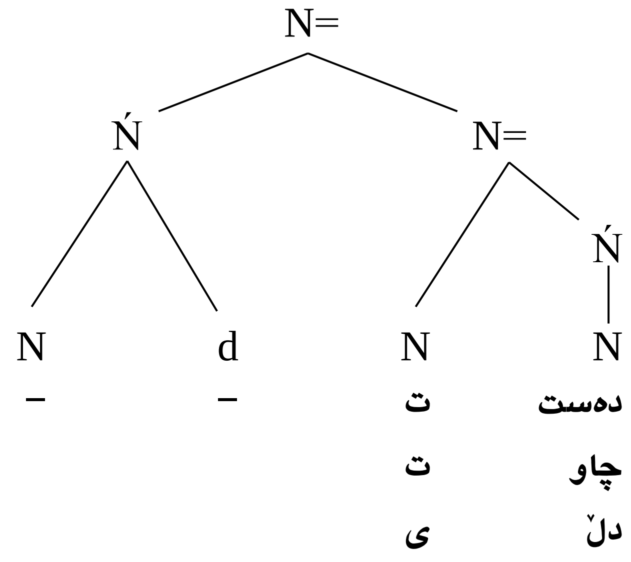

هێڵکاری ژمارە (16)

(1–ب) خستنەپاڵی خاوەنداری زگماکی:

لەڕووی پێکهاتەوە، هەمان ڕۆنانی خاوەنداری ڕووتی هەیە، ناوی یەکەم دەرخراوەو ناوی دووەم دەرخەرەو خاوەنی زگماکی و هەمیشەیی ناوی یەکەمە، بڕوانە (234، 235).

234) **بڕبڕەی پشت.**

235) **مووی لووت.** **[بە کەسێك دەوترێ لە مرۆۆ نەبێتەوە].**

3/3–1–1–2–2) خستنەپاڵی تایبەتی:

پێکها تەی خ ستنەپاڵی تای بەتی و پێکها تەی خ ستنەپاڵی خاوە ندارییی وەکویە کە، تەنها جیاکاری لەنێوانیاندا ئەوە یە، کە کەرتی دووە می، ناوی تایبەتیدیەو مۆرفیمی /– ی/ لەم ڕۆنا نەدا، ناوی دووەم ناکا تە خاوەنی ناوی یە کەم، لە گەڵ ئەوەی دۆ خی ڕێز مانیی خستنەپاڵ دەبەخشێت. بڕوانە (4):

4) Ń + [Ń + det] **بڕوانە** (236):

236– (أ) **بەیتی بلە.** **[بە یەکێك دەڵێن لەسەر قسە زۆر بڕوات و نەیبڕێتەوە].**

(ب) **مەڕی پێغەمبەر.** **[بە کەسێك دەوترێ قورس و زل و زۆر خۆر بێت].**

(پ) **قازی کوێر.** **[بە کەسێکی تەنها دەوترێت].**

هێڵکاری (17) لە خوارەوە دەنوێنرێت:

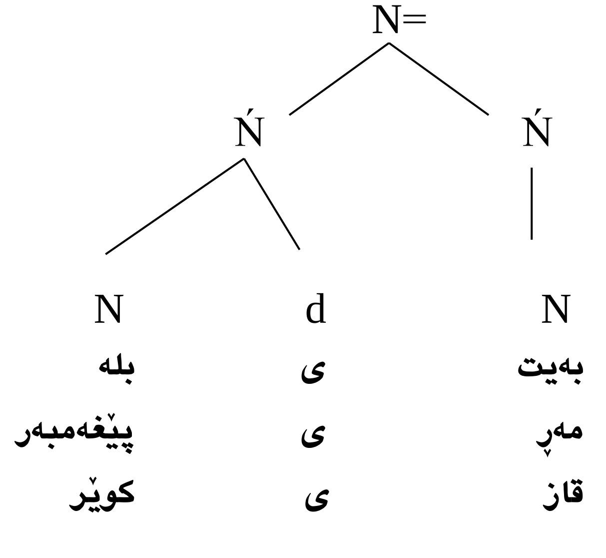

هێڵکاری ژمارە (17)

5- (أ) D + [Ń + det] ← فرێزی خستنەپاڵی خاوەنداریی ئیدیۆمیی
5- (ب) Ń + [Ń + det] ← خستنەپاڵی تایبەتی ئیدیۆمیی

2-1-3/3) فرێزی دیارخەریی ئیدیۆمیی:

پێکهاتەی ئەم جۆرەی فرێزی ئیدیۆمیی، وەك جۆرەکانی تر، جیای دەکاتەوەو خاوەنی ڕۆنانی سەربەخۆی خۆیەتی، وەك لە (6) دا دەخرێتەڕوو.

6) Det + N ⟵ فرێزی دیارخەریی بڕوانە (237)

237- (أ) چاونەترسەکە کوژرا.

(ب) زۆر بڵێیەکە دەمکوت کرا.

7) N + [N + det] بڕوانە (238):

238- (أ) گوڵی مەجلیس.

(ب) کەللەی شەکر.

(پ) قسە زل.

لە پێکهاتەی ناوەوەی (238-پ) دا، بەهۆی مۆرفیمی /-ی/، /-ە/ ئەو دەستەواژەیە پێکەوە بەستراوە، بۆ ئەوەی دۆخی ڕێزمانیی بە ئیدیۆمە فرێزەکە بدات. سەری ڕێزمانییەکەیان لە چەپەوە بۆ ڕاست، حوکمی ناوەکە دەکات.

یەکێکی تر لەو یاسایانەی پێکهاتەی فرێزی دیارخەریی ئیدیۆمیی دەنوێنێت، لە (8) دا دەرخراوە.

8) Det (Dem) + N ⟵ فرێزی دیارخەریی (بڕوانە (238- أ ب پ)).

3-1-3/3) فرێزی ئاوەڵناویی ئیدیۆمیی:

پێکهاتەی ئەم جۆرە ئاوەڵناوێکە، ئاوەڵناو وەك دەرخەرێکی ناو، بەبێ ناو هیچ ئەرکێکی نییەو ئاوەڵناوەکان سیفات و سیمای شتەکانی دەوروپشت ڕووندەکەنەوەو دیاریدەکەن (بڕوانە (239))، ئیدیۆم لەگەڵ ئاوەڵناودا وەك یەکن، بەوەی کە ئاماژە بە سیفات و تایبەتێتی شتەکان دەدەن، بەڵام فۆڕمی ئیدیۆم جیا لەفۆڕمی ئاوەڵناو، ئاماژە بە چەمکەکان دەکەن، بەواتا یەکی تر ئیدیۆمەکان ڕێگا یەکی تری دیاریکردن و ڕونکردنەوەی تایبەتمەندی شتەکانی دەوروپشتە بە فۆڕمێك، کە جیاوازە لەو فۆڕمەی کە هەیە (بڕوانە (239) و (240)).

239- (أ) ئەومالە نانبدەن. (بە دەربڕینی ئاسایی).

(ب) ئەوماڵە خۆڵەمێشیان زۆرە.   (بە دەربڕینی ئیدیۆمیی).

240- (أ) ئەو ژنە زوو زوو منداڵی دەبێت. (بە دەربڕینی ئاسایی).

(ب) ئەو ژنە شفتە ژێ دەکات.   (بە دەربڕینی ئیدیۆمی).

پێکها تەی ئەم جۆرە، لە ناوێکی گ شتی و ئاوەڵناو ێك درو ستبووە، ئاوەڵ ناو وەك کەرتی دووەمی پێکهاتەکە، دەرخەری ناوەکەیە. لە هێڵکاری ژمارە (18) دا دەخرێنە ڕوو.

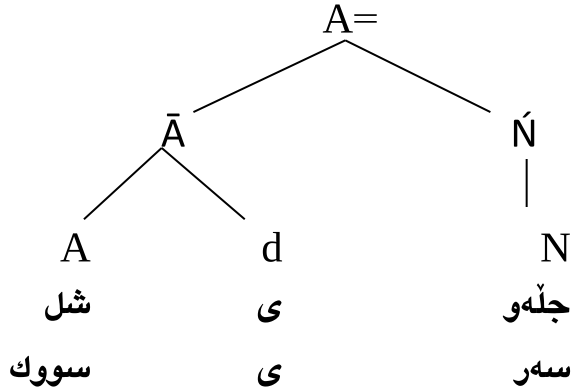

هێڵکاری ژمارە (18)

یاساکەی لە (9) دا داڕێژراوە:

$$9)\ (\bar{A} + det) + N$$

پێکهاتەی ئەم فرێزە ئیدیۆمییە، پرۆژە یەکی دا نەخراوە، دەتوانرێت ژمارەی ئاوەڵناوە کانی زیاد بکرێت. (بڕوانە (241)).

241- (أ) لە سەر بەردی ڕەق نان پەیدا دەکات.

(ب) خزمەتی داری بێ بەر دەکات.

(پ) بۆنی شیری خاو لە دەمی دێت.

ئاوەڵناویی ئیدیۆمیی بە هەمان پێکهاتەوە، لە بەشی کرداریشدا دەردەکەون (بڕوا نە (242)) چونکە لە جێکەوتەی ئاوەڵکرداردا دێن و وەك ئەو ئەرك دەبینن و پێیا ندەوترێ ئاوەڵکردار ئاسا، وەك:

242- (أ) ئەوچاو لە دەرە.

(ب) ئێوە زۆر سەر بەگۆبەندن.

جێکەو تەی فرێزی ناوی لە ڕستەدا هەمیشە لە بە شی بکەریدا یە، ئەم جۆرە فرێزا نە، سەرە واتایەکانیان ناون، دە توانن لە جێکەو تەی بکەر، یا ف.ن دا دەربکەون و بەفرێزی ناویئا سا ناوزەد بکرێن (بڕوانە (243)).

243- (أ) چاکی مەردانەی لێ هەڵکرد.

(ب) سەری کوێرەمار لە جانتاکەیدایە.

4-1-3/3) فرێزی پێشناویی و ئاوەڵکردارییی ئیدیۆمیی:

فرێزی پێشناویی ئیدیۆمیی، لە پێشناوێك و فرێزێکی ناویی پێکدێت، لە (10) دا شێوازبەند کراوە.

10) N + preposition ⟵ P

لەم فرێزە ئیدیۆمییەدا، پێشناو سەری حوکمکەرەو حوکمکردنەکەشی بەپێچەوانەی سەرە ڕێزمانییەکانی ترەوەیە، لەڕاستەوە بۆ چەپ حوکمی فرێزی ناویی دەکات (بڕوانە (244)). پێکهاتەی ئەم جۆرە، نا سادەیەو پێشناو سەری حوکمکەرە. جێکەوتەی پێشناوی، لەناو بەشەکردارداییە، بۆیە توانای ئەوەی هەیە رۆڵی ئاوەڵکردار ئاسا ببینێت (بڕوانە (245)).

244) بە باچوو. [تەمەنی ڕۆیشت، یا ڕەنجی بەفیڕۆچوو].

245) بە دەم و پلە. [ڕوو بە خەڵك دەدات و لەگەڵیاندا ناسکەو زمانی لەوبارەیەوە تیژە]

فرێزی ناویی بەچەند ڕێگەیەکی تر، نیشانەی ئاوەڵکرداری لەو جێکەوتەیەدا وەردەگرێت: وەك دووبارەکردنەوەی فرێزی ناویی بەبێیاریدە (بڕوانە (246)) و بەیاریدە بڕوانە (247).

246 –(أ) هانی هانی لەسەرە. (ب) دەستی دەستی پیٚ دەکات.

247– (أ) چاوی لەچاوی بهاتایە. (ب) کەس بە کەس نییە.

5-1-3/3) فرێزی کرداری ئیدیۆمیی:

کردار، بزوێنەری ڕستەیەو بەشێکی گرنگی بەشە کردارەو وەك سەرە ئەرك دەبینێت، پێکهاتەکەی لە (11) دا یاسابەند کراوە.

11) Verb + N ⟵ Verb p (بڕوانە (248))

248– (أ) بەباچوو.

(ب) بارەی بڕی. [دەمکوتی کرد، لە جروت و فرتی خست].

جۆری ئەو کردارانەی لە (248) دان، کردارە تێپەڕەکانن، [کرد] وەك سەرە ئەرك دەبینێت و [بار] تەواوکەرە، [باری کرد] پێکهاتەیەکی فرێزی کردارییی ئیدیۆمییەو لە هێڵکاری ژمارە (19) دا، خراوەتە ڕوو.

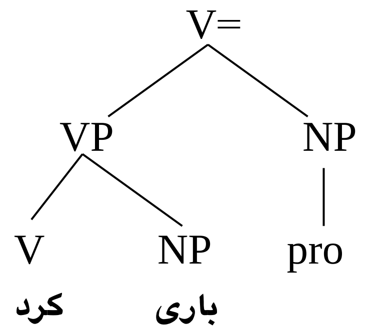

هێڵکاری ژمارە (19)

فرێزی ناویی و فرێزە ناویی ئاساکان، تەواوکەری فرێزی کرداریی ئیدیۆمیی پێکدەهێنن، چونکە دەتوانن لەجێکەوتەی فرێزی ناویدا دەربکەون، یاساکەی لە (12) نیشاندەدرێت.

12-(أ) V + D

(ب) V + A

249- (أ) ڕەش و سپی جیاناکاتەوە [مرۆڤێکی نەزان و نەشارەزایە، نەخوێندەوارە].

(ب) پەنا حەجەکەی گرتووە.

(پ) ئاگرەکەی خۆشکرد. وەك لەم هێڵکارییەدا دیارە:

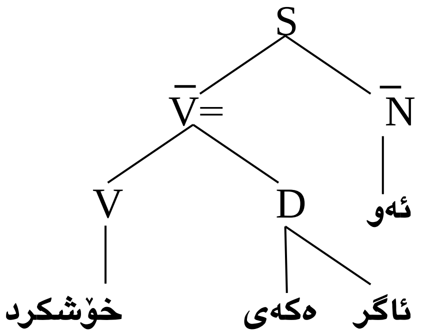

هێڵکاری ژمارە (20)

بەوپێ یەی کردار هەڵسوڕێنەری ڕ ستەیە، ئەرکی د یاریکردنی ئەو ڕەگەزا نە لەڕووی پێکهاتەو واتاوە دیاری دەکات، بەواتایەکی تر، کردار دۆخی ڕێزمانی بەرکاری ڕاستەوخۆ بە فرێزی ناوی دەدات و بەم دوا نەش فرێزی کرداری پێکدێن و ئەم پێکهاتە یەش، فرێزێکی تری ناویی بۆ خۆی دیاریدەکات، تا دۆخی ڕێزمانی بکەری پێببەخشێت (بڕوانە (250)).

250) پاروی گەورە دەگلێنێت.

251) کاڵەك بەئەژنۆ دەشکێنێت.

کردارە ناتەواوەکان (بیٚ هێزەکان)، ناتوانن بەتەنیا رۆڵی بابەتانە بدەن، لەبەرئەوە یە لەگەڵ هەموو چەشن و جۆرەکانی فرێزی ئیدیۆمییدا دێن (بڕوانە (252)).

252- (أ) منالٚ بازاڕە. (بەفرێزی ناوییەوە) یە.

(ب) سەر ڕاستە. (بەفرێزی ئاوەڵناویی) یەوەیە.

(پ) ژنێکی بە دەم و پلە. (بەفرێزی پێشناویی) یەوەیە.

لێرەدا ئا ماژە بە شکاندنەوەی بکەرو بەرکار، لە پێکها تەی مۆرفۆسینتاکسی فرێزی کرداری ئیدیۆمییدا دەدەین و یاساکانیان دەخەینە ڕوو:

1-(أ) ناو + کەس (بکەریی) + پێشناوی مۆرفۆسینتاکسی + ڕەگ + کات + کەس (بەرکاریی) بۆ ڕابردوو.

253- أ) (پاڵی پێوەنا، دەستی لیٚ بەردا، دەستی پێدا چزا)

(ب) ناو + کەس (بەرکاریی) + پێشناوی مۆرفۆسینتاکسی + کات + ڕەگ + کەس (بکەریی) بۆ ڕانەبردوو.

ب) (دەستی پێدا دەچزیٚ، دەستی لیٚ بەردەدا)

2-(أ) ناو + کەس (بکەریی) + پێشناوی مۆرفۆسینتاکسی + ئاوەڵناو + ڕەگ + کات + کەس (بەرکاریی) بۆ ڕابردوو.

254- أ) (سکم پێی سوتاوە، چاوملێسورکردنەوە)

(ب) ناو + کەس (بەرکاریی) + پێشناوی مۆرفۆسینتاکسی + ئاوەڵناو + کات + ڕەگ + کەس (بکەریی) بۆ ڕانەبردوو.

ب) (سکم پێی دەسوتیٚ، چاویانلێسوردەکەمەوە)

3-(أ) ناو + کەس (بکەریی) + پێشناوی مۆرفۆسینتاکسی + پێشگری ئاوەڵکردا ریی + ڕەگ + کات + کەس (بەرکاریی) بۆ ڕابردوو.

255- أ) (چنگی لێگیر کرد، سەری خوراند)

(ب) ناو + کەس (بەرکاریی) + پێشناوی مۆرفۆسینتاکسی + پێشگری ئاوەڵکرداری + کات + ڕەگ + کەس (بکەریی) بۆ ڕانەبردوو.

ب) (چنگی لێگیردەکەم، سەری لێی دەخوریٚ)

6-1-3/3) فرێزی خستنەتەکیەکی ئیدیۆمیی:

لەم جۆرەدا، ئەو پێکهاتەو کەتیگۆرییە سینتاکسییانە دەخرێنە تەکیەك، کە وەك یەکن، بەهۆی مۆرفێمی / –و/ پێکەوە دەبەسترێن، ئەم مۆرفێمە هیچ دۆخێکی ڕێزمانی نادات و تەنیا ئەرکی بەستنەوەی فرێزەکانە (بڕوانە (256)).

256–(أ) ئاو و گڵ هەڵیگرێت. (خستنە تەکیەکی دوو فرێزی ناویی).

(ب) ئاوی تاڵو ئاوی سوێرمان پێکەوە خواردۆتەوە. (خستنە تەك یەکی دوو فرێزی خستنەپاڵی ئاوەڵناویی).

(پ) بە زەڵم و بە تانجەرۆ پاك نابێتەوە. (خستنە تەك یەکی دوو فرێزی پێشناوین).

(ت) ئاوی ئامون و توونی بابا چێت. (خستنە تەك یەکی دوو فرێزی ناویی تایبەتین).

(ج) لەتەڕ دەخواتو لە وشك دەنوێت. (خستنە تەك یەکی دوو فرێزی کرداری).

(چ) دەستت بە کەوگیرەو چاوت لە فەقیرە. (خستنە تەك یەکی دوو فرێزی ناویی خاوەندارییەن).

(ح) بەرگی مەڕەو دانی گورگ. (خستنە تەك یەکی دوو فرێزی دیارخەرییەن).

پێکهاتەیەکی گشتگیری ئەو جۆرە فرێزە لە (13) دا یاسابەند دەکەین.

13) $X + Conj + X \longrightarrow$ Co-Ordinate p

7-1-3/3) فرێزی ڕادەی ئیدیۆمیی:

ژمارەو ڕادە، دەر خەرێکی تری پێ شەوەی فرێزی ناویین و نیشانەی چەندێتی ناو دەردەخەن و هەردووکیان پێکەوە بەدوای یەکدانایەن، بڕوانە (257):

257–(أ) چوار چاو.

(ب) دوو دڵ.

یاساکانی بریتین لە:

14–(أ) $N + Q$ (تۆزێك حەیا بتگرێت).

(ب) $D + Q$ (هێندەی مەشێلە).

(پ) $P + Q$ (هێندەی بەدەمەوە مەدە).

(ج) $\bar{A} + Q$ (هێندەی کون تیایە مەپرسە).

(چ) $V + Q$ (هیچی لە باردا نییە).

4/3) فرێزی ئیدیۆمیی و وشەی لێکدراوی ئیدیۆمیی:

ژمارەیەك فرێزی ئیدیۆمیی و وشەی لێکدراوی ئیدیۆمیی هەن، کە لەڕووی فۆڕمەوە هاوبەشن و بە هەمان واتاوە بەکاردەهێنرێن (تەنیا جیاوازی لە پێکهاتەیاندا بوونی (ی) لەنێوان کەرتەکانی فرێزەکەدا یە)، فرێزە ئیدیۆمییەکە بەلابردنی (ی) خستنەپاڵ، دەبێتە وشەی لێکدراوی ئیدیۆمیی (بڕوانە (258)).

258) چاوی ڕوون ⟵ چاو ڕوون
چاوی شۆڕ ⟵ چاو شۆڕ
چاوی چنۆك ⟵ چاوچنۆك
دڵی تەنگ ⟵ دڵتەنگ
پشتی پان ⟵ پشتپان [6]

یاساکەی بەم شێوەیەیە:

15) A + det + N ⟵ A + N

لەم هێڵکارییەدا دەردەکەوێت:

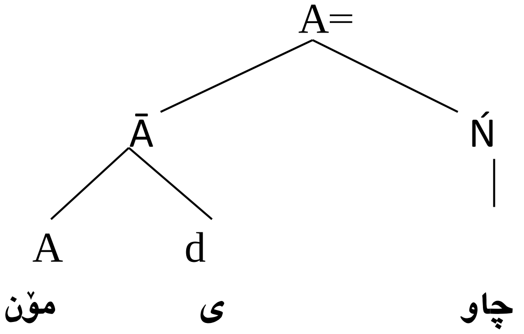

هێڵکاری ژمارە (21)

---

[6] هیدایەت عبداللە محمود: (2002: 69).

5/3) ئیدیۆم و مۆرفۆلۆجی:

1-5/3) ئیدیۆم و وشە:

دیاریکردنی ڕۆنانی ناوەوەی وشەکان و، لێکۆڵینەوە لە پێکهاتەی فۆڕمی وشەکان و گرنگیدان بە چەمکی وشە بە گشتی، بابەتی لێکۆڵینەوە مۆرفۆلۆجیەکان پێکدەهێنن، سروشتی ئیدیۆمەکانیش بەشێکی گرنگی ئەم لێکۆڵینەوانەن، لەلایەك، وەك وشەکانن و لەفەرهەنگدا تۆماردەکرێنو دانەی ئامادەی زمانن، لەڕووی فۆڕمو واتاوە وەك یەك لێکسیم دەردەکەون، بڕوانە (7/3)، لەلایەکی تریشەوە، ئەو چەشنەی ئیدیۆم، کە فۆرم و ڕۆنانی وشەی لێکدراوی هەیە، دەیهێنێتە ناوئەم ئاستەوە.ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت، کە ئیدیۆمەکان بەتەواوی وەك وشەکان وان، گەر وابوونایە، نەدەبوونە دوو دانەی زمانەوانیی جیاو سەربەخۆ، بەم پێیە بۆ جیاکردنەوەی سنوری نێوانییان، ئاماژە بەو جیاوازیانە دەدەین کە لە نێوان ئیدیۆم و وشەدا هەیە، کە ئەمانەن:

أ- لەڕووی فۆنۆلۆجییەوە: هێز، کە دیاردەیەکی فۆنۆلۆجییە، هۆکارێکی جیاکارییە لەنێوان وشەو ئیدیۆمدا، ، ((یەکێك لەو نیشانە سەرەکیانەی کە وشە لەئیدیۆم جیادەکاتەوە، هێزە، وشە یەك هێز وەردەگرێت ، بەڵام ئیدیۆم دوو ، یا زیاتر))[7] بەگشتی وشە یەك هێزی دەچێتە سەر، ئەمە جیای دەکاتەوە لەئیدیۆم، کە لە هێزێك زیاتری دەچێتە سەر.

ب-لەڕووی مۆرفۆلۆجییەوە: لەگەڵ ئەوەی وشەو ئیدیۆم هەردووکیان بە ئامادەکراوی لە ئاخاوتندا هەن، جیاوازییان لەم ڕوانگەیەوە ئەوەیە کە وشەکان بەسەر مۆرفێمەکاندا دابەش دەکرێن ئەمانیش لەوە زیاتر کەرت ناکرێن، چونکە واتاکانیان دەشێوێ وەك:

259-(أ) ژن ——/——► ژ+ ن

(ب) خاك ——/——► خا+ ك

بەڵام ئیدیۆم بەسەر وشەدا دابەش دەکرێت و ئەمانیش جارێکی تر بۆ یەکەی وردتر شی دەکرێنەوە، وەك:

260- (أ) خەیاڵ پڵاو ————► خەیاڵ + پڵاو

---

[7] ن.م. شانسکی: (1969، 36).

(ب) ڕوو ڕەشکردن ⟵ ڕوو + ڕەش + کردن

پ) لەڕووی ڕۆنانەوە(سینتاکسیەوە): ئیدیۆمەکان سرکن و چەسپاون‌و بە ئاسانی ناتوانین یەکەکانی بگۆڕین، بەتایبەت ئەوانەیان کە بەتەواوی فۆڕم جێگیرن و قاڵبێکی بەستویان هەیە، بڕوانە :

261)چاوچنۆك.

ت- لەڕووی واتاییەوە: هەرچەندە ئیدیۆم لەچەند وشەیەك پێکهاتووە، بەڵام یەکواتایی نیشان دەدەن و لەبەرئەمەشە زۆرجار وشە دەتوانێ وەك سینۆنیم بەرامبەر بە ئیدیۆم بەکاربهێنرێت، جیاوازی نێوانیان لەم ڕووەوە ئەوەیە، کە زانینی مانای بەشە پێکهێنەرەکانی وشە (وشەی لێکدراو)، یارمەتیمان دەدات بۆ دەستخستنی واتای وشەکە، بۆ نموونە ئەگەر مانای (گوڵ) و (ئاو) زانرا، دەتوانرێت واتای (گوڵاو) بزانرێت بێ ئەوەی پێویستمان بە فەرهەنگ هەبێت، بە پێچەوانەی ئەمەشەوە زانینی مانای پارچەکانی ئیدیۆم یارمەتیمان نادەن بۆ پێشبینی کردنی واتای ئیدیۆمەکە بەگشتی، بڕوانە(1/2).

2-5/3) ئیدیۆم و پەیوەندی مۆرفۆلۆجی:

مۆرفۆلۆجی گەڕانە بەدوای ڕۆنانی ناوەوەی وشەو دیاریکردنی پەیوەندی نێوان پێکهاتەکانی، لێرەدا دوو جۆر پەیوەندی (Morphological Relationship) لەنێوان پێکهاتەکانی وشەدا دیاریکراوە، کە بە پەیوەندی مۆرفۆلۆجی ناودەبرێن، ئەوانیش(8):

أ- لێکسیم دروستکردن، یا وشەی داڕێژراو. بریتییە لە پەیوەندی لێکسیمەکانی خێزانە وشەیەك، کە دەچێتە بواری سیمانتیکەوەو لە فەرهەنگیشدا تۆمار دەکرێت. بە دوو شێوازیش دادەڕێژرێن، بە لاگر و بە وشە، وەك: (مزگەر، مارماسی).

ب- فۆڕمە وشە دروستکردن، یا وشەی ڕێزمانیی. پەیوەندی فۆڕم و وشەکانی لێکسیمێك دەگرێتەوەو لەبواری سینتاکسدایە. ئەمیش دوو جۆرە، شکاندنەوەو گەردان کردن.

ئیدیۆم، جگە لەوەی هێمای زمانییەو لەشێوەی وشەی لێکدراوو فرێزو ڕستەدا دەبینرێت، بەو پێیەی یەکەی فەرهەنگییشە، لەئاستی مۆرفۆلۆجی و سینتاکسیدا ڕۆڵ

(8) Marthn haspelmath (2002:38).

دەبینێت، کەرەستەکانی ئەم ئاستانە، یا بەهایەکی واتاییان هەیە، یا ئەرکێکی ڕێزمانیی، ئیدیۆمیش بەو پێیەی لەم ئاستەدا دانەیەکە، دەبێت تایبەتمەندی هاوبەش هەبێت لەنێوان یەکەکانی ئەم بوارەداو بەلایەنی کەمەوە دەبێت لە ئاکاریاندا ڕەنگبداتەوە ((ئیدیۆم دەچێتە ناو مۆرفۆلۆژییەوەو زیاتر وەك مۆرفیم وایە چونکە واتاکەی لەخۆوەیە))[9]. کەواتە ئیدیۆم دانەیەکی ئاستی مۆرفۆلۆجیەو بەوپێیەی ئیدیۆم لە فەرهەنگدا تۆمار دەکرێت، (بڕوانە پاری داهاتوو) و ئەو یەکانەی پێکیاندەهێنن واتایەکی دیکە دەبەخشن، جگە لەواتای تایبەتی خۆیان، لەمەوە دەتوانین بڵێین کە ئیدیۆم بەهایەکی واتایی هەیەو ئاکاریان وەك وشە داڕێژراوەکان وایە، بۆ سەلماندنی ئەمەش بەراوردێك دەکەین لەنێوان ئیدیۆم و وشە داڕێژراوەکانداو تایبەتیەکانیان دەخەینەڕوو.

تایبەتیەکانی لێکسیم دروستکردن– وشەی داڕێژراو:

1– لێکسیم دروستکردن و ئیدیۆم، جۆرێکن لە پرۆسەی هێمادانان و دەچنە فەرهەنگەوەو واتای نوێ دروست دەکەن، وەك[10]:

262) ماستاو ⟵ وشەیە.

263– (أ) چاونەترس ⟵ ئیدیۆمە [لەهیچ سڵ ناکاتەوە].

(ب) مانگابەکەڵ ⟵ ئیدیۆ مە (بە کە سێك دەو ترێ هەمیـ شە خەڵکی بەدواوە بێت).

2– وشەی داڕێژراو و ئیدیۆم، فۆرمێکی نوێ بەوشە (بنج) ەکە دەدەن، بۆ نموونە:

264) مار + ماسی ⟵ مارماسی — وشە

فۆڕمەوشەی (1) فۆڕمەوشەی (2)

مەبەست پێی فۆڕمی نوێ، واتای نوێی دروستکردووە.

265– (أ) قسە + نەكلۆك ⟵ قسە نەكلۆك

فۆڕمەوشەی (1) فۆڕمەوشەی (2)

ئیدیۆم

(ب) دەست + بڵاو ⟵ دەستبڵاو

فۆڕمەوشەی (1) فۆڕمەوشەی (2)

---

(9) محەمەد مەحوی: (2005: وانەی خوێندنی باڵا).

(10) بڕوانە: محەمەد مەعروف فەتاح و سەباح ڕەشید قادر: (2006: 57–63).

3- وشەی داڕێژراو و ئیدیۆم، هەندێ جار پۆلی وشە دەگۆڕن، واتە ئەگەر وشەکە ناوبێ، دوای لێکدان دەبێتە ئاوەڵناو، یا هەر بەشێکی تری ئاخاوتن، وەك:

266) بێ + هێز ← بێ هێز } وشە
وشەداڕێژەر ناو ئاوەڵناو

267- (أ) چوار + چاو ← چوارچاو
ژمارە + ناو ئاوەڵناوی لێکدراو
(ب) دەست + بڕ ← دەست بڕ } ئیدیۆم
ناو + ڕەگ ئاوەڵناوی لێکدراو
(پ) سەر + بە + گێچەڵ ← سەربە گێچەڵ
ناو + کۆنجێکشن + ناو ئاوەڵناوئاسا

4- کاری بنچینەیی وشە داڕێژراوەکە، قەدی نوێ بۆ وەرگرتنی گیرەکە ڕێزمانییەکان ئامادە دەکەن، لە ئیدیۆمیشدا بەهەمان شێوەیە:

268) شا + سوار + ەکە + یان ← شاسوارەکەیان

قەدی لێکدراو

269- (أ) چاو + چنۆك + ەکە + یان ← چاوچنۆکەکەیان
قەدی لێکدراو } ئیدیۆم
(ب) قسە + زل + ەکە + یان ← قسە زلەکەیان
قەدی لێکدراو

5– لێکسیمە نوێکان، واتایان ناتوانرێ لە کەرتە بنجییەکانی وشە داڕێژەرەکەوە دیاریبکرێ و بەئاسانی لێك جیا بکرێنەوە، ئیدیۆمیش بە هەمان شێوە واتاکەی ناتوانرێ دیاریبکرێت، کە لەکام کەرتی ئیدیۆمەکەوە هاتووە، تا لێك جیابکرێنەوە، وەك:

270) بەڕانەتی ئایا ← بە + ڕان + ەتی / بەڕان + ەتی / بەڕا + نەتی } لە وشەدا

لێرەدا ئایا واتای ئەم وشەیە بۆ کام لە کەرتەکانیی وشەکە دەگەڕێتەوە؟ دیاریکردنیی ئاسان نییەو پێویستە بە یاسا واتایەکان شیبکرێتەوە، لەئیدیۆمیشدا بە هەمان شێوەیە، بڕوانە(271، 272، 273):

271) سەرەڕۆ ← سەربەهەموو شوێنێکدا دەکات
272) دەستەوسان ← بێدەسەڵات
273) دەست ڕۆشتوو ← بەدەسەڵات

ئایا ئەم واتایانە بۆ کام لە پێکهاتەکانی دەگەڕێتەوە؟

6– لە بەکارهێنانی ئیدیۆم و لێکسیمی نوێدا، ئارەزوومەندییەك لە بەکارهێنانی وشەکەو هاوواتاکانیان بەدی دەکرێت، بەواتایەکی تر (وشە داڕێژراوەکە لەڕووی ڕێزمانییەوە بەرامبەر تاکە وشە دەوەستێ و دەتوانرێ بە وشەی سادە جێگەی بگیرێتەوە، ئیدیۆمیش بە هەمان شێوەیە:

لەوشەدا: 274– (أ) (منالْ + ەکە) هات.

↓

(ب) (منالْ + ۆچکە) هات.

گۆڕینی (منالەکە) بە (منالۆچکە)، هیچ لە بەهای ڕێزمانیی ڕستەکە کەم ناکاتەوە.

لە ئیدیۆمدا:

275– (أ) چنگ لەسەرشان هات.

↓

بەخێرایی هات.
بە هەڵەداوان

(ب) لاوێکی چاونەترسە.

↓

لاوێکی ئازایە.

گۆڕینی ئیدیۆمی (چنگ لەسەرشان– چاونەترس) بۆ هاوواتاکانیان، (بەخێرایی– ئازا)، هیچ لە بەهای ڕێزمانیی ڕستەکە کەم ناکاتەوە.

7– لێک سیمە نوێیە کە، وا تای چەمکی بنجە کەی گۆڕ یوەو لەئیدیۆ مدا بە هەمان شێوە چەمکەکە دەگۆڕێ، زۆرجار بۆ چەند چەمکێکی تر دەبنە ئاماژە، وەك:

لە وشەدا:

276) پیاو + ەتی ⟵ پیاوەتی

چەمکی (پیاو، پیاوەتی) لەڕوی واتاوە جیاوازن.

لە ئیدیۆمدا:

277) کاسە لێس ⟶ – چڵکاوخۆر
– نۆکەر

278) تاکولۆ ⟶ – جیاجیا
– پەرش‌وبڵاو

لەم دوو ئیدیۆمەدا، وشەکانی [□کاسە□، □لێس□] و [□تاک□، □لۆ□] هەریەکەیان لەڕووی واتاوە جیاوازن، لەو واتا نوێیانەی کە دەیگەیەنن پێکەوە، وا تای ئیدیۆمی وا تە ئەو وشانە بەو فۆڕمانەیا نەوە، جگە لە وا تای فەرهەنگیی، چەمکی نوێیش دەبەخشن و ئە مە سیمای سەرەکی ئیدیۆمەکانە.

8– هەر چەندە لێک سیمە نوێ کان بەزۆری لەڕوی وا تاوە ڕوو نن، هە ندێ جار واتا کەیان پێشبینی ناکرێت، بە تایبەتی ئەگەر کەرتەکان فرەواتا، یا هاوبێژبن، ئەم تایبەتیە بەزۆری لە ئیدیۆمدا دەردەکەوێ[11]، چونکە زۆربەیان لەڕوی واتاوە لێڵن.

لە وشەدا: 279) هەڵکەوت: (أ) بە مانای دەرکەوتن، یا ناوداربوون.

(ب) بە مانای بەربوونەوە و پێ لەشت کەوتن.

لە ئیدیۆمدا: 280– (أ) کەم دەست: 1–دەست کورت.

2–- کەم دەسەڵات.

(ب) گەڕوگول: 1– پیس و پۆخڵ.

---

[11] بڕوانە: محەمەد مەعروف فەتاح و سەباح ڕەشید (2006: 61).

2- هەژارو ڕیسوا.

(پ) دەم هەراش: 1- بەدەم و زمانەو بۆ قسە دانامێنێت.

2- بەقسە کەس نایبەزێنێت.

9- دەشێت وشەداڕێژراوەکان، لەڕوی واتاوە نا داڕشتەیی بن، ئیدیۆمیش بەهەمان شێوەیە. وەك:

281) پیاو + ەتی ⟵ پیاوەتی (ناوی ئەبستراکتی دروستکردووە).

خۆشناو + ەتی ⟵ خۆشناوەتی (ناوی کردووە بە ناوی شوێن). } وشە

282) چووە ژێری. ⟵ پێی لێ نا ، دانی پێدانا. } ئیدیۆم

چووە ساڵەوە. ⟵ پیر بووە.

3-5/3) ئیدیۆم و پێکهاتنی مۆرفۆلۆجی:

کوردی وەك زمانە لکاوەکان، لەپێکهاتەی مۆرفۆلۆجیدا، بەشێکی کەمی وشەکانی سادەن (یەك مۆرفێم) و زۆرینەی وشەکانی بەڕێگای لێکدان (لێکدانی دوو مۆرفێم)، یا داڕشتن (ئاوێتە کردنی مۆرفیمێك، یا زیاتر لەگەڵ لاگرەکاندا) پێکدێنێت، وشەی سادە لەڕووی ڕۆنان و واتاوە لەگەڵ جۆری دووەمی لێکداندا کە ئیدیۆمە، یەکدەگرنەوەو هەمان تایبەتمەندییان هەیە.

(وشەی سادە بە وشەی تاریك دادەنرێ، چونکە واتاکانیان لە فۆڕمەکانیانەوە، پێشبینی ناکرێت، تەنانەت ئەو وشانەش، کە بە سروشتی ناسراون، لە واتادا هەر لێڵن، چونکە واتاکانیان لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر دەگۆڕێن)[12] بڕوانە (283)، وشەکانی (جۆری لێکدان) بەپێی ڕۆنان و واتایان، بۆ دوو جۆر پۆلێن دەکرێن: جۆری یەکەم: ئەوانەن، کە خۆمان سازیان دەکەین بەپێی یاسای مۆرفۆلۆجی زمانەکەمان، لەڕوی واتاشەوە بە وشەی ڕوون دەژمێررێن، چونکە واتاکانیان لەواتای کەرتەکانییەوە، پێشبینی دەکرێ و دەزانرێ، بەگشتی مانای ئەم جۆرە وشانە ڕوونن، بڕوانە (284):

283) دار ، سەگ، گوڵ.... هتد.

---

[12] محەمەد معروف فتاح و سەباح ڕەشید: (2006، 41).

284- (أ) **پیرەمێرد**

(ب) **سەوزەگیا**

(پ) **گولاڵە سوورە**

جۆری دووەم: ئەو وشە لێکدراوانەن، کە بەئامادەکراوی لەهەموو زمانێکدا هەن و لەکاتی ئاخاوتندا ئێمە دروستیان ناکەین و بوونەتە قاڵب و جێگیربوون، لەڕوی واتاییەوە بەوشەی تاریك دادەنرێن، لەبەرئەوەی شێوەی فۆنەتیکی وشەکان، یا فۆڕمی وشەکان دەبنە هێما بۆ چەمکێکی تر، بەواتایەکی تر ماناکانیان لە فۆرمەکانیانەوە پێشبینی ناکرێت، ئیدیۆمەکان لەم جۆرەی وشەی لێکدراون، بۆ نموونە کە واتای (چنگ) و (لەسەر) و (شان) زانرا، ئەمانە نابنە ڕێنماییمان بۆ زانینی مانای دەربڕاوەکە بەگشتی، کە بەواتای (زۆر بەخێرایی) دێت، یا ئیدیۆمەکانی،

285-(أ) **چڵکاو خۆر** [**بەکرێ گیراوی ئەم و ئەو**].

(ب) **دەست کورت** [**هەژار**].

(پ) **چاو لە دوو** [**بەشتێك دەوترێت بەخشرابێت بەڵام بە نابەدڵی**].

هەر یەك لەم واتا ئیدیۆمیانەیان، لەواتای بەشە پێکهێنەرەکانیانەوە نەهاتوون، ئەم دوو جۆرەی وشەی لێکدراو، لێکسیمی نوێ سازدەکەن و دەچنە فەرهەنگەوە، وەك لەم هێڵکارییەدا دەردەکەوێت:

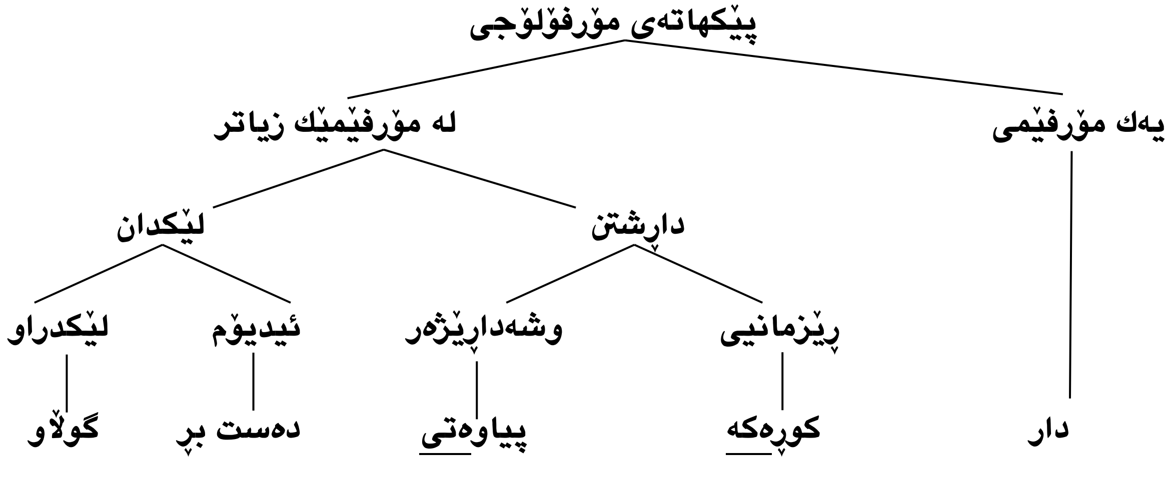

هێڵکاری ژمارە (22)

کەواتە ئەو ئیدیۆمانەی، کە لە شێوەی وشەی لێکدراودان، دەچنە خانەی لێکدانی پێکهاتەی مۆرفۆلۆجی زمانی کوردییەوە، بەم پێیە ئیدیۆم هەرچەندە بە ئامادەکراوی لەزماندا هەیەو قاڵبدارە، دەبێت یەکگرتنی یەکەکانی، کە ئیدیۆمەکەیان پێکهێناوە لەگەڵ ڕێسا مۆرفۆلۆجیەکانی زمانەکەماندا بگونجێت، یا بەلایەنی کەمەوە هاوبەشییەك لەنێوانیاندا هەبێت، ئەگینا ئەو کاتە ئیدیۆم لەهەموو زمانێکدا، یەك قاڵب و یەك پێکهاتەیان دەبوو، ئەمەش وانییە، ڕاستە ئیدیۆم دانەیەکی گشتیی زمانەو لەهەموو زمانەکانی جیهاندا هەیە، لەنێوان زمانەکانیشدا ئیدیۆمی هاوبەش لەڕووی واتاوە هەیە، (بڕوانە:3/1)، لەڕووی ڕۆنانەوە هەموو میللەتێك ئیدیۆمی تایبەتیان هەیە، کە بەپێی یاساو ڕێسای زمانەکەیان داڕێژراوە.

لێرەدا باس لە ڕۆنانی ئەم فۆرمەی ئیدیۆم دەکەین کە لەشێوەی وشەی لێکدراودایە، بۆ دیاریکردنی پێکهاتن و ئاکاریان، بەراوردی دەکەین لەگەڵ وشەی لێکدراوداو وشەی لێکدراوی ئیدیۆمی، هەمان پێناسەی وشەی لێکدراوی ئاسایی بەسەردا جێبەجێ دەبێت، کە((پێکهاتەیەکی فەرهەنگییە، لەدوو بنەما، یا زیاتر پێکدێت و لەڕووی ڕێزمان و واتاوە وەك یەك وشە ڕەفتار دەکات))[13].

وەك وشەی لێکدراو دووجۆر سەری هەیە، سەری ڕێزمانیی و سەری واتایی، کە لەگەڵ پێکهاتەو سیستم و ڕستەی زمانی کوردیدا، یەك سەرەوڕیز بوونیان هەیە، کە سەر کۆتایین، بۆ نموونە:

أ- ئەو وشانەی سەر کۆتایین:

ناو + سەری ڕێزمانیی: چاوکاڵ

ناو + سەری واتایی: ڕۆژنامە

ئیدیۆمیش بەهەمان شێوە، لەسەرێك‌و تەواوکەرێك پێکهاتووەو سەرکۆتاییە، وەك:

ناو + سەری ڕێزمانی: دڵ ڕەق

ناو +سەری واتایی: بەد زمان

وەك لەم هێڵکارییانەدا دەردەکەون:

---

[13] **هیدایەت عەبدوڵڵا محەمەد:** (2002: 84).

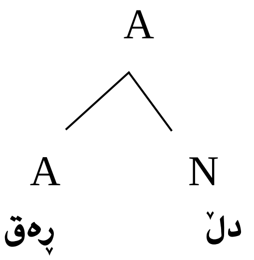

هێڵکاری ژمارە (24)

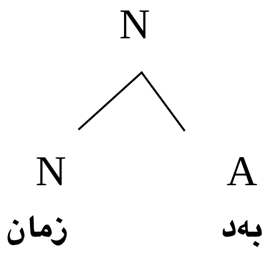

هێڵکاری ژمارە (23)

ب- ئەو وشە لێکدراوانەی (ئاوەڵناو) تیایاندا دەچێتە پێشەوە، کە ئاوەڵناو (- نیشانە ئاوەڵناوییەکانی)، لەگەڵ (پێشناو + ناو)[14]، پێکهاتەکەی پێکدێنن، بڕوانە (286):

286- (أ) پیرە پیاو [پیرێك کە پیاوە].

(ب) شۆخە ژن [شۆخێك کە ژنە].

وەك لەم هێڵکارییەدا دیارە:

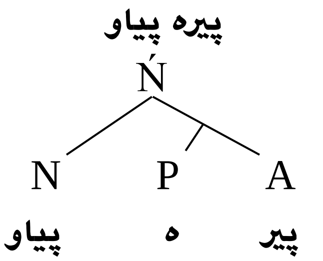

هێڵکاری ژمارە (25)

وشەی لێکدراوی ئیدیۆمیش، هەمان پێکهاتەی هەیە، وەك (287)، لەهێڵکاریی ژمارە (26) دا دیارە:

287- (أ) سیسەمار

(ب) تازە بابەت

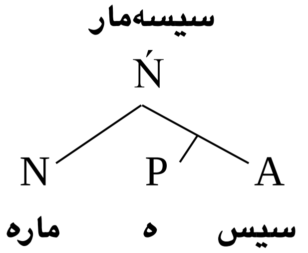

هێڵکاری ژمارە (26)

---

(14) هەمان سەرچاوەی پێشوو.

4-5/3) وشەی لێکدراوی ئیدیۆمیی و جۆرەکانی[15]:

أ- ناویی لێکدراوی ئیدیۆمی:

ئیدیۆمی ناویی، ئەو جۆرانەن، کە رۆڵی ناو دەبینن و ئەم پێکهاتانەیان هەیە:

N ⟵ N + N (16

288) □ ئاگر□ + □ باران□ — **ئاگر باران، چاوجوان**

N ⟵ N + Det + N (17

289) □ پایز□ + / -ە / + □برا□ — **پایزەبرا، کونەبا**

N ⟵ N + Co + N (18

290) □ئاسمان□ + / -و/ + □ڕێسمان□ — **ئاسمانو ڕێسمان، سەروگوێلاك**

N ⟵ N + Det + N (19

291) □ سەر□ + / -بە / + □ گۆبەن□ — **سەربەگۆبەن، سەربەقوڕ**

N ⟵ A + N (20

292) □ دەست□ + □ کورت□ — **دەست کورت، چاوچنۆك**

N ⟵ N + A (21

293) □ بەد□ + □ زمان□ — **بەد زمان، سوێر قسە**

N ⟵ N + Det + A (22

294) □ سیس□ + / -ە / + □ مار□ — **سیسە مار، تازە بابەت**

N ⟵ N + Conj + A (23

295) □ چڕ□ + / -و/ + □ چاو□ — **چڕوچاو، تڕوتفاق**

N ⟵ Base verb + N (24

---

[15] بۆ دیاریکردنی ئەم پێکهاتانە، بڕوانە: 1. (ئەورەحمانی حاجی مارف: 1977: 84-95).

2. (محەمەدی مەحوی :2001: 51-52).

296) □ سەر□ + □ شۆڕ□ سەرشۆڕ، شەڕفرۆش

N ⟵ Root verb + Conj + N (25

297) □ دەست□ + / –و/ + □ برد□ دەستوبرد، چڵکاوخۆر

N ⟵ Rv + Conj + Rv (26

298) □ مشت□ + / –و/ + □ ماڵ □ مشتوماڵ، پەناوپەسێر

N ⟵ N + Adv (27

299) □سەر□ + □قەڵەمانە□ ⟵ سەرقەڵەمانە

ب– ناوی ڕووداویی ئیدیۆمی:

لەم ڕۆنانانەدا دەردەکەون:

V ⟵ V + N (28

300) □ئابڕوو□ + □چوون□ ئابڕوچوون، مل نان

V ⟵ V + A (29

301) □ڕووڕەش□ + □کردن□ ڕووڕەش کردن، ڕووزەردبوون

V ⟵ V + A + N (30

302) □ئاگر□ + □خۆش□ + □کردن□ ئاگر خۆشکردن، دەم چەورکردن

V ⟵ V + Adv (31

303) □زۆر□ + □تێگوشین□ زۆر تێگوشین، بەرزفڕین

V ⟵ V + N + Conj + N (32

304) □پەڕ□ + / –و/ + □باڵ□ + □کردن□ پەڕوباڵ کردن، پینەوپەڕۆکردن

V ⟵ Adv + V + Conj + N (33

305) □ئاو□ + □كردن□ +/ –ه / + □ژێر□   ئاوكردنەژێر

V ⟵ V + Adv + N (34

306) / –پیّ / + / –لیّ / + □داگرتن□   پیّ لێداگرتن

پ– ئاوەڵناوی لێكدراوی ئیدیۆمی:

ئەوانەن، كە ئەركی ئاوەڵناو دەبینن و سەری ئیدیۆمەكە، بریتییە لە ئاوەڵناوێك، پێكهاتەیان لەم ڕۆنانەی خوارەوەدا دەردەكەوێت:

A ⟵ N + N (35

307) □ خەیاڵ □ + □ پلاو□   خەیاڵ پلاو، گەردن كەچ

A ⟵ A + N (36

308) □ زمان□ + □ درێژ□   زمان درێژ، چاوپیس

A ⟵ N + Det + N (37

309) □لێو□ + / –بە / + □بار□   لێو بەبار، گوڵ بەدەم

A ⟵ N + A (38

310) □خۆش□ + □باوەڕ□   خۆش باوەڕ

A ⟵ N + Det + A (39

311) □سیس□ + / –ە / + □مار□   سیسەمار

A ⟵ R + N (40

312) □قۆڵ□ + □بڕ□   قۆڵبڕ، جەرگبڕ

A ⟵ R + A (41

313) □ڕەش□ + □بین□ ڕەشبین، دوورکوژ

42) N + No ⟵ A

314) □دوو□ + □زمان□ دووزمان، چوارچاو، تەنیا باڵ

43) R + Adv ⟵ A

315) □بەلادا□ + □هات□ بەلاداهات، بەباچوو

وەك لەم هێڵكارییەدا دەردەكەوێت:

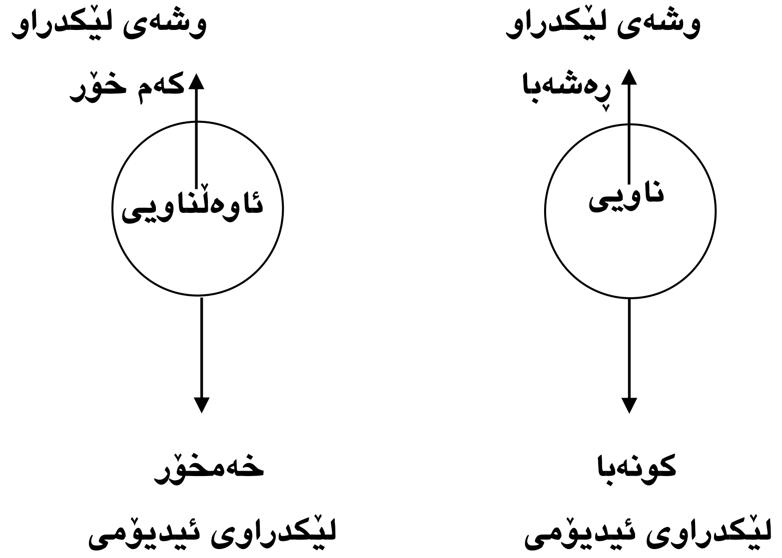

هێڵكاریی ژمارە (27)

بەگشتی ئیدیۆم پەیڕەوی ڕێسا مۆرفۆلۆجییەكانی زمانەكە دەكات، بەو پێیە بە یەكەیەكی ئاستی مۆرفۆلۆجی دادەنرێ، ڕۆنان و ئاكاریان وەك كەرەستەكانی ئەم ئاستە وایە، ئەوەی لەم ئیدیۆمانە تێبینی دەكرێ ئەوەیە، كە زۆربەیان بە هەردوو واتای فەرهەنگی و ئیدیۆمیی بەكاردەهێنرێن.

6/3) ئیدیۆم و فەرهەنگ:

وشە، چەمکێکی بەرفراوانەو واتای زۆری هەیە، تا ئەو ڕادەیەی لێڵییەك بەرامبەر ئەم زاراوەیە دروستبووە، زمانەوانان بۆ بەرتەسك كردنەوەی واتاكەی و كەمكردنەوەی لێڵییەكەی، بەپێی بواری بەكارهێنانیی، زاراوەی زۆریان بۆ داناوە، یەكێك لەو بوارانەش بواری بەكارهێنانی وشەیە لە فەرهەنگدا، كە زاراوەكانی (لێماو لێكسیم و لیستێم،..) یان، بۆ داناوە، بۆ ناونانی ئەو هێما زمانییانەی لەفەرهەنگدا تۆماردەكرێن. لێرەدا بەكورتی باس لە هەریەكەیان دەكەین و تایبەتێتیان دەخەینەڕوو و، پەیوەندی نێوان ئیدیۆم و هەریەك لەم زاراوانە ڕووندەكەینەوە، بەمەبەستی دیاریكردنی ئیدیۆم وەك یەكەیەكی فەرهەنگی.

1-6/3) لێما:

زانستی فەرهەنگنووسی، وەكو هەموو زانستەكانی تر، لایەنی تیۆری و پراكتیكی هەیە، كاری فەرهەنگ لەڕووی تیۆرییەوە، بریتییە لە: ((دیاری كردنی لێماو دەروازەی زانیاری هەر لێمایەك، بەم پێیە لێما بریتییە لەو هێما زمانییانەی بەپێی پێڕەوی (أ، ب، ت،...) و یاساو ڕێسای زانستی فەرهەنگنووسی لەفەرهەنگدا تۆماردەكرێن))[16]، لە لێكسیكۆلۆجیدا لێما ئەو وشەیەیە، كە ((لە سەرەتای دەروازە فەرهەنگییەكاندا، نواندنێكی ئەبستراكتی هەیەو هەموو گۆڕانە فەرهەنگییە شێوازبەندەكان، كە دەكرێ جێبەجێ بكرێ، پیشان دەدات. لەزانستی دەروونیی زمانەوانیشدا، بۆ تایبەتمەندییە سیمانتیكیو سینتاكسی و فۆنۆلۆجییەكانی وشەیەك دەگەڕێتەوە، كە لە فەرهەنگی بنەڕەتیدا نوێنراوە))[17].

دەروازەی زانیاری هەر لێمایەكیش، بریتییە لە: ((واتاو نیشانە واتاییەكان، چۆنێتی دەربڕین، چۆنێتی و جۆری ڕێنووس كردنی، پەیوەندی ئەو لێمایە لەگەڵ لێماكانی تر، كە لەیەك ڕەگەوە هاتوون، ئامارەدان بەو گۆڕانە كرۆنۆلۆجییانەی (زانینیی مێژوویی و بەدوای یەكدا ڕێكخراو،بەپێی كاتو ڕووداو)، كە بەسەریاندا هاتووەو دیاری كردنی كەتیگۆری فەرهەنگی لێماكان، كە بریتییە لە ناو، ئاوەڵناو، ئەدڤێربڵ و كردار))[18]. دەروازەكانی فەرهەنگیش بە دوو شێوە داڕێژراون: ((پێكهاتەی هێمای لێكسیمی وهێمای فرێزی هەیە. تایبەتییەكانیشیان، بریتییە لە:فۆن-phon، كەهەمیشە بەهۆی زنجیرەیەك پیت دەنوێنرێت،

---

[16] محەمەد مەحوی: (2005، وانەكانی خوێندنی باڵا).

[17] David Crystal (2003: 263).

[18] Stephan Gramly and Patzold (2004: 27).

سین–syn، زانیارییە سینتاکسیەکان دەگرێتەوە، سێم–sem، داتا سیمانتیکییەکان لەخۆدەگرێت))[19].

هێمای زمانی، بۆ ئەوەی ببێتە لێماو لە فەرهەنگدا تۆمار بکرێت، پێویستە واتای هەبێت، ئەمەش بەوەی، یا خاوەنی واتا بێت، وەك: (جوان، خواردن، چوون..)، یا هەڵگری واتا بێت، وەك: (–یی، –ەکە، –ان،...).

ئەوەی لێرەدا گرنگە ئاماژەی پێبدرێت، کام جۆری واتایە، (لەخۆوەیی، یا نالەخۆوەیی واتا)، کاتێك باس لەهێمای زمانی دەکرێت، مەبەست دیاریکردنی پەیوەندی نێوان هەردوو دیوی فۆرم و واتایە، کە پەیوەندییەکی لەخۆوەیەو دەستوور بەدەرە، ((لەڕژێمی هێمای زمانیدا پەیوەندییەکی دەستوور بەدەر لەنێوان ناولێنراو (واتا) و، ناولێنان (فۆرم) هەیە، ڕەمزەکان (وشەکان) لەزمانە سروشتیەکاندا گشتیان دەستوور بەدەرن))[20]. بەواتا مانای هێمای زمانی ناداڕشتەییەو هیچ پەیوەندییەکی بەو پیتانەوە نییە، کە فۆرمەکەی دەنوێنن، بۆ نموونە فۆرمی (تا، دار، شا...)، ئەمانە هیچ پەیوەندییەکیان بەو واتایانەوە نییە، کە ئاماژەیان بۆ دەکەن، چونکە ئەگەر وابووایە، ئەوا دەبوو، زۆربەی ئەو وشانەی، کە ئاماژە بە دیاردە سروشتییەکان دەدەن، لە زۆربەی زمانەکانی جیهان، وەك یەك بوونایە، ((تەنانەت ئەو وشانەش، کە بە سروشتی ناسراون، هەر لە واتادا لێڵن چونکە واتاکانیان لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر دەگۆڕێ))[21]، لەمەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی، کە ئەو لێمایانەی (هێما زمانیی) لەفەرهەنگدا تۆماردەکرێن، کەرەستە بنجییەکانی زمانن، بریتین لەو فۆرمانەی، کە ماناکانیان لە بەشە پێکهێنەرەکانیانەوە، ناتوانرێت پێشبینی بکرێن. لەم ڕوانگەیەوە مۆرفیمەکان، بچوکترینی ئەو هێمایانەن، کە پەیوەندی نێوان دیوی دەربڕین و واتایان لەخۆوەیە، لەهەمان کاتیشدا ئەرکییان هەیە، ((مۆرفیم گچکەترین هێمایەکە واتاو فۆرم و گۆکردنی ڕێزمانی و ناوەرۆکی هەبێت))[22].

زمانەوانان، پۆلێنکردنی جۆراوجۆریان بۆ ئەو چەشنەی مۆرفێم کردووە، کە لەسەر بنەمای واتاو ناوەرۆك دابەشکراوە، بە مۆرفێمی فەرهەنگی، یا ڕەگی، یا مۆرفێمە بنەڕەتییەکانی زمان ناوزەدییان کردووە[23]، لەبەرئەوەی واتای ناداڕشتەییان هەیەو پەیوەندی نێوان فۆرم

---

(19) Gregor Erbach (1992: 5).

(20) محەمەد مەحوی: (2001، 15).

(21) محەمەد معروف و سەباح ڕەشید: (2006: 41).

(22) محەمەد مەحوی: (2005، وانەکانی خوێندنی باڵا).

(23) هەمان سەرچاوەی پێشوو.

و ماناکەی، لەخۆوەیە، چونکە ماناکەیان دەشێوێت، بەم پێیە دەتوانین بڵێین، ئیدیۆمیش دەچێتە خانەی ئەم چەشنەی مۆرفێم، کە بەپێی ناوەڕۆك و مانا پۆلێنکراوەو بە مۆرفێمی فەرهەنگی، یا یەکەی فەرهەنگی زمان دادەنرێن، ((لەبەرئەوە دەبێت لەم ڕووەوە ئیدیەم، وەك مۆرفێم سەیر بکرێت و، بۆ کەرتی وردتر شی نەکرێتەوە، چونکە واتاکەی دەشێوێ، هەر لەبەر ئەمەشە لەزۆربەی فەرهەنگەکاندا، ئیدیەم وەك وشە، بە دانەیەکی زمانی دادەنرێت))[24].

(دی سیۆلیۆ و ویلیامز)، لەبارەی سروشتی تۆمارکردنی هێمای زمانی لە فەرهەنگدا دەڵێن ((چەندە سروشتی فۆرمێك کەمتر داڕشتەیی بێت، ئەوەندە زیاتر لە فەرهەنگدا تۆماردەکرێت))[25].

کەواتە نا داڕشتەیی واتایی، سیمایەکی سەرەکی هێمای زمانییە، بۆ ئەوەی ببێتە لێماو لە فەرهەنگدا تۆماربکرێت، ئەمەش تایبەتێتییەکی سەرەکی ئیدیۆمە، بۆیە ئیدیۆم ئەو دانەیەی زمانە، کە دەبێت لە فەرهەنگدا تۆماربکرێت ((ئیدیەم لەوشە دەچێت هەردووکیان دانەی ئامادەن لەزمانداو پێویستیان بەوەیە لە فەرهەنگدا تۆمار بکرێن))[26]، وەك:

316–(أ) بووە بە داسكو دەرزی. [لەڕو لاوازە].

(ب) ئەم هەویرە ئاو زۆر دەکێشێت. [بە قسەیەك دەوترێت مانای زۆر بێت].

(پ)ناوشانی پانە . [هەڵدەگرێت وای لێ بێت].

ئەو هێمایانەی، کە مرۆۋ بەکاریاندەهێنێت، لەگەڵ لەخۆوەیی واتادا، سۆسێر ((تایبەتێتی جیاوازی بۆ هێما زمانییەکان داناوە، بەوەی زمان بە جیاوازی کاردەکات، نەك بە لێکچوون، واتە بۆ ئەوەی لەواتای وشەیەك بگەین، دەبێت لە فۆڕمو واتادا جیاوازبێت))[27] ئیدیۆمەکانیش، ئەو دانانەی تری زمانن، کە لەڕووی فۆڕمو واتاوە، لەیەکەکانی تری زمان جیاوازن.

تایبەتیەکی تری هێمای زمانیی، دیاری نەکردنی کورت و درێژی هێماکەیە، یا زۆرو کەمی ژمارەی ئەو پیتانەی، کە فۆرمەکەیان پێکهێناوە، لێرەدا گرنگ گەیاندنی واتاو چەمکە، لەگەڵ کۆك بوونی کۆمەڵ لەسەر ئەو هێمایە، کە واتایەك بەو فۆڕمەوە بگەیەنێت ((سنوورێك بۆ کورت و درێژی هێما دانەنراوە، بۆیە وشەیەك، ڕستەیەك، یا دەربڕاوێك دەشێت هێمایەك بێت))[28]. ئیدیۆمیش، هەرچەندە لەڕووی فۆرمەوە

---

[24] محەمەد معروف فتاح: (1986، 76).

[25] Francis Katamba (1993: 297).

[26] محەمەد معروف فتاح: (1986، 72).

[27] محەمەد معروف : (1998: وانەکانی خوێندنی باڵا).

[28] محەمەد مەحوی: (2005، 7).

بەشێوەی جیاجیا دەردەکەون وەك (وشەی لێکدراو، فرێزو ڕستە)، بەڵام ئەوەی گرنگە، گەیاندنی بیرو چەمك و واتایە بە فۆرمێك، کە کۆمەڵ لەسەری ڕێکەوتبن ، نەك کورت و درێژی هێما بە هەند وەربگیرێت، لەلایەکی تریشەوە، لەبەرئەوەی پەیوەندی نێوان فۆرم و واتای هێمای زمانی، لەخۆوەیە، دەبێتە هۆی دروستبوونی کۆمەڵێك پەیوەندی تر ((چەندین پەیوەندی نێوانیان لەزماندا دێتە ئاراوە، یەکێك لەوانە هەندێك جار یەك تاکە فۆرم دەتوانێ چەند مۆرفیمێك بینوێنێ، واتا چەند واتایەکی جیاوازی هەبێت، وەك لە وشە هاودەنگەکاندا دەردەکەوێ، بڕوانە وشەی (پێ) لە (پێم دێشێ) و (پێم وەهایە)، لەیەکەمدا بەواتای (قاچ) دێ و لەدووەمدا ئامرازی بەندی (بە) دەگەیەنێت))[29]. و بڕوانە نموونەی (317):

317) قاچ (پێم دێشێ) بە (پێم وەهایە)

پێ

هێڵکاری ژمارە (28)

بە هەمان شێوە، ئیدیۆمیش جۆرێکی ترە لەو پەیوەندییەی نێوانیان، کە لەزماندا دێتە ئاراوە، کە یەك فۆرم دەتوانێ لەچەند مۆرفیمێك پێکهاتبێ و ئەو تاکە فۆرمەش چەند مانایەکی جیاواز ببەخشێت. بڕوانە نموونەی (318).

318- (أ) فێڵی لێکرد تەمێی کرد گوێی بڕی

گوێی بڕی

(ب) داڵغەی لێدا دانی پیادا نا پێی لێنا

چووە ژێری

---

[29] محەمەد معروف و صباح رشید: (2006، 24- 25).

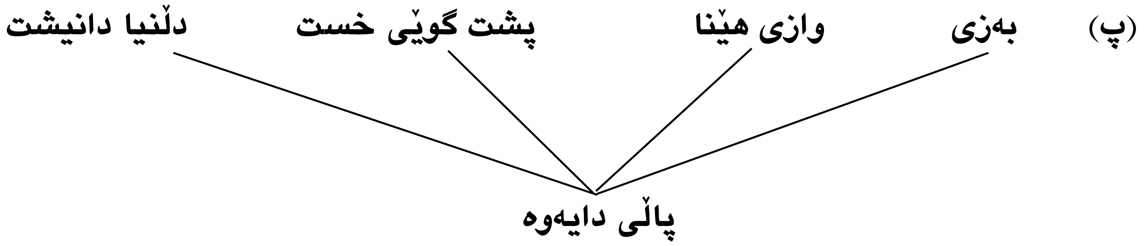

هێڵکاری ژمارە (29)

کەواتە ئیدیۆم جۆرێکی لێمایەو لەناو فەرهەنگدا هەن و ئەوەش بەهۆی بوونی هەمان ئەو تایبەتیانەی کە لە لێماکاندا هەن لەمانیشدا بەرجەستە دەبن.

2-6/3) لێکسیم:

لەپێشەوە ئاماژەمان بەوەدا، کە کەرەستە بنجییەکانی زمان ئەوانەن، کە لەسەر بنەمای واتاو ناوەرۆك پۆلێنکراون و لە فەرهەنگیشدا تۆمارکراون ((وشەی فەرهەنگیی پێی دەوترێت لێکسیم، دەتوانرێت وەك ڕستێك لە فۆرمە وشەکان لێی تێ بگەین))[30].
یەکەی لێکسیکی، یا لێکسیم ((یەکەیەکی ئەبستراکتیەو زمانەوانان بۆ ئاماژەدان بە بچووکترین یەکەی جیاکەرەوە، لە سیستمی سیمانتیکی زمانێکدا، ئەم زاراوەیەیان بەکارهێناوە))[31]، ئەو یەکە زمانییانەی لە ڕووی واتاییەوە تەماشا دەکرێن، بە لێکسیم دانراون ((ئەو فۆرمە وشانەی کە لەڕوی واتاوە دیاریکراون، بە لێکسیم، یا یەکەی لێکسیکی ناوییان لێنراوە))[32]، لێکسیم، وەك هەر هێمایەکی زمانی تر، تایبەتێتی خۆی هەیەو بەشێوەیەکی گشتی لەسێ بەش پێکهاتووە: ((فۆرم، یا ژمارەیەك فۆرمی هەیە، کەتیگۆری هەیە، واتایەکی نادارِشتەیی هەیە))[33]. وەك لەم هێڵکارییەدا دەردەکەوێ:

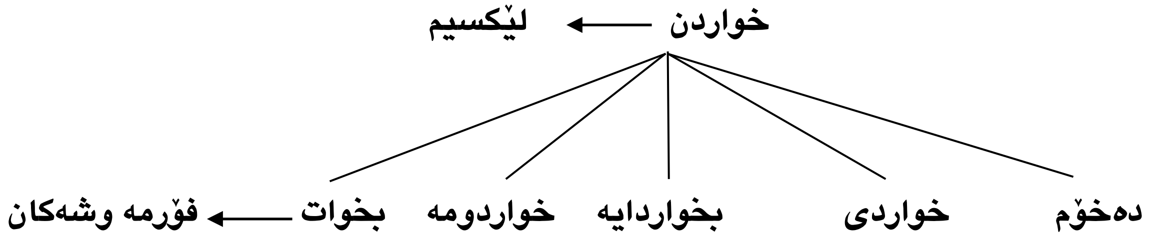

هێڵکاری ژمارە (30)

---

(30) Martin Haspelmath (2002:13).
(31) David Crystal (2003: 265-266).
(32) Stephan Gramley and Patzold (2004: 23).
(33) Koenroad and Allan (1996: 130).

لێکسیمەکان، بەوپێیەی لە فۆڕمێك زیاترییان هەیە، لە ڕووی پێکهاتنەوە ڕۆنانی جیاوازییان هەیە و لەدوو شێوەدا دەردەکەون:

أ- لێکسیمی وشەیی: ئەو لێکسیمانەی، کە فۆرمەکانیان فۆرمی وشەن و. بەتایبەت ئەوەیان لە شێوەی وشەی لێکدراودایە.

ب- لێکسیمی فریزی: ئەو لێکسیمانەن، کە فۆڕمەکانیان فرێزین، ئەم جۆرەیان بەسێ شێوە ئیدیۆمیین: ((لەڕووی ڕێزمانییەوە، لەڕووی سیمانتیکییەوە، لە هەردوو لایەنی ڕێزمانیو سیمانتیکی پێکەوە. لەڕووی ڕێزمانییەوە مەبەست دابەشبوونیانە لەڕستەکانی زماندا، لەڕووی سیمانتیکیشەوە، واتاکانیان لەتایبەتمەندی سینتاکسیو سیمانتیکی پارچەکانیانەوە پێشبینی ناکرێت))[34].

بەشێوەیەکی گشتی دەکرێت لێکسیمی فرێزی، لەڕووی فۆڕمەوە پەیوەندیدار بکرێت، لەگەڵ دەربڕینە فرێزییە نا ئیدیۆمیەکان (هەندێك یا هەموو)، کە فۆرمەکانیان چوونیەکن، لەگەڵ ئەو فۆرمانەدا، کە لێکسیمە فرێزییەکان هەیانە، لە ڕووی واتاشەوە دەربڕینە فرێزییە نائیدیۆمیەکان لێکسیمی نین، چونکە بەشێك نین لە وشەکانی فەرهەنگی زمانێك و واتای فەرهەنگییان هەیە، بە پێچەوانەی لێکسیمی فرێزە ئیدیۆمیەکانەوە، کە واتای هێمایی، یا ئیدیۆمییان هەیە. ((لێکسیمی وشەی لێکدراوی و ئیدیۆمیش بەهەمان شێوەیە)). لێرەدا دوو جۆر وشەی لێکدراو و فرێز دەستنیشان کراوە، ئەوانەی کە ماناکانیان دارشتەیین و دەتوانرێت لەواتای وشە پێکهێنەرەکانیەوە واتای وشەی لێکدراوەکەو فرێزەکە بزانرێت، وەك :

319) وشەی لێکدراو:(أ) پیاوچاك

(ب) کەرپیاو

320) فرێز: (أ) گوڵی سور

(ب) شاری سلێمانی

(پ) ئاوی کانی

ئەمانە پێویست ناکات لەفەرهەنگدا تۆمار بکرێن، بەڵام ئەو وشە لێکدراو و فرێزانەی، کە واتاکانیان نادارشتەییەو ناتوانرێت لەسەر بنەمای مانای بەشە پێکهێنەرەکانی لێکبدرێنەوە، ئەوا پێویستە لەگەڵ واتاکانیاندا، لە فەرهەنگدا تۆمار بکرێن و لەبەریش بکرێن، ئەم جۆرە فرێزانە، لەلایەن (ولیامز و دی سیۆلیۆ) وە، بە

[34] John Lyons (2002: 145).

(بابەتە سینتاکسییە لیستکراوەکان) ئاماژەیان پێکراوە، (جاکیندۆڤ) دەڵێ: ((ئەوان سیمای تایبەتیان هەیە، پێویستە بخرێنە فەرهەنگەوە وەك یەکەی تاك، لەگەڵ واتا دیاریکراوەکەیانداو قسەکەرانیش پێویستە فێری قەیدەکانیان بن))[35]. بڕوانە:

وشەی لێکدراوی ئیدیۆمی وەك:

321-(أ) کونە با [ئەوکەسەی کە سەرچاوەی قسەی هیچ و پووچە].[36]

(ب) قەڵتاغە کۆن [پیرو داماو].

(پ) شلو مل [ناسكو نازدار].

فرێزی ئیدیۆمی وەك:

322-(أ) مووی لووت. [کەسێکی ملۆزم و بێزراوە، پیاو لێی وەڕس دەبێت، لاوازو پەرێشان دەبێتەوە].

(ب)ئاگری بن کا.

(پ) ماری حەوت سەر. [بە یەکێکی هارو هاجو بزێو دەوترێت].

بەم پێیە ئیدیۆم، لێکسیمی وشەی لێکدراوو فرێزییە، لەڕووی واتاو فۆرمیشەوە، زمانەوانان ئیدیۆم بە کەرەستەی لێکسیکی دادەنێن، لەبەرئەوەی یەکواتاییی نیشاندەدات، هەروەك وشە تاکەکان، واتاکەشی ناتوانرێت لە زانینی مانای بەشە پێکهێنەرەکانییەوە هەڵبگوازرێت. بۆ نموونە:

323- (أ) شلو مل. [ناسكو نازدار].

(ب) ئاگری قوورەت. [هاروهاجە، ئاشوبگێڕە، زۆر بەتواناو لێهاتووە].

لەم ڕوانگەیەشەوە ئیدیۆم لێکسیمە، ((ئیدیۆم یەکەی فەرهەنگییەو ڕۆڵیان بە تەواوی، وەك وشەی تاك وایە، هەرچەندە چەند وشەیەکیش لەخۆدەگرن))[37]. وەك لەم هێڵکارییەدا دیارە:

---

[35] Tim Ifill (2002: 6).

[36] محەمەد معروف فتاح: (1986: 78).

[37] Francis Katamba (1993: 297).

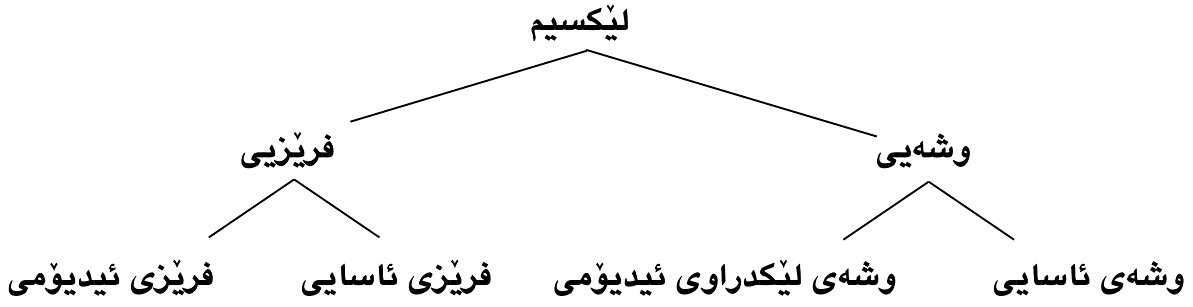

هێڵکاری ژمارە (31)

ئەوەی جێی سەرنجدانی زمانەوانان بوو ئەوەبوو، ئایا فەرهەنگ، جگە لە وشە سەربەخۆکان، کەرەستەی زمانیی تر لەخۆدەگرێت، یا نا؟ لەم بارەیەوە تاوتوێی زۆر کرا، بۆ گەیشتن بەو ئەنجامەی، کەلە فەرهەنگدا ئیدیۆم و مۆرفیمە بەندەکانیش تۆمار دەکرێن، لێکۆڵینەوە لە ئیدیۆم‌و دانانیی بە یەکەیەکی لێکسیکی لە پێناو دەستخستنی ئەو ڕاستییە دا بوو، کە دەبێت ئیدیۆم، وەك وشەکان لە فەرهەنگدا تۆمار بکرێن ((ئیدیەم لەوشە دەچێت هەردووکیان دانەی ئامادەن لەزماندا، پێویستیان بەوەیە لە فەرهەنگدا تۆمار بکرێن))[38].
لەگەڵ ئەوەی سەربەخۆیی فەرهەنگ، لەوشەو دەربڕاوەکانی زمانێك، بەگشتی ئەم زانستە کەم بەها دەکات، چونکە لە فەرهەنگدا، دەبێت کورتەو پوختەی هێماکانی زمانی لەخۆگرتبێ، با هەر پێکهاتەیەکیشی هەبێت، لەبەرئەمەیە فەرهەنگ، بە گەنجینەی فۆرمەکان دانراوە، مەبەستیش لەم فۆڕمانە، تەنها وشە تاکەکان نین، بەڵکو یەکە داڕێژراوەکانیش دەگرێتەوە، ئەوانەی هەموو تایبەتمەندییەکانیان ملکەچی ئەو یاسایانە نابن، کە دایڕشتوون، (ولیامز) لەم بارەیەوە دەڵێت: ((فەرهەنگ بڕێکی زۆر فرێز لەخۆ دەگرێت، هەروەك چۆن بڕێکی زۆر وشەش لەخۆدەگرێت، پێموایە فرێزی لێکسیکی زیاتر لەوشەی لێکسیکی تێدا تۆمار دەکرێت))[39]. (کەتەمباش) دەڵێت: ((فەرهەنگەکان، جگە لە مۆرفیمی سەربەخۆ، ئیدیۆم و پەندو مۆرفێمی بەندیش لەخۆدەگرن))[40]. بۆ نموونە لەو ئیدیۆمانەی، کەلە فەرهەنگدا تۆمار دەکرێن، وەك :

324- (أ) **چاوچنۆك**
(ب) **چنگ لەسەرشان**
(پ) **دەست بەسەراگرتن**

بەم پێیە ئیدیۆم لەفەرهەنگدا تۆمار دەکرێن و یەکەی لێکسیکین و دەتوانین بە جۆرێکی لێکسیمی دانێین.

---

(38) **محەمەد معروف فتاح**: (1986، 72).

(39) Edwin Williams (1994: 8).

(40) Francis Katamba (1993: 83).

3‌-6/3) لیستێم:

دەربارەی تۆمارکردنی کەرەستە زمانییەکان لەفەرهەنگدا، بنەمایەکی تر، کە لەلایەن (ولیامز و دی سیۆلیۆ) وە، لەکتێبی (پێناسەکردنی وشە) دا خراوەتەڕوو، بریتییە لە لیست بونێتی، بۆ ئەو یەکانەی کەلە فەرهەنگدا تۆمار کراون و بۆ ئەمەش زاراوەی (لیستێم) یان داناوە، کە (ناو، ئاوەڵناو، کردار...) دەگرێتەوە، زۆربەیان یەکەی تاکن و تایبەتمەندیی ناوازەیی (ئایدۆسینکریتیك) یا هەیە. ((لیستێم زاراوەیەکە، هەندێ جار لەزانستی زمانەوانی دەروونیدا بەکاردێت، بۆ ئاماژەدان بە چەمکی وشەیەك، یا دەربڕینی تر، وەك دانەیەك لە بوونیی لیستی زمانەوانی، کەلە مێشکدا خەزنکراوە))[41].

لیستێم دانراوە، بۆ ئەو یەکە لیستکراوانەی ناو فەرهەنگ ، چ فەرهەنگی بنەڕەتی بێت، یا گشتی بێت، هیچ جیاوازییەکی ئەوتۆی نییە، بەوپێیەی ، فەرهەنگی گشتی، دەبێت ئاوێنەی فەرهەنگی بنەڕەتیی بێت، بنەمای ئەم زاراوەیەش بۆ ئەو یەکانەیە، کە دەبێت واتایەکییان هەبێت، نەتوانرێت بە شێوەیەکی دارشتەیی دەستبخرێن و بەهۆی بنەمای گشتییەوە حوکم ناکرێن و، قسەکەران پێویستە لەبەری بکەن، بۆ ئەمەش پێویستە لە فەرهەنگدا تۆماربکرێن. ئیدیۆمەکانیش بەم پێوەرە لیستێمن.

تایبەتییە ناوازەییەکانی (ئایدۆسینکریتیك) ی لیستێمەکان، بریتیین لە :

ب- تایبەتمەندیی فۆنۆلۆجی: چۆنێتی خوێندنەوە دیاری دەکات....

ت- تایبەتمەندیی مۆرفۆلۆجی: ئاماژەدەرە بە ڕۆنانی ناوەوەی وشەو دیاریکردنی ڕەچەڵەکی و پێکهاتەیی و...یا لەخۆدەگرێت.

پ- تایبەتمەندیی سینتاکسی: دەستنیشان کردنی ڕەگەز، ڕادە، کەتیگۆری و...دەگرێتەوە.

ت- تایبەتمەندیی سیمانتیکی: دیاریکردنی واتاو نیشانەی واتایی و بەهاکانیان و، هاوواتایی و دژواتایی و....،[42]

بە هەمان شێوە، (جاکیندۆف 1997)، هەڵسەنگاندنی بۆ ئیدیۆم و دەربڕینە چەسپاوەکانی تر کردووەو گرنگییانی لەڕووی زمانەوانییەوە خستۆتەڕوو، ئیدیۆمی بەجۆرێك لە لیستێم داناوە[43]، (کەتەمبا) ش یەکە لیستکراوەکانی ناو فەرهەنگ بە ئیدیۆمەکان ناودەبات ((زۆر باوتر پێیان دەوترێت ئیدیۆمەکان، بریتین لەو لیستێمانەی کە پیشاندەری نموونەی دژن، بەو بیرۆکەیەی، کە هیچ فرێزێك نییە شیاو بێت بۆ لیستکردن لە فەرهەنگدا))[44].

یەکێك لە ئەنجامەکانی دانان بەوەی، کە ئیدیۆم فرێزی لیستێمییەو دەبێت لە فەرهەنگدا وەك یەکە زمانییەکانی تر تۆماربکرێت، ئەوەیە کە دەبێت وەك ئەوان پێکهاتەی زمانەوانییان هەبێت، کە فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی و سینتاکس و سیمانتیکە، ئەمە ئەوە دەگەیەنێت، ڕاستە ئیدیۆم یەکەیەکی سەربەخۆی زمانەو خاوەنیی تایبتێتیوپێکهاتەی خۆیەتی، بەڵام

---

(41) David Crystal (2003: 274).
(42) Francis Katamba (1993: 295).
(43) Edwin Williams (1994:3).
(44) Francis Katamba (1993: 100).

دانەیەکی زمانەو لە ژێر ڕکێفی سیستمی زماندایەو وەك یەکەکانی تر تایبەتێتی فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی و سینتاکس و سیمانتیکیی هەیە، (لە بەشەکانی پێشوودا لێیان دواین).

لەلایەکی ترەوە، چەسپاوێتی فۆرمی ئیدیۆم، هۆکارێکی تری ئاماژە پێدەرە بەوەی، کە خاوەنی پێکهاتەیەکی ناوەکی پتەوو توندوتۆڵە، ئەم سیفەتەی بۆتە هۆی ئەوەی، کە یاریکردن بە کەرەستەکانی وجێگۆڕکی ٚو گواستنەوەو تێ ئاخنین و،.... بەگشتی لەنێوان یەکەکانیدا، نەتوانرێ بەئاسانی جێبەجێ بکرێت، یا زۆر بە سستی ئەگەر بکرێ. ئەمەش بەپێی پلەی چەسپاوێتی، فۆڕمیان دەگۆڕێت، بەگشتی فۆڕمی ئیدیۆم، فرۆزنییەو بەقاڵبووەو پتەوەو زۆر مل بۆ یاساکانی زمان وەك یەکەکانی تر نادات.

ئیدیۆم پێکهاتەدارە، لەگەڵ ئەوەی ئەم جۆرە چەسپاوانەی، هاوشێوەی مۆرفێم و وشە تاکەکانەو وەك ئەوان یەکواتایی نیشان دەدەن و خاوەنی پێکهاتەی پتەون، ((گرنگترین دەستکەوتی ڕۆنانکارەکان، دۆزینەوەی ئەو ڕاستییەیە، کە وشە خاوەنی ڕۆنانێکی ناوخۆییە))[45] ئیدیۆمیش خاوەنی ڕۆنانێکی ناوخۆیی پتەوە، ئەمەش سیفەتیی چەسپاوێتی داوەتێ و لە یەکەکانی تری زمانیی جیاکردۆتەوە ((ئیدیۆمەکان پێکهاتەیەکی ناوەکی بەبایەخیان هەیە، کە بەرپرسیارە لەزۆربەی ئاکاری ئیدیۆمەکان، ئەم ڕۆنانە لەپەیوەندی نێوان سینتاکسی فرێزە ئیدیۆمیەکەو واتا فەرهەنگیەکەی پێکهاتووە))[46].

ئەمانەش بەگشتی تایبەتێتی ئەو یەکانەن، کە لەفەرهەنگدا بوونیان هەیە، ئیدیۆمیش وەك کەرەستە زمانییەکانی تر خاوەنی ئەو تایبەتمەندییانەیەو لەبەرئەوە دەبێت یەکەی فەرهەنگی بن و لە فەرهەنگیشدا تۆماربکرێن.

(دی سیۆلیۆو ولیامز)، لەم بارەیەوە تێبینییەکانی خۆیانیان دەربارەی ئەو کەرەستە زمانیانەی لە فەرهەنگدا تۆمار دەکرێن بەگشتی، لە خشتەی ژمارە (1) دا خستۆتەڕوو[47]، کە تیایدا ئیدیۆمەکانیش یەکێکن لە کەرەستە زمانیەکانی فەرهەنگ:

مۆرفیمەکان >	وشەکان >	لێکدراوەکان >	گرێکان >	ڕستە
هەموو مۆرفێمەکان پێویستە لیست بکرێن، بەو پێیەی ئەوانە هەرە بچوکترین بوونێکی جیای سیمانتیکی ناشیکراوەییان هەیە.	هەندێك لە وشە ئاڵۆزەکان، کە چەند مۆرفێمێکیان هەیە لیست دەکرێن (بەڵام ئەوانە تۆمار ناکرێن ئەگەر واتاکانیان داڕێژراوی بن).	هەندێك لە لێکدراوەکان، کە پێکهاتوون لە دوو شێوە، یا زیاتر ،ئەوانە کەمتر دەچنە بەر ئەوەی تۆمار بکرێن و لەبەر بکرێن.	هەندێك فرێزی سینتاکسی (واتە ئیدیۆمەکان)،ئەوانە ناوازەن و پێویستە تۆمار بکرێن.	زۆربەی هەرە زۆری ڕستەکان پێویست ناکات تۆمار بکرێن.

خشتەی ژمارە (1)

---

(45) محەمەد مەعروف فەتاح: (2006، 7).

(46) Tim Ifill (2002: 3).

(47) Francis Katamba (1993: 297).

ئەنجام

ئەنجام

ئەنجامە گرنگەکانی نامەکە لەم خاڵانەدا خراونەتەڕوو:

1. ئیدیۆمی کوردی لە دەربڕینە نادارِشتەییەکانە، دوو پێوەر دیاریکراوە بۆ ئەوەی دەربڕینێك بە ئیدیۆمی تەواو دابنرێت، یەکەمییان لێڵی واتایەتیی، بەوەی مانای ئیدیۆمییان لە واتای فەرهەنگییانەوە نەهاتووە، پێوەری دووەمیشیان ئەوەیە، کە لەڕووی فۆڕمەوە چەسپاون‌و بوونەتە قاڵب‌و جێگیرن‌و لە زماندا بەو فۆڕمە قاڵبگرتووە ئامادەکراوە دەناسرێنەوە .
2. هەرچەندە میتافۆڕ سەرچاوەی پەیدابوونی واتای ئیدیۆمییە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئیدیۆمی کوردی و میتافۆڕ لەڕووی واتاو پێکهاتنەوە جیاوازن و خاڵە جیاوازەکانیشیان خراونەتەڕوو .
3. پراگماتیکییانە لە واتای ئیدیۆمی کوردی کۆڵراوەتەوەو، پراگماتیکیش وەك سەرچاوەیەکی تری سەرهەڵدانی واتای ئیدیۆمیی دەستنیشانکراوە .
4. ئیدیۆمی کوردی لە ڕووی فۆڕمەوە، لە دوو وشە یا زیاتر پێکهاتووە، ئەمەش تایبەتییەکی تری ئیدیۆمی کوردییە، کەجیای دەکاتەوە لەو فۆڕمە سادانەی، کە بەکارهێنانی ئیدیۆمییان هەیە، نەوەك خودی خۆیان ئیدیۆم بن.
5. پێکهاتەی سینتاکسی ئیدیۆمی کوردی، لەگەڵ پێکهاتەی سینتاکسی دانە زمانییەکانی تردا چونیەکە، تەنها ئەوە نەبێت ئەمان چەسپاون‌و ملنادەن بەو کرانەوەو گۆڕانە بەرفراوانانەی کە ئەوانی تر ڕێگەیان پێدەدەن، ئەمەش بە پێی پێوەر ڕادەو پلەی چەسپاوییان خراونەتەڕوو.
6. پەیوەندی و پێکهاتەی مۆرفۆلۆجی ئیدیۆمی کوردی، کە بەپێی یاسا مۆرفۆلۆجییەکانی زمانی کوردی سازدراون، دیاریکراوە .
7. نادارِشتەیی واتایی‌و چەسپاوێتی فۆڕمی ئیدیۆمی کوردی، بوونەتە هۆی ئەوەی، کەوەك یەك یەکە ئەرك ببینن‌و لە لێکسیکۆلۆجیدا وەك یەك دانەی زمانیی مامەڵەیان لەگەڵدا بکرێ‌و، ببنە یەکەی فەرهەنگیی‌وفەرهەنگیی تایبەت بەخۆیانیان هەبێت.

سەرچاوەکان

سەرچاوەکان

1- بە زمانی کوردیی:

أ- کتێب:

– ئەوڕەحمانی حاجی مارف، وشەی زمانی کوردیی، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، 1975.

– ئەوڕەحمانی حاجی مارف، وشە ڕۆنان لە زمانی کوردیدا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، 1977.

– ئەوڕەحمانی حاجی مارف، ڕێزمانی کوردی، بەرگی یەکەم، مۆرفۆلۆژی، بەشی یەکەم، ناو، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق– دەستەی کورد، بەغدا، 1979.

– ئەوڕەحمانی حاجی مارف، لە بواری فەرهەنگ نوسیی کوردیدا، لە چاپکراوەکانی ئەمینداریێتی گشتی ڕۆشنبیریو لاوانی ناوچەی کوردستان، بەغدا، 1987.

– ئەوڕەحمانی حاجی مارف، فەرهەنگی زاراوەی زمانناسی، سلێمانی، 2004.

– جەلال مەحمود عەلی، ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا، چاپخانەی حسام، بەغدا، 1982.

– جەلال مەحمود عەلی، ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا، بەرگی دووەم، زنجیرە کتێبی دەزگای چاپوپەخشی سەردەم (132)، سلێمانی، 2001.

– کامل حەسەن بەسیر، زانستی ئاوەڵواتا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، دەستەی کورد، بەغداد، 1981.

– کلۆد جێرمان– ریمۆ لۆبلان، واتاسازی، وەرگێڕانی: یوسف شەریف سەعید، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، 2006.

– محەمەد مەحویی، ڕستەسازیی کوردیی، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی، 2001.

– محەمەد مەحوییو نەرمین عومەر ئەحمەد، مۆدێلی ڕێزمانی کوردیی، زنجیرە کتێبە چاپکراوەکانی شارەوانی زنجیرەی (32) ، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی، 2004.

– محەمەد مەعروف فەتاحو سەباح ڕەشید قادر، چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆجیی کوردی، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی، 2006.

– محەمەد مەعروف فەتاح، زمانەوانی، زانکۆی سەلاحەدین، 1990.

– میدیا، سەرەتاییێکی زمانناسی، بەرگی یەکەم، سلێمانی، 1998.

ب- نامەی زانکۆیی (بڵاونەکراوە):

- بەکر عومەر عەلی، میتافۆر لە ڕوانگەی زمانەوانییەوە، نامەی دکتۆرا، کۆلیژی زمان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی، 2000.
- فەتاح مامە عەلی، ئیدیەم لە زمانی کوردیدا، نامەی دکتۆرا، کۆلیژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر،1998.
- عەبدولجەبار مستەفا مەعروف، دروستەی فرێز لە زمانی کوردییدا، نامەی ماستەر، کۆلیژی زمان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی، 2005.
- قیس کاکل تۆفیق، جۆرەکانی ڕستەو تیۆری کردە قسەییەکان ، نامەی ماستەر، کۆلیژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر،1995.
- هیدایەت عەبدوڵڵا موحەمەد، ڕێککەوتنی واتایی ناوو ئاوەڵناو لە زمانی کوردییدا، نامەی دکتۆرا، کۆلیژی زمان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی، 2002.

پ-گۆڤارەکان:

- غازی فاتح وەیس، فۆڕم و ناوەڕۆکی ئیدیۆم،گۆڤاری ئۆتۆنۆمی، ژمارە (4)، ساڵی حەوتەم، هەولێر، 1982.
- محەمەد مەعروف فەتاح، دیسان ئیدیەم،پێداچونەوەیەك لەبەر ڕۆشنایی زمانەوانیدا، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق، دەستەی کورد، بەرگی (11)، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا، 1986.
- نەسرین محەمەد فەخری، هەندێ زاراوەو ئیدیۆمەی کوردی، لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەیان لە ڕووی زمانەوە، گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات، زانستگای بەغدا، ژمارە (19)، چاپخانەی (دار الجاحظ)، بەغدا، 1976.
- وریا عمر امین، لە ڕووەکانی ڕێبازی گوێزانەوە،گۆواری ئەکادیمی، کۆڕی زانیاری کوردستان، ژمارە (3)، کوردستان، هەولێر،2005.

ت- وانەی خوێندنی باڵاو چاوپێکەوتن:

- بەکر عومەر عەلی، چاوپێکەوتن، مانگی ئازاری 2006.
- عبدالسلام سالار،چاوپێکەوتن، مانگی شوباتی 2006.
- محەمەد مەحوی، فەرهەنگسازی، دەستنوس ، 2005.
- محەمەد مەحوی، وانەی خوێندنی باڵا (زانستی زمان)، مانگی ئەیلولی 2005.
- محەمەد مەعروف فەتاح، وانەی خوێندنی باڵا (واتاسازی)، مانگی نیسانی 1998.
- وریا عومەر ئەمین، چاوپێکەوتن، مانگی ئازاری 2006.

2-بە زمانی ڕوسی:

- ر. ئا. بوداگۆڤ، سەرەتایەك لە زانست دەربارەی زمان، مۆسكۆ،1958.
- ن .م . شانسكی، فرێزیۆلۆژیی زمانی ڕوسی ئەمڕۆ، چاپی دووەم، مۆسكۆ، 1969.

3-بە زمانی فارسی:

- سید جلیل ساغروانیان، فرهنگ اصطلاحات زبان شناسی،مشهد، نشرنما،چاپ اول،1369.
- سیروس شمیسا، بیان، چاپ پنجم، تهران، 1376.

4- بە زمانی ئینگلیزی:

- American Heritage Dictionary of the English Language, (2000) Eds, pickett, J. P. et. Al. 4th ed, Boston, Houghton Mifflin.
- Bradshaw, Robert, Figures of Speech, 2002.
- CAMBRIDGE Advanced Learner’s dictionary New, Cambridge University Press, Third Printing, 2004.
- Chambers 21st Century Dictionary, Chambers Harrap Publisher, Third Printing, 2003.

- Cobuild, Collins, Advanced Learner's English Dictionary, Harper Collins Publisher, Great Britain, Third Printing, 2004.
- Crystal, David, A Dictionary of Linguistics& Phonetics, Black well, Fifth Edition, Oxford, 2003.
- Elena, Rosa, Representing and Processing Idioms,
- Erbach, Gregor, Head- Driven Lexical Representation of Idioms in Hpsg, University des Saalandes, 1992.
- Fromkin, Victoria, Robert Rodman, An Introduction to Language, Printed in U. S. A, Fourth Edition, 1988.
- Gramley, Stephan, and Patzold, A Survey of Modern English, Second Edition, Routledge, London, 2004.
- Haspelmath, Martin, Understanding Morphology, Arnold Publisher, 2002.
- Hurmiz, Salam Ni'mat, Idiomatic Expressions in English: A Syntactic Semantic Study, Arts College, University of Salahaddin- Arbil, 2002.
- Ifill, Tim, Seeking the Nature of Idioms: A study in Idiomatic Structure, Haverford Gollege, 2002.
- Katamba, Francis, Morphology, Macmillan Press Ltd, London, 1993.
- Kuiper, Koenvaad, and Allan, W., Scott, An Introduction to English Language, Macmillan Press Ltd, London, 1996.
- Levinson, Stephan C., Pragmatics, Cambridge University Press, 1983.
- Linden ,Jan Van Der & Kraaij , Wessel, Ambiguity Resolution and the Retrieval of Idioms, Tilburg University, Netherland, 1995.
- Lyone, John, Language and Linguistics, Cambridge University press, NewYork, 2002.
- McMordin, Jennifer w., English Idioms, Oxford University Press, Fifth edition, NewYork, 1988.
- Muhammad, Sama Kais, Comprehension of News Headlines in B&A Newspaper by Iraq, University Students of English, Thesis, College of Arts, Al- Mustansiriya University, 2003.

- Trask, R. L., A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics, Routledge, London, First Published, 1993.
- Websters Dictionary.
- Williams, Edwin, Remarks on Lexical Knowledge, Holland, 1994.
- Wright, Jon, Idioms Organiser by Metaphor, Topic and Keyword, Australia, 1999.
- Yule, George, Pragmatics, Oxford University Press, Fifth impression, NewYork, 2000.

5- پێگەی ئینتەرنێتی:

- www.1913dictionary.com

خلاصة البحث

هذه الرسالة التي عنوانها (الكناية، أنواعها و تركيبتها في اللغة الكوردية)، تمت دراستها حسب منهج التحليل الوصفي، و تهدف الى تحديد معنى الكناية و كيفية فهمها و تقديم النماذج و التركيبة النحوية (السينتاكسية) و الشكل أو الفورم للكناية الكوردية، و ذلك حسب المبادئ العالمية المتبعة في هذا المضمار.

تنقسم هذه الرسالة الى المقدمة و ثلاثة فصول و الأستنتاج.

خصص الفصل الأول لتفسير مفهوم الكناية و تقديم آراء علماء اللغة حولها بشكل عام و تقييم الأعمال الكوردية التي أنجزت سابقاً حول هذا الموضوع.

يختص الفصل الثاني بتفسير و كيفية فهم دلالة الكناية، و تحديد المبادئ التي تميز معنى الكناية عن معنى الأستعارة، مع التطرق الى علاقة الكناية بالوقائعية (براگماتيكس) و كيفية العمل بها.

الفصل الثالث قسم تطبيقي، يحتوي على تطبيق الكثير من التصنيفات و التقسيمات المتداولة حول الكناية، على الكناية الكوردية. و قدمت فيه تركيبة الكناية النحوية (السينتاكسية) (الجملة و شبه الجملة) و الصرفية (مورفولوجية)، و من ثم دراسة الكناية كوحدة معجمية و تقديم خصائصها.

أهم الإستنتاجات المطروحة في هذه الرسالة هي كالآتي:

الكناية تعبير غير إنشائي، لها أجناس و انواع من حيث الدلالة و الشكل و التركيب أو البناء. الكناية التامة هي التي تمتلك معنى غامض مصاحباً بشكل ثابت أو قالب متجمد. وتم تقديم أجناس و انواع الكناية حسب درجة غموض أو وضوح معناها، و درجة ثبوت أو مرونة شكلها أو قالبها.

و تم تقديم معنى الكناية و معنى الأستعارة، و تحديد الاختلافات بينهما حسب المبادئ المتداولة من قبل علماء اللغة. و من جهة أخرى قدمت العلاقة بين الكناية و الوقائعية (براگماتيكس) و تمت دراسة الكناية الكوردية بشكل وقائعي (براگماتيكي).

الكناية من حيث الشكل، عبارة عن سينتاگما أكبر من الكلمة، و تمتلك شكل غير بسيط، ولها تركيب أو بناء نحوي و صرفي، مماثل لتركيبة الوحدات اللغوية الأخرى، الا أنها ذات أشكال ثابتة و مجمدة ولا تفسح المجال للانفتاح الواسع الذي تشهده الأدوات اللغوية الأخرى.

هذه الخصيصة الدلالية و النحوية للكناية تجعل منها تلعب دورها كوحدة واحدة في المعجم و عن طريقها تعتبر الكناية وحدة معجمية لها معجمها الخاص بهل تماماً كما هو حال الكلمات في اللغة.

ABSTRACT

This thesis entitled (Idioms, their types and their construction in Kurdish language), has been studied in terms of the descriptive analysis approach. It tends to determine or specify the meaning of idioms, how to understand them, presenting their models and syntactic structure for Kurdish idiom forms, according to the universal bases used in this field.

This thesis has been divided into an introduction, three chapters and a conclusion.

Chapter One covers the concept of idiom, linguistics' opinions about idioms in general, and the evaluation of the previous Kurdish works concerning idioms.

Chapter Two, has been, specified for analyzing idioms meaning and how to understand them, determining the bases that distinguish an idiomatic meaning from metaphoric meanings, and explaining the relationship between idioms and pragmatics, and how to deal with them.

Chapter Three is a practical part, in which a lot of classifications and divisions dealing with idioms structure have been applied to the Kurdish idioms, and the syntactic structure (sentence and phrase), morphology of idioms have been studied as a lexical constituent and its properties have been dealt with.

The most significant conclusions of this thesis are the following;
Idioms are un compositional expressions, having types and sorts in terms of meaning as well as form and structure. Appropriate idioms are those which have ambiguous meaning with a fixed and frozen form. According to the degree of meaning ambiguity or transparency, and their form fixedness or flexibility; they have different types and sorts which have been presented in this thesis.

On the other hand, the meaning of idiom and metaphore have been presented, distinguishing between them, according to the bases determined by the linguists. Also the relationship between idioms and pragmatics has been presented, and the Kurdish idioms have been dealt with, pragmatically.

Idioms forms are syntagma, bigger than words, having a form which is not simple. They have syntactic, and morphological constructions, similar to the structure of other units of a language, except their fixedness and frozenness which don't permit such flexibility and openness that the other language items enjoy.

This semantical and syntactical feature of idioms has made them to role as one unit in lexicon, and to be considered by which as lexical units, having their own lexicons, like words.